

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№1 (532)
січень-лютий
2017

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №2 від 26.01.2017 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2753
Підписано до друку 28.02.2017 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Гулевич В.П.** Загадковий правитель Кримського ханства Джанібек Султан (1476–1477 рр.) 4
- Старченко Н.П.** «В обороні честі дому шляхетського»: справа про страту слуг князем Самуелем Каролем Корецьким на Волині 1645 р. 12
- Слісаренко О.М. (Дніпро).** Волоські полки армій Карла XII та Петра I в кампаніях 1708–1709 рр. 32
- Куліков В.О. (Вашингтон / Харків).** Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля 41
- Орлик С.В.** Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки Першої світової війни в науковій спадщині М.І.Тугана-Барановського 60
- Кульчицький С.В.** Народження радянського комуносоціалізму в Російській революції 1917 р. (десять коротких тез) 73
- Савченко В.А. (Одеса).** Розгром анархістського руху в радянській Україні (1927–1929 рр.) 84

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Папакін Г.В.** Майстерня М.Грушевського-джерелознавця 97
- Яременко В.І. (Хмельницький).** Княжа доба української історії й Тарас Шевченко: спроба історіософського прочитання 114

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

- Ткаченко В.М.** Україна: «час війни й час миру» 135

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

- Костомаров Н.И.** Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю (До 200-річчя від дня народження М.І.Костомарова та 100-ліття першої публікації «Скотского бунта») (*вступна стаття О.В.Яся*) 157

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

- Плагиат не має терміну давності (Василенко М. «Іван Франко: поступ ідеї») (*Н.В.Кобрин, Львів; Б.С.Тихолоз, Львів; Б.З.Якимович, Львів*) 183

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

- Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття) (*О.І.Галенко*) 198
- Таїрова-Яковлева Т. Повсякденне життя, дозвілля й традиції козацької еліти Українського гетьманства (*Ю.А.Мицик*) 206
- Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації (*Т.П.Демченко, Чернігів; С.Г.Іваницька, Запоріжжя*) 210
- Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського (*О.В.Ясь*) 218
- Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів і матеріалів (*А.Л.Зінченко, О.О.Газізова*) 223

ХРОНІКА

- Блащук С.М.** Науковий семінар з історії Української революції 1917–1921 рр. 227
- Блануца А.В.** Міжнародна науково-практична конференція «Україна – Польща: стратегічне партнерство у системі геополітичних координат» 229

ЮВІЛЕЇ

- Юркова О.В.** До 80-річчя доктора історичних наук, професора С.В.Кульчицького 231
- Боряк Г.В.** До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.Г.Водотики 234
- Нові надходження** до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 236

“

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Редакція «Українського історичного журналу» повідомляє про зміни умов оформлення публікацій.

Докладно ознайомитися з ними можна на веб-сайті Інституту історії України НАНУ:

<http://www.history.org.ua/>

”

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(447.75)Джанібек Султан«1476/1477»

В.П.ГУЛЕВИЧ *

ЗАГАДКОВИЙ ПРАВИТЕЛЬ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ДЖАНИБЕК СУЛТАН (1476–1477 рр.)

Джанібек Султан вийшов на політичну арену в 1470-х рр. Будучи сином хана Саїда Агмета II і троюрідним братом кримського хана Менглі Гірея, він мав усі права на володарювання у Криму, який із кінця другого десятиліття XV ст. фактично перетворився на спадковий улус Чингізидів із роду Тука Тимура. Не маючи сил для боротьби за владу, він був змушений вести життя вільного кочівника на землях хана Магмуда бен Кічі Мугаммада. Внутрішні негаразди у Криму, викликані усобицями серед карачі-беїв, дали йому можливість восени 1476 р. стати ханом. Збунтувавшись проти всевладдя карачі-бея Емінека Ширіна його брат Гаджике Ширін і другий за значенням у Криму карачі-бей Абдаллаг Барин привели Джанібека до влади. Утім правління його було надто коротким і нічим особливим не відзначилося. Уже невдовзі він був змушений назавжди покинути Крим і восени 1477 р. перебрався до Великого князівства Московського.

Ключові слова: *Кримське ханство, Велика Орда, Османська імперія, Венеція, Джанібек Султан, Агмад, Емінек Ширін, Гаджике Ширін, Абдаллаг Барин, Іван III.*

Постать Джанібека Султана – маловідомого, але дуже цікавого персонажа в ранній історії Кримського ханства – досі не була об'єктом спеціального дослідження. Його діяльність припала на один із найбільш таємничих періодів – середину – другу половину 1470-х рр., стосовно якого фахівці поки що не можуть скласти цілісну картину подій. Між тим, наявна на сьогодні сукупність джерел різноманітного походження дозволяє не лише зробити певні узагальнення, а й пролити світло на цього загадкового кримського правителя.

Про походження Джанібека достовірних відомостей немає. Московський князь Іван III називав його «царевичем»¹. Це свідчить, що батько Джанібека

* Гулевич Владислав Петрович – головний консультант управління по зв'язках із місцевими органами влади й органами місцевого самоврядування апарату Верховної Ради України
E-mail: gulevych_v@ukr.net

був ханом. Довгий час його вважали сином або небожем ординського володаря Агмада. Але І.Вашарі, спираючись на ярлик кримського хана Менлі Гірея від 883-го року гіджри (4 квітня 1478 – 24 березня 1479 р.), в якому він вимагав від жителів міста Кирк-Єр не впускати до себе синів хана Саїда Агмета II², справедливо вказав, що Джанібек міг бути саме його сином. Важливо відзначити, що Саїд Агмет II був онуком кримського намісника Таш-Тимура (1392–1395 рр.) і сином «імператора Солхату» Бека-Суфі (1419–1421 рр.), за час короткого правління якого Кримський тумен Орди перетворився на фактично спадковий улус його роду³. Слід наголосити, що засновник Кримського ханства Гаджи Гірей був онуком Таш-Тимура і небожем Бек-Суфі. Таким чином, якщо Джанібек дійсно доводився сином Саїдові Агметові II, то він мав усі права на правління у Криму.

Як відомо, доля Саїда Агмета II була сумною. У 1455 р. його двічі розбили – спершу московське військо під Коломною⁴, а потім кримський хан Гаджи Гірей у Причорномор'ї. Разом із синами, дружинами та наблизеними переможений, у розрахунку на притулок, утік до київського князя Семена Олельковича⁵. Той поселив їх у Києві, але Казимир IV наказав руському воеводі А.Одровонжу заарештувати Саїда Агмета II та ув'язнити в місті Ковно, де він і закінчив своє життя⁶. Те, що колишній хан помер у литовському полоні підтвердив і Менлі Гірей⁷.

Разом з А.Одровонжем проти Саїда Агмета II виступило й військо молдавського воеводи Петра Арона, до якого в полон потрапили сини хана. У 1456 р. останній зобов'язався видати їх Казимирові IV на першу ж його вимогу⁸. Але на 1462 р. вони все ще перебували в молдавському полоні⁹. Відомо, що

¹ Сборник Императорского русского исторического общества (далі – СИРИО). – Т.41: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и с Турцией. – Т.1: С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России. – Санкт-Петербург, 1884. – №2. – С.9.

² *Vásáry I.* A contract of Crimean Khan Mängli Giräy and the Inhabitants of Qırq-yer from 1478/79 // *Central Asiatic Journal.* – Vol.26. – №3/4. – Wiesbaden, 1982. – P.294 (оригінальний текст), 295 (переклад): «І ви (жителі Кирк-Єра – В.Г.), кажучи іншим “[це] син Гаджи Гірея”, або “[це] син Саїда Агмета”, не пускайте їх у свою фортецю». Пор.: *Усманов М.А.* Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XVI вв. – Казань, 1979. – №10. – С.35.

³ *Гулевич В.П.* Крым и «императоры Солхата» в 1400–1430 гг.: хронология правления и статус правителей // *Золотоордынское обозрение.* – Вып.4 (6). – Казань, 2014. – С.166–197.

⁴ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.5: Псковские и Софийские летописи. – Санкт-Петербург, 1851. – С.271; Т.6: Софийские летописи. – Санкт-Петербург, 1853. – С.180; Т.8: Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1859. – С.144; Т.12: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1901. – С.109; Т.25: Московский летописный свод конца XV в. – Москва; Ленинград, 1949. – С.273.

⁵ *Jana Długosz* Dziejów Polskich księg dwanaście. – T.V. – Ks.XII / Przekł. K.Mecherzyńskiego. – Kraków, 1870. – S.201.

⁶ *Ibid*; *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. – Москва; Ленинград, 1936. – С.91; *Kronika Polska Marcina Kromera biskupa Warمیńskiego księg XXX / Przekł. Marcina z Błażowa Błażowskiego.* Nowe wydanie. – T.II. – Ks.22. – Kraków, 1882. – S.1031.

⁷ СИРИО. – Т.41. – №100. – С.539. Пор.: Там же. – №98. – С.522.

⁸ *Documentele privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki.* – Vol.II. – Par.2. – Bucuresci, 1891. – №52. – P.66; *Уляницкий В.А.* Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV–XV вв. – Москва, 1887. – №82. – С.91; *Dogiel M.* Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae in quo pacta, foedera, tractatus pacis, mvtvae amicitiae, subsidiorvm, indvciarvm, commerciorvm... – T.1. – Pars 2. – Vilnae, 1758. – P.602.

⁹ *Documentele privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki.* – Vol.II. – Par.2. – Apendice. – №522. – P.696–697; *Уляницкий В.А.* Материалы... – №92. – С.102.

принаймні одного з ханських синів тримали в Білгороді (Акермані). У привілеї Петра Арона від 29 червня 1456 р. згадане мито, прив'язане до перебування в місті татарського царевича¹⁰. Вочевидь, ішлося про сина розбитого Саїда Агмета II, на утримання якого це мито й запроваджувалося. Ще в 1459 р. «татарове Седиахметевь» змогли напасти на московські володіння¹¹, але оскільки в подальшому у джерелах про них не згадувалося, вочевидь їх швидко «поглинули» інші степові володарі.

Отже рік народження Джанібека невідомий. Але те, що вперше на політичній арені він з'явився в 1470-х рр., може опосередковано свідчити про його малолітство на момент полону Саїда Агмета II. Де після цього впродовж двох десятиліть перебував Джанібек незрозуміло. Зі слів Івана III, він «быль казакомъ»¹², тобто вів вільне кочове життя, і, вірогідно, певний час перебував у Великому князівстві Московському. Маємо два достовірних джерела різного походження про те, що повне ім'я Джанібека було Джанібек Султан¹³. Саме так ми й називатимемо його.

Становище самого Джанібека Султана було складним. У 1474 р. він навіть просився на московську службу. Тоді Іван III запевнив Менглі Гірея, що не прийняв його, оскільки той був ворогом кримського хана, хоча насправді «опочивъ въ своей земли (Джанібек Султану – *В.Г.*) даваль»¹⁴. Того ж року під час конфлікту між Менглі і кількома претендентами за уряд тудуна Кафи до Джанібека втік Шейдак, син померлого на рубежі 1473–1474 рр. кримського карачі-бея Мамака Ширіна. Інформація про втечу надійшла у Крим з міста Тана (Азак) – венеціанської колонії в гирлі Дону¹⁵. Отже Джанібек Султан кочував у Нижньому Подонні – на теренах, підвладних астраханському ханові Магмуду (брат правителя Великої Орди Агмада), який помер між березнем 1475 і квітнем 1476 рр.¹⁶ У 1476 р. навколо Тани кочували трое синів Магмуда¹⁷. Важливо відзначити й те, що «головний хан (Агмад – *В.Г.*) перебував у стані війни з Касим-ханом [бен Магмуд], своїм [старшим] небожем [...] між ними була велика війна»¹⁸. Те, що Джанібек Султан знаходився не у володіннях Агмада, а на землях спершу його брата, а з 1475–1476 рр. – небожів – це важлива деталь, про що буде нижче.

¹⁰ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie. – Т. VII: Dokumenta multańskie i mołdawskie. – Лwów, 1878. – №*VII. – S.230.

¹¹ ПСРЛ. – Т.8. – С.114, 147; Т.12. – С.112; Т.25. – С.275–276.

¹² СИРИО. – Т.41. – №3. – С.14.

¹³ Le Khanat de Crimeé dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / Ed. A.Bennigsen, P.N.Boratov, D.Desaiue, Ch.Lemercier-Quelquejay. – Paris; Den Haag, 1978. – P.62; Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la signoria dell'Ufficio di S.Giorgio (MCCCCLIII–MCCCCLXXV). – Т. II. – Parte II // Atti della società Ligure di storia Patria. – Vol.VII. – Parte II. – Fasc.I (далі – Atti). – Genova, 1879. – №1104. – P.123.

¹⁴ СИРИО. – Т.41. – №3. – С.14.

¹⁵ Atti. – Vol.VII. – Parte II. – Fasc.I. – №1104. – P.123.

¹⁶ Зайцев *И.В.* Астраханское ханство. – 2-е изд., испр. – Москва, 2006. – С.41–42.

¹⁷ Контарини *А.* Путешествие в Персию // Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. / Пер. Е.Ч.Скржинской. – Москва, 1971. – С.220.

¹⁸ Там же. – С.221.

Розкол у кримській владній верхівці дав Джанібеківі Султану надію на прихід до влади у ханстві. Менглі Гірей намагався нейтралізувати цю загрозу. У листопаді 1474 р. до Москви з Криму прибув Довтелек-мурза, син кримського карачі-бея Емінека Ширіна¹⁹, який мав умовити Івана III прийняти Джанібека на свою службу. Але московський правитель навесні 1475 р. відповів ханові, що про «царевича Зенибека» нічого не знає й «послалъ в Орду про него отведети»²⁰.

Тим часом у Криму відбулися важливі події. Улітку 1475 р. турки захопили центр генуезьких чорноморських колоній – Кафу, де до їхніх рук потрапив сам Менглі Гірей, якого вони залишили правити Кримським ханством під своїм контролем²¹. Важливу роль у цих подіях відіграв Емінек Ширін, котрий і запросив османців захопити місто. Але розкол серед кримської верхівки лише поглибився. Необмежена влада першого карачі-бея викликала спротив серед татарських князів і у травні 1476 р. Емінек повідомив султанові, що проти нього збунтувався рідний брат Гаджике, якого підтримав другий після Ширінів кримський карачі-бей – Абдаллаг Барин. Представники двох наймогутніших племен – Ширін і Барин – вирішили усунути не лише Емінека, а й замінити своїм ставлеником самого Менглі Гірея. Задум був сміливий, але для його реалізації забракло сил. З'єднавшись із Джанібекієм Султаном, заколотники лише з тисячею воїнів оточили Емінека в місті Крим (Солхат). Частина людей першого карачі-бея перейшла на бік його ворогів, але вони так і не змогли захопити місто. Гаджике й Абдаллаг відступили «в місця, близькі до Тахт [Ель], і [...] приєдналися до Тахт [Ель]»²², і жоден із них не був вигнаний»²³.

Попри те, що небезпека від заколотників не минула, Емінек приєднався до османців у поході проти Молдавії. Очевидець подій Балтазар із Пісції²⁴ писав Папі Римському Сіксту IV:

«На початку червня, близько опівночі, ми дізналися новину, що татари атакували володіння [молдавського воеводи] Стефана [...] і захопили великий полон. Наступного дня, коли ми боялися, що татари повернуться під Сучаву, вони з 15-ма тисячами полонених перейшли річку Серет [...] Дружина Стефана з усіма

¹⁹ ПСРЛ. – Т.12. – С.157; Т.18: Симеоновская летопись. – Москва, 2007. – С.249.

²⁰ СИРИО. – Т.41. – №2. – С.9.

²¹ Гулевич В.П. О хронологии правлений и личностях правителей Крымского ханства в 1475–1478 гг. // Золотоордынское обозрение. – Вып.2 (4). – Казань, 2014. – С.172–190; Курат А.Н. Собрание сочинений. – Кн.1: Ярлыки и битики ханов Золотой Орды, Крыма и Туркестана в архиве музея дворца Топкапы / Пер. с тур. Р.Р.Галеева. – Казань, 2014. – №6–7. – С.130; Özyetgin A.M. Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslup incelemesi. – Ankara, 1996. – №IV. – S.117–118; №V. – S.118–120.

²² «Тахт Ель» («Таht Еl»), або «Престольне (Тронне) Володіння» – татарська назва Великої Орди (див.: Трепавлов В.В. Степные империи Евразии: монголы и татары. – Москва, 2015. – С.241–244; Его же. Большая Орда – Тахт эли: Очерк истории. – Тула, 2010. – 112 с.).

²³ Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. – P.59–63. Переклад листа російською мовою див.: Луняк Е. Письмо Эминек-бея из рода Ширин султану Мехмеду II о делах в Крыму (май 1476) // Источниковедение и историография истории Крыма XV–XX вв.: проблемы и перспективы. – Симферополь, 2016. – С.193–198.

²⁴ Папський нунцій при дворі угорського короля Матьяша Гуньяді (див.: Codex epistolaris seculi decimi quinti. – Т.ІІІ: 1392–1501 / Coll. opera A.Lewicki // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Т.14. – Kraków, 1894. – №208. – P.227; Kalous A. Plenitudo potestatis in partibus? Papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku. – Brno, 2010. – P.215–216).

його багатствами сховалася у Хотині, що на відстані половини дня [їзди] від Кам'янця»²⁵.

Але виправа татар виявилася нещасливою. На півночі Молдавії їх розбив сам Стефан, а на півдні 10-тисячне татарське військо молдавани зустріли під Білгородом і не лише розгромили його, а ще й звільнили 5 тис. ясиру²⁶.

У цей час далека Венеція докладала багато зусиль із метою втягнути Велику Орду у війну проти Османської імперії на Балканах. У своєму листі від 18 липня 1476 р. венеціанський дож А.Вендрамін наказав своєму агентові Дж.Б.Тревізано, який перебував у Литві, провести переговори з ханом Агмадом і всіма силами сприяти відправці ординців на війну з турками. Але дож розглядав і альтернативний варіант воєнних дій у Криму:

«[...] і якщо раптом прохід через Дунай і перехід до турецьких земель не буде можливий через ханську волю (Агмада – В.Г.) або через спротив воеводи Стефана, або з інших причин, ти заяви й вимагай від хана (Агмада – В.Г.), щоб він спершу взяв місто Кафу та інші міста їхньої провінції, захоплені турками, а також замок Тана й інші, що знаходяться поблизу кордонів хана»²⁷.

Невідомо, чи провів Дж.Б.Тревізано переговори з Агмадом, оскільки доставка кореспонденції з Венеції до Вільна тривала місяці. Але під час відступу з Молдавії розбитий Емінек отримав звістку, що ворог напав на Крим. Татари покинули захоплену здобич і поспішили на захист своїх земель. Молдавани переслідували їх до самого Криму. У боях загинули два брата Емінека, а сам він ледве врятувався на одному коні. Карачі-бей прорвався на півострів, але там «престольне військо» оточило його у Солхаті²⁸. Згідно з пізніми турецькими джерелами, улітку 1476 р. Менлі Гірей із військом, начебто, рушив на Сарай, але був розбитий «ханом Саїдом Агметом». Кримського хана було поранено, він відступив і сховався в Кирк-Єрі. Ординський хан увірвався на півострів, розорив Солхат і навіть спробував захопити Кафу. Потім він покинув Крим, а замість себе на правлінні залишив Джанібека²⁹. У цьому джерелі відбилися відголоски справжніх подій, хоча ординським ханом тоді був Агмад, а не Саїд Агмет. Подібну інформацію дають і московські літописи: «Того же [1476] лета посла царь Ахмать ордынскій сына своего съ татары, и взя Крымъ и всю Азигирееву орду, а сына Азигиреева Менгирея съгна, его же Турки посадиша»³⁰.

²⁵ *Epure V.-A.* Quelques considerations sur les relations entre la Moldavie et les tatars le long du XV-eme siecle de la perspective des sources historiques // *Codrul Cosminului*. – №13. – Suceava, 2007. – P.66 (із посиланням на недоступну нам публікацію: *Georgian P.* Tătarii în Țările românești: III Invațiile tătare în veacul al XV și prima jumătate a veacului XVI // *Convorbiri Literare*. – An. LVIII. – №8/9. – Iași, 1926. – P.596).

²⁶ *Veress E.* Acta et epistolae relationum Transylvaniae hungariaeque cum Moldavia et Valachia. – Vol.I: 1468–1540. – Budapest, 1914. – №19. – P.21.

²⁷ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. – Vol.VIII: 1376–1650. – București, 1894. – №XIX. – P.14–15.

²⁸ *Курат А.Н.* Собрание сочинений. – №8. – С.145–146; *Özyetgin A.M.* Altın Ordu, Kırım ve Kazan. – №VI. – S.120–122.

²⁹ *Иналджик Х.* Крым под властью осман и спор о заключении соглашения: по материалам новых документов (2) // *Золотоордынское обозрение*. – Вып.2. – Казань, 2013. – С.121–122.

³⁰ ПСРЛ. – Т.8. – С.183; Т.12. – С.168; Т.24: Типографская летопись. – Петроград, 1921. – С.195.

Те, що літній напад відбувся за наказом Агмада, начебто підтверджує його «ярлик» Іванові III, де хан заявив, що «дети ж его (Гаджи Гірея – В.Г.) по Ордамъ разбежались; четыре (кримських – В.Г.) карачи[-бея] в Крыму (м. Солхат – В.Г.) ся от меня отсидели»³¹. Але достовірність цього джерела сумнівна. А.А.Горській навіть припустив, що це пізня компіляція трьох ярликів: 1472, 1476 і 1480 рр. Термін «отсидеть» означав «перебуваючи в укріпленні, витримати облогу», «відстояти (місто, фортецю), витримати облогу» або «витримати облогу, відсидіти в укріпленому місці»³². Але в реаліях 1476 р. може йтися не про чотирьох, а лише про трьох карачі-беїв, оскільки Абдаллаг був на боці Джанібек Султана. 11 липня 1476 р. посольство Агмада прибуло до Івана III³³. Як бачимо з листа Балтазара з Пісції, на початку червня сили Емінека ще не були розбиті. До Криму він повернувся не раніше середини того ж місяця й потім сидів в облозі у Солхаті. Тільки після цього Агмад мав би отримати вісті про ситуацію. Таким чином, посольство ординського правителя в Москву навряд чи було пов'язане з його «успіхами» у Криму. Швидше за все, в «ярлику» він видав бажане за дійсне. А пояснення титулування Агмада «кримським ханом» у «Зібранні листів султанів» Агмеда Ферідун-бея дав ще В.Д.Смирнов, тож немає потреби ще раз зупинятися на цьому³⁴.

У своєму листі від 17 жовтня 1476 р. Емінек Ширін повідомив султанові, що під час літнього нападу на Крим ординський ворог забрав землі (іллер), «проте він не зміг що-небудь зробити з укріпленням», тобто з Солхатом. При цьому ім'я Джанібек Султана він не згадував. Таким чином, попри успішний напад на Крим, ординці не могли святкувати повну перемогу. На правлінні у Криму не раніше другої половини жовтня 1476 р. закріпився не Агмад, а Джанібек Султан. Він не лише не підтримував Агмада проти Москви, а й сам шукав гарантій Івана III на випадок «истомь»³⁵, якщо йому доведеться покинути півострів. Тут слід згадати, що до війни за кримську спадщину Джанібек Султан кочував на землях хана Магмуда. Цілком імовірно, що не Агмад, а Касим бен Магмуд надав військову допомогу Джанібеку, щоб у разі його перемоги разом виступити проти спільного ворога в особі правителя Великої Орди.

Урядування Джанібек Султана нічим особливим не відзначилося. Його влада в розореному Криму була хиткою. Недаремно він намагався заручитися гарантіями від Івана III. Хан навіть не зумів налагодити карбування власних грошей. Утім і жодних даних про його можливе спільне правління з Нур-Девлетом, як припускав А.М.Некрасов³⁶, у джерелах немає. Навіть найближчі сусіди Кримського ханства не мали про нього достовірної інформації. Зокрема

³¹ *Базилевич К.В.* Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV в. – Изд. 2-е. – Москва, 2001. – С.147; *Горский А.А.* Москва и Орда. – Москва, 2000. – С.177; Приложение II. – №2. – С.198.

³² *Словарь русского языка XI–XVII вв.* – Вып.14 (Отрава – Персона). – Москва, 1988. – С.29.

³³ ПСРЛ. – Т.8. – С.183; Т.12. – С.168.

³⁴ *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. – Санкт-Петербург, 1887. – С.270–272.

³⁵ СИРИО. – Т.41. – №3. – С.14.

³⁶ *Некрасов А.М.* Международные отношения и народы Западного Кавказа (последняя четверть XV – первая половина XVI в.). – Москва, 1990. – С.47.

в листі з Венеції від 10 січня 1477 р. до Дж.Б.Тревізано повідомлялося про свіжій новини з Молдавії, де «татари наблизилися до кордонів молдавського воєводи як визнані та бажані друзі Стефана», але сенат не знав, чи «є вони саме тією силою великого імператора (Агмада – В.Г.), чи того (кримського хана – В.Г.), хто звик володіти [землями] поряд із Кафою, і яким чином це пов'язано з воєводою Стефаном, із котрим вони (кримські татари – В.Г.) ворогували минулого (1476 – В.Г.) року»³⁷.

Весна 1477 р. принесла Криму чергові кардинальні переміни. У Стамбулі було вирішено підтримати на правління у Кримському ханстві Нур-Девлета бен Гаджи Гірея. До новоспеченого кандидата з радісною звісткою вирушив посланець Касим-бей. У середині травня 1477 р. Нур-Девлет написав листа султанові, в якому назвав себе «слугою» Мегмеда II і заявив, що перебуває в повному його розпорядженні³⁸. Одночасно посол султана також побував у хана Агмада, якому приніс «звістку» про захоплене османами Кафінське «царство» (мамлакати Кафа), перемогу над Молдавією, про що ординський правитель знав і сам.

Такий вступ служив султану лише для одного – дати однозначно зрозуміти хану Великої Орди, що новий правитель Криму Нур-Девлет перебуває під захистом Османської імперії, яка не потерпить втручання Агмада у його справи:

«Ця велика перемога (над Молдавією – В.Г.) змусила нас відновити свої колишні запевнення в любові, почати відправляти посланців і послання, що слугують засобом скріплення основ взаємної дружби, щоб дари прояву любові та відданості зростали та множилися щодня. Оскільки славний найвеличніший емір і щасливий шляхетний принц, борець за віру Даулат-хан, який належить до величної династії (Чингізидів – В.Г.), щиро вхопився за “міцну гілку” нашої вічної держави й віковичного халіфату, до нього спрямований наш погляд прихильності, він отримав можливість благосного служіння та похвальних зусиль. Гідним держави був визнаний той, хто проявив щирість, відданість, прихильність і покірність нашій величності, у силу того, що “друг друга є справжній друг”»³⁹.

³⁷ Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. – Vol.VIII. – №XV. – P.9 = Materyaly do historyi Jagiellonów z archiwów weneckich. – Cz.3 / Wyd. hr. A.Czieszkowski // Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego. – T.19. – Poznań, 1892. – №XI. – S.27 = Fontes Rerum Polonicarum e tabulario Republicae Venetae exhaustis, collegit, edidet, nonnullisque adnotationibus polonicis munit dr. Augustus comes Cieszkowski. – Seriae II: Fasciculus tertius (Acta Casimiro Jagiellonide regnante). – Posnaniae, 1891. – №73. – P.171 («Rem illam Tartarorum non perfecte intelleximus sed praesertim quenam illa potentia sit magni scilicet Imperatoris an illius qui circa Caffam imperare consuevit, et quomodo se intelligit cum Stephano Vayvoda cui anno superiori sunt adversati»).

³⁸ Özyetgin A.M. Altın Ordu, Kırım ve Kazan. – №VIII. – S.125–126; Kurtoğlu F. İlk kırım hanlarının mektupları // Belleten. – №3/4. – Ankara, 1937. – №3. – S.648.

³⁹ Feridūn Ahmed Bey. Münşe'atü's-Selâtin. Cilt I. – Istanbul, 1285 (1858). – S.289. Щиро вдячний І.Гібадулліну та І.Миргалееву (Казань) за наданий переклад документа до його офіційної публікації. Повний текст див.: Миргалеев И.М., Гибадуллин И.Р. Письмо хану Ахмаду // Золотоордынское обозрение. – Вып.4. – Казань, 2016. – С.894–898.

Щодо долі Менлі Гірея, то турки вивезти його за межі Криму й до 1478–1479 рр. він перебував у невідомій провінції Османської імперії⁴⁰. Справу визначення точного часу, коли його могли вивезти, ускладнено існуванням його монет, карбованих у 882 і 883 роках гіджри (15 квітня 1477 – 3 квітня 1478 рр. і 4 квітня 1478 – 25 березня 1479 рр.)⁴¹. Тому видається можливим припустити, що він покинув Крим після того, як Нур-Девлет став ханом, тобто до середини осені 1477 р., оскільки навігація у Чорному морі навіть у XVIII ст. тривала з березня по жовтень.

Коли саме та за яких обставин відбулася чергова зміна правителя Кримського ханства джерела не повідомляють. Найбільш імовірно, що це сталося влітку 1477 р., точніше у другій половині цієї пори року, оскільки у вересні в Москві ще нічого про це не знали й готували посольство саме до Джанібек Султана⁴². Сам він невдовзі опиниться у столиці Великого князівства Московського⁴³. Як у подальшому склалася його доля – ми не знаємо. Судячи з повного мовчання про нього джерел, імовірно Джанібек пішов із життя невдовзі після того, як покинув Крим.

⁴⁰ Özyetgin A.M. Altın Ordu, Kırım ve Kazan. – №IX. – S.126–127; Kurtoglu F. İlk kırım hanlarının mektupları. – №4. – S.649.

⁴¹ Retowski O. Die Münzen der Girei // Труды Московского нумизматического общества. – Т.2. – Вып.3. – Москва, 1901. – С.283–284; Петовский О.Ф. К нумизматике Гиреев (с 4 таблицами) // Известия Таврической учёной архивной комиссии. – Год 7. – №18. – Симферополь, 1893. – С.100–101; Казаров А.А., Студицкий Я.В., Рева Р.Ю. Монеты хана Муртазы, сына Ахмада (80–90-е годы XV века) // От Онона к Темзе: Чингисиды и их западные соседи: К 70-летию Марка Григорьевича Крамаровского. – Москва, 2013. – Табл.3. – С.346; Шталенков И. К вопросу о «мстиславских» надченах // Банкаўскі веснік. – Сакавік. – Мінск, 2012. – №44. – С.51.

⁴² СИРИО. – Т.41. – №3. – С.13.

⁴³ Там же. – №4. – С.15.

Results and scientific novelty: Djanibek Sultan entered the political arena only in the 70-ies of the 15 century, being a son of Khan Sayyid-Ahmed II and second cousin of the Crimean Khan Mengli Giray, he had a right on the Board in the Crimea, which from the end of the second decade of 15 century became de facto hereditary ulus of Genghis Khan from the kind of Tuka Timur. Not having the strength to fight for power, he was forced to lead a life free of a nomad in the land, subordinate to the Khan Mahmoud ben Küchük Muhammad. But in 1476 internal turmoil in the Crimea, caused by the struggle for power among Karachi-Bey gave him the opportunity to become a Khan. Rebel against the omnipotence of Karachi-Bey Shirin Eminek his brother Hajike Shirin and the second most important in the Crimea Karachi-Bay Abdallah Baryn led Djanibek Sultan to power. His reign was short and not particularlyly apparent. Very soon he was forced to leave the Crimea and in the autumn of 1477 to move to the Grand Duchy of Moscow.

Keywords: Crimean khanate, Great Horde, Ottoman Empire, Venice, Djanibek Sultan, Ahmad, Shirin Eminek, Hajike Shirin, Baryn Abdallah, Ivan III.

Н.П.СТАРЧЕНКО*

«В ОБОРОНІ ЧЕСТІ ДОМУ ШЛЯХЕТСЬКОГО»: СПРАВА ПРО СТРАТУ СЛУГ КНЯЗЕМ САМУЕЛЕМ КАРОЛЕМ КОРЕЦЬКИМ НА ВОЛИНІ 1645 р.

На прикладі історії про публічну страту за наказом князя Самуеля Кароля Корецького його слуг продемонстровано, як може змінюватися сприйняття на перший погляд цілком «вірогідного» джерела, а з ним – і самої події залежно від дослідницьких підходів. Прочитаний буквально, як зліпок минулого, він засвідчує свавільні дії магната, що порушив право, головні шляхетські цінності та настанови доброго християнина. Натомість пропонується аналізувати текст позову як наративний конструкт, вибудований з урахуванням особливостей тогочасної судової системи та ставлення до злочину як приватної справи потерпілого, де доказовість ґрунтувалася не стільки на ретельному слідстві, скільки на усталених конвенціях, зокрема й риторичних.

Ключові слова: джерело, шляхетські цінності, судочинство, честь, влада, символічний капітал.

Богослов, архімандрит Києво-Печерської лаври та ректор Києво-Могилянського колеґіуму Інокентій Ґізель у своєму трактаті з моральної теології «Мир з Богом чоловіку» (1669 р.), розглядаючи гріх обмови, тобто шкоди для слави ближнього, окремо зупиняється на відповідальності історика: «А отже й історики не вільні від гріха огуди, коли згрішення чийсь таємні описують; а явні вони хоч і можуть описувати, але з доброго вболівання за поправу інших і для користі спільної, а не [...] з наміром уймати слави: бо то є смертний гріх»¹. Схоже, що такими ж міркуваннями керувався й перший автор «корецької історії» Альбрехт Станіслав Радзивілл, оминувши ім'я князя у своєму щоденнику². Від функцій «суспільного вчителя» наукова корпорація на рівні фахових текстів потроху, хоч болісно та вкрай нерівномірно в межах різних історіографічних традицій, усе ж відмовилася (утім не без рецидивів). Однак ідеологічна складова тексту диктується не лише суспільним замовленням, а й цілим комплексом світоглядних настанов самого дослідника (не конче усвідомлених), зокрема включеністю його у соціальну практику та вболівання за «направу» суспільства³. Що ж стосується відповідальності за добру славу героїв, то історики, особливо ті, чий об'єкт дослідження віддалений у часі, зазвичай цією проблемою не переймаються. У них, натомість, інша проблема – не потрапити в пастку модернізації, відповідно, спробувати не накинути свою шкалу

* Старченко Наталія Петрівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ
E-mail: interregnum@ukr.net

¹ Ґізель І. Вибрані твори у 3-х томах / Пер. Р. Кисельова. – Т.1. – Кн.1. – К., 2012. – С.248.

² Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Przeł. i oprac. A.Przyboś i R.Żelewski. – Т.2 (1637–1646). – Warszawa, 1980. – S.451–452.

³ White H. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. – Baltimore; London, 1975. – P.22.

цінностей та мотивацій на дії героїв. А для цього доводиться вичленовувати за-сади/правила/цінності з часто глухих, суперечливих і непевних голосів мину-лого. Утім дослідницька орієнтація на розуміння механізмів функціонування «іншої» культури, увага до мови, логіки та виборів акторів, пошуки відповід-ного культурного контексту, який у підсумку теж виявляється залежним від багатьох обставин – усе це передбачає глибоку інтегрованість історика у про-цес пізнання. Один із наслідків – переживання дослідником своїх підходів до об'єкта вивчення, зокрема їх релевантності минулому, як проблеми етичної⁴.

Тож на прикладі історії з життя князя Самуеля Кароля Корецького (1621–1651 рр.)⁵ спробую продемонструвати, як може змінюватися сприйня-ття на перший погляд цілком «достовірною» джерела, а з ним і самої події, залежно від дослідницьких підходів та, відповідно, історіографічної ситуації. Аналізуватиму історію з урахуванням обставин, особливостей постановки дже-рел, досліджуватиму її крізь призму різних контекстів функціонування шля-хетської спільноти Волині в ранньомодерний час. З іншого боку, сама ця істо-рія є цеглинкою в їх конструювання.

Тривале функціонування в історіографії епізоду про страту слуг почалося з публікації в 1853 р. позову до Люблінського трибуналу князівського подруж-жя Корецьких⁶. У Ю.Вольфа це – чи не центральний факт біографії князя⁷. На відміну від розбудованої глорифікації представників роду Корецьких у гер-бовнику К.Несецького⁸, Ю.Вольф поза скупю генеалогічною інформацією про Самуеля Кароля (народився – одружився – вдруге одружився – помер) уміщує лише один епізод – позивання його з першою дружиною Марціанною з Бобрка в 1645 р. на Трибунал «про скарання на смерть кількох осіб». Щоправда, ав-тори біограми Корецького в «Польському біографічному словнику» оминули цю сторінку життєпису князя, лише вмістивши в бібліографії посилання на публікацію 1853 р.⁹ Натомість 1985 р. з'явилася стаття І.Сварника, доповнена перекладом двох документів на українську мову – уже згаданого позову до суду й трибунальського вироку¹⁰. Автор, поєднавши елементи радянського іс-торієписання із традиційною українською історіографією XIX – початку XX ст.,

⁴ *Етичність*, хай і у специфічному значенні та у специфічний спосіб, постає, скажімо, як необхідність пам'ятати про існування індивідуального голосу, котрий може витіснитися владним дискурсом минулого чи методологією дослідника, а це підважує саму можливість індивідуально-го говоріння (див.: *Arnold J.H. The Historian as Inquisitor: The Ethics of Interrogating Subaltern Voices // Rethinking History. – 1998. – №2. – P.379–386*).

⁵ Доводився правником відомому захисникові південних теренів Великого князівства Литовського від татар князеві Богушеві Корецькому та племінником – князеві Самійлові Корецькому, героєві битви під Клушином 1610 р., легендарному воякові у протистояннях із турками, авантюристові й ватажкові, «сарматському Леонідові» (див.: *Maciszewski J. Bohusz Korecki // Polski Słownik Biograficzny. – T.14/1. – Zesz.60. – Kraków, 1968. – S.58–59; Żeromski S. Samuel Korecki // Ibid. – S.60–62*).

⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т.5 (1633–1699). – Санкт-Петербург, 1853. – С.73–77.

⁷ *Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S.176.*

⁸ *Niesiecki K. Herbaż polski / Wyd. J.N.Bobrowicz. – T.V. – Lipsk, 1840. – S.228–237.*

⁹ *Maciszewski J., Majewski W. Samuel Karol Korecki // Polski Słownik Biograficzny. – T.14/1. – Zesz.60. – S.62–63.*

¹⁰ *Сварник І. Таємниця Корецького замку: Судова історія з XVII ст., або ж свідчення магнат-ської сваволі // Жовтень. – 1985. – №10. – С.106–111.*

умістив цей епізод у контекст «визвольної війни українського народу проти ополчення та покатоличення», «боротьби селян із закріпаченням» та «наступу на козацтво магнатів», які «затято та бездумно» боролися «проти зміцнення централізованої влади». Відповідно, документи мали продемонструвати «справжнє обличчя магнатів і безсилля королівської влади проти їх сваволі», що в підсумку призвело до загибелі Речі Посполитої¹¹.

Натомість головне питання, на яке варто було б відповісти у процесі аналізу запропонованої історії, полягає в тому, чи могла особа, наділена матеріальними і владними ресурсами, безборонно діяти *lewem*, і чи існували поза формальними ознаками влади й сили стримуючі чинники для її «сваволі»? Із цим питанням безпосередньо пов'язане інше: чи завжди вчинки людей минулого, які трактуються у джерелах як злочинні, насправді були такими, а чи в руках історика – сконструйований текст, де насильство, в якому звинувачували іншого, лише риторична фігура, коли йшлося про відстоювання власного інтересу? Тож у центрі уваги опиняється незмінний персонаж історіографічного нарративу – джерело як «непевний свідок», що за не уваги до нього може суттєво викривити наше уявлення про минуле.

Почну з актів, що стосуються провадження справи у судовому просторі – згаданого позову й двох вироків, трибунальського, який був лише проміжним, та остаточного сеймового. Мені не вдалося віднайти слідів «корецької справи» в актових книгах¹², хоч, цілком можливо, вони ще можуть виринути в пізніших записах, скажімо, як репліки в адвокатських контрверсіях чи як посилення на прецедент, що траплялося з іншими гучними історіями. Тож детально зупинюся на тексті позову до Трибуналу князя Корецького, його дружини Марціяни з Бобрка (у першому шлюбі – дружини Яна Кароля Тарла) та низки осіб як їхніх помічників і виконавців наказів: луцького коморника Йозефа Синицького, Івана й Олександра Козинських, Олександра Коритенського,

¹¹ Знакові для української історіографії XIX – початку XX ст. автори М.Костомаров, В.Антонович та М.Грушевський, попри різницю в підходах до писання історії, загалом тождні у своєму вирокі шляхетській Речі Посполитій. Головною її бідою оголошувалася слабкість королівської влади, а також узурпація шляхтою владних повноважень монарха, яка отримала назву «золотих шляхетських вольностей». Пор.: «[...] становий і особистий егоїзм, що називався в Польщі XVIII століття “золотою шляхетською вольністю”, відомий зазвичай під іменем анархії і безпорядку, обессилював цілком державний організм Речі Посполитої» (див.: Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.373–374); «Шляхта правила всім, всім кермувала собі на користь, і король мусив робити, чого вона хотіла. Власть королівська, взагалі всяка публічна власть дуже слабка: все було повернене так, щоб боронь Боже шляхтича не стиснено ні в чім» (див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.; Л., 1913. – С.194–195). Цитування можна продовжувати. Див., напр.: Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – Т.І. – Санкт-Петербург, 1870. – С.1–20.

¹² Натомість фіксуються значні майнові негаразди князя Корецького, який був звинувачений у безправному покаранні слуг, зокрема 9 березня 1545 р. возний доставив до Корця 19 трибунальських позовів із приводу баніції у справі з князем Миколаєм Чорторийським, волинським каштеляном, якому Корецький мав виплатити за одним позовом 140 тис. золотих за шкоди й таку саму суму – як заруку, за іншим – 60 тис., далі – 7 тис., 12 тис., 26 тис. золотих (див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.241. – Арк.696–701). 29 травня 1645 р. возний визнав, що іздив 18 лотого при луцьких земських судді Андрієві Линецькому й підсудковій князеві Захаріяшеві Четвертинському для ув'язання Адама Гумовського в маєтність князя Корецького через невіддачу боргу та заруку загальною сумою 90 тис. зол. (див.: Там само. – Арк.849 зв. – 850 зв.).

а також слуг, ротмістрів, поручників, драгунів і піхоти, серед яких поіменно названо Калинського, Грота, Яна Ростека, Кароля Фаренсбаха, Лубковського та Валентія Венґрина¹³. Позов за скаргою сандомирського шляхтича Прецслава-Александра Гарбовського з Гарбова про «безправний суд» і «безбожне» та жорстоке «замордування» шляхтича Якуба Гарбовського, рідного брата скаржника та князівського слуги – єдине джерело, яке детально переповідає історію¹⁴.

Отже від початку в позові сповіщалося, що небіжчик Якуб був особою «доброї слави», яку здобув завдяки лицарській справі під час коронних «експедицій». На двірську службу до князя він потрапив з ініціативи самого Корецького, упродовж якої всіляко демонстрував свою вірність та «зичливість» панові. Однак, отримуючи «панскую особливую ласку», потрапив у немилість до княгині, котра «грозила ему частокротъ завзятым без вины гневомъ своимъ». Через це Гарбовський декілька разів намагався звільнитися від служби, проте щоразу його зупиняв сам князь¹⁵. А 11 березня 1645 р. суботнього дня княгиня, скориставшись непевною оповіддю 11-річного хлопця, «взяла оказию до згубы небожчиковское» та розпалила гнів чоловіка проти слуги. Підставою немилості стали свідчення служниці княгині панни Красовської, що їх та дала в результаті побиття й залякування. Тиск на панну чинився з тим, аби вона у чомусь звинуватила Гарбовського і якогось Тишовського. Коли ж вона відмовилася, до замку покликали ката. Той став із запаленими свічками, маючи намір «палити збиті боки панни», а вона зі страху, «катовскихъ уходячи рукъ», визнала все те, «про що її питано, і так, як хотіли», хоч ні у чому не була винна. А також згадала Тишовського й Гарбовського, проте їх не звинуватила у жодному вчинку, який би заслуговував на смерть. Тож «за такою марною от слабое плоти одное белоголовы вымученою и выстрашеною повестью» тих двох осіб ув'язнили до понеділка під охороною 30 угорських піхотинців на чолі з поручником Валентієм Венґрином і стількох же драгунів¹⁶. А в понеділок у замку у князівських покоях засадили «несправедливих і неприсяглих» суддів, а саме названих у позові Йозефа Синицького, Івана й Олександра Козинських, Олександра Коритенського та багатьох інших, які засудили на смерть невинних людей, написали й підписали декрет, «праву, звичаям, вольности шляхецкой, ровности стану и свободомъ коронным противный». Потому декрет прочитали ув'язненим і повідомили, аби вони готувалися до смерті. На що озвався Гарбовський «зъ оздобою клеиноту шляхетства», указуючи на невідповідність такого суду його станові: «Менуючи себе шляхтичемъ правым, сужоньи быти такимъ судомъ не могу, тымъ барзеи с подущенья невестьего».

¹³ Про цих осіб із приватного війська князя Корецького ширше див.: *Вирський Д.* Війни України: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2016. – С. 206–209.

¹⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т.5 (1633–1699). – С.73–77.

¹⁵ Спосіб описування створює враження тягlostи протистояння княгині та Гарбовського, хоча насправді його тривалість мала щонайбільше двомісячну історію, адже шлюб Самуеля Кароля з Марціною відбувся десь на початку 1645 р. Див., зокрема, панеґірик, присвячений цьому весіллю: *Korona M. Witanie, oraz u powinszowanie stanu małżeńskiego jasnie oswieconego xienstwa jego mości pana Samuela Koreckiego xiazezia na Korcu: Także jej mości paniey Maryanny paniey Wislickiey, teraz xieżny Koreckiey: Na przenosinach: W Korcu w Kościele Oycow Franciszkanow.* – Lwów, 1645.

¹⁶ Цифри в подібних описах зазвичай мають суто символічний характер. Скажімо, при охороні ув'язнених у Корецькому замку не було жодної потреби у присутності тут вершників.

Розгніваний князь, коли йому переказали слова слуги, відповів, що він може «его судити, казати стяти и запластити».

Далі панна Красовська, яку попередньо пообіцяли *видати заміж* за одного з двох засуджених, під тиском *підтвердила свої слова присягою*, а обвинувачених змусили *підписати той декрет*. У вівторок мала відбутися страта, тож Ґарбовський попросив для приготування до смерті відкласти її до наступного ранку, однак на це не пристали. Також він просив про зустріч із князем, «яко шляхтичъ и слуга верный», щоб попроситися й подякувати панові «за хліб», але йому було відмовлено. Потому до Корецького звернулися ченці францисканці з проханням, аби Ґарбовському дозволили провести решту життя в монастирі, проте згоди також не отримали.

Тож полудневої години у вівторок на плац перед замком поміж рядами піхоти та драґунів, яких було 200 осіб, вивели ув'язнених¹⁷. Дехто із присутніх спробував *затримати страту*, зокрема з цим звернулися до ротмістра Ростека, який *на півгодини затягнув справу*. Проте на вимогу князя езекуцію продовжили. Першим підставив катові шию Ґарбовський, але «не стужили руки катовские на невинного»: хоч він і сильно тяз, однак схибив і меч «ганебно» прийшовся не по шиї, а по плечах засудженого. Челядь на те закричала, що «венцей терпети не повинен, раз тылько кату тяти позволено, то вжежъ и такъ жити не будетъ». У відповідь їх почали бити, а драгунам наказано стріляти в Ґарбовського, які хоч і не хотіли, але мусили (із жалості вони хибили й не вбили, а лише поранили Ґарбовського), після чого до нього допустили челядь. Ті загорнули важкопораненого в килим і віднесли до православної церкви біля плацу. Проте невинна душа не хотіла відпускати скатованого тіла, тож Ґарбовський за півгодини опритомнів і попросив пити – йому дали води, «а по пиво побежано што прудчей». Підіслані особи не забарилися повідомити про нові обставини князеві, а він, погрожуючи смертю виконавцям, наказав покінчити з приреченим. У момент, коли францисканські ченці взялися перевозити Ґарбовського з церкви до монастиря, двоє капітанів-німців і декілька десятків драґунів відштовхнули їх від коляски, в якій знаходилася труна з нещасним, повернули її на плац та одночасно зі стратою Тишовського застрелили Ґарбовського з мушкетів. Усі речі скараних віддали піхотинцям і драгунам.

Далі постало питання: що ж робити з Красовською? Увечері того ж дня, щоб приховати ці два вбивства, вирішили, «абы и тая панна повесть свою горломъ запечатовала». Перед смертю вона сказала, що страчено невинных людей, і сама вона «невинную смерть поносит», «але прудко ее катъ заризаль по горлу».

Отже який стосунок зазвичай мав позов, тобто цей текст як судовий акт до реальності, яку він теоретично мав би відображати? За умов змагального судочинства та сприйняття злочину (значною мірою) як приватної справи потерпілого,

¹⁷ Попри те, що такому почту навряд чи знайшлося б місце на подвір'ї замку, де мали розташувати й ешафот, природно виникає питання в його потребі. Зазвичай супровід маїната мав функцію демонстрації символічного капіталу, влади та престижу, однак за даних обставин не було не лише необхідності в такій демонстрації, а й публічності, в очах якої мала б утвердитися «честь» князя. Тож, очевидно, ці деталі в позові повинні були наголошувати на марнославстві Корецького, утвердженні князівської волі понад правом із допомогою сили («своволюство»).

саме на скаржникові лежали обов'язки доводити свою кривду¹⁸. Тож і визнання возним як офіційним свідком у суді обставин правопорушення, і свідчення обраних позивачем/відповідачем за свідків осіб зазвичай готувалися самою стороною. При цьому свідки в багатьох випадках не стільки були очевидцями події, скільки про неї чули, зокрема й від зацікавленої особи. Відповідно, реальність у текстах скарг присутня, однак препарована на певний спосіб. Численні приклади зустрічних скарг сторін демонструють умовність інформації, яка подавалася до суду, де інколи складно зрозуміти, що йшлося про одну й ту саму подію, представлену кардинально по-іншому кожною із зацікавлених осіб¹⁹.

У створенні тексту позову безпосередню участь брали двоє – скаржник, який намагався представити справу в найсприятливішому для себе світлі, і писар, що надавав оповіді вигляду офіційного документа, відповідно, вкладав інформацію в певні клішовані форми. Однак був і третій «автор» – шляхетська спільнота, чії життєві настанови та уявлення про те, як має поводитися «справдивий рицар», диктували не лише спосіб дії, а й спосіб її описування. Тож кожна зі сторін представляла себе як безборонну жертву, що перебувала в добрих стосунках з усіма членами соціуму, та дбала про спокій, натомість супротивник поставав особою, котра ламає Божі заповіді й нехтує правом, чинить усупереч етосу «доброго» шляхтича. Причому йшлося не лише про початкові скарги на насильство, а й версії, що озвучувалися під час судового процесу, де часто і самі судді, які виконували арбітральні функції, поставали перед проблемою адекватної інтерпретації події.

Особливо прикметні випадки, пов'язані з убивствами, які траплялися за відсутності свідків, відповідно, скаржники напевно не знали ані особи винуватця, ані обставин злочину. Однак це не ставало на заваді родичам жертви оскаржувати підозрюваного та описувати обставини скоєння злочину таким чином, щоб максимально очорнити потенційного винуватця. Зазвичай наголошувалося, що вбивство коїлося без попередження, з особливою жорстокістю, із подальшим «тиранським» збиткуванням над тілом небіжчика («[...] над нымъ тирански ся паствили, мертвого в шътуки порозсекали и на розных местцах штуки, не ведати где, поховали») ²⁰. За допомогою певних вербальних маркерів дії обвинуваченого класифікували як кримінальні, що мали каратися позбавленням життя й честі.

Звичайно, і судді, і шляхетський загаль, до яких апелював скаржник, мали розуміти умовність таких описів, їх невідповідності, а інколи й відверто абсурдний характер окремих деталей. Про це, скажімо, свідчать жарти канцеляристів, котрі обігрували у своїх пародіях писарські кліше, максимально гіпертрофуючи їх та зводячи до гротеску²¹. Тож очевидно, що мета сконструйованого

¹⁸ Згідно із засадами контрадикторності, судовий процес виглядав як суперечка сторін, а урядники суду, спостерігаючи за нею, визнавали провину оскарженого лише на підставі даних чи аргументів, пропонуєваних їм сторонами конфлікту.

¹⁹ *Старченко Н.* Честь, кров і риторика: Конфлікт в шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – початок XVII ст.). – К., 2014. – С.41–45.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Спр.54. – Арк.287–289. Ширше див.: *Старченко Н.* Честь, кров і риторика... – С.238–240.

²¹ *Яковенко Н.* Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.2. – Т.5. – К., 1993. – С.161–176; *Білоус Н.* «Маскарад тварин» у жартах і пародіях луцьких канцеляристів другої половини XVII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.10. – К., 2013. – С.161–190.

в такий спосіб «офіційного» обвинувачення – позову – мала бути іншою, аніж якомога ближче до реальності представити хід події. Сприйняття факту позивання до суду, окремих елементів процесу й декрету як таких, що ганьблять шляхетську честь оскарженого, перетворювало судочинство на один з етапів конфлікту – поєдинок сторін, де зброєю була риторика. Тож у відповідь на образу завдавався удар у відповідь – максимальне очорнення супротивника, ураза честі через маркування його дій як нешляхетських, «нелицарських». Часто наступною ланкою в ланцюжку взаємних кривд був реверс – позивання до суду недавнім обвинуваченим свого оскаржувача як особу, що завдала непоправної шкоди його добрій славі, «вбила на почитивості».

Зазвичай дослідник має у своєму розпорядженні внесений до актових книг протокол контроверсій (розмов) сторін, де присутні два голоси, хай і препаровані – обвинувача й оскарженого, відповідно, може зауважити незбіги між ними. Натомість слід пам'ятати, що «корецьку історію» ми знаємо з одного голосу – обвинувача Ґарбовського, а точніше – анонімного автора позову, який уклав чутки в ті формули, які мали апелювати до вразливих місць шляхетської свідомості (прикметно, що текст писано руською мовою²²). А що йшлося про чутки, засвідчує інтервал між стратою (14 березня) і датою позову (4 липня), а також відсутність згадок про шквуринію, тобто слідство, що мало провадитися у випадках звинувачень у вчинках, які загрожували життю та честі оскарженого²³. За конституцією 1588 р. обидві сторони, як обвинувачі, так і обвинувачені, на першому після вчинення злочину засіданні ґродського чи земського суду повинні були поставити свідків, не більше 12 з кожної боку, які перед урядниками оповідали про подію. Перевага мала надаватися очевидцям, а не тим особам, що знали про злочин із чуток, а також свідчення мали особисто виголошуватися, а не читатися з підготовлених заздалегідь «карт». Бажано було, щоб свідки присягою засвідчили правдивість своїх слів, однак у випадку їх відмови дозволялося «говорити правду під вірою і сумлінням». Перед виведенням шквурині сторони мали присягнути, що не підкуповували своїх свідків у жоден спосіб. Записи засвідчувалися членами суду й передавалися сторонам у запечатаному вигляді для подальшого провадження справи у вищій судовій інстанції²⁴.

Прецслав-Александр Ґарбовський міг з'явитися на Волині далеко не одразу, а тоді, коли чутки про «корецьку подію» досягли Сандомирського воеводства. Скажімо в іншій історії Ян Гнівош, лятовицький староста, прибув до Володимира, щоб зініціювати справу про вбивство свого брата, королівського секретаря Балтазара Гнівоша, через понад місяць після його загибелі²⁵. А міс-

²² Тим самим реалізовувалася базова засада судочинства: обвинувачений мав позивати відповідача до суду в межах територіальної одиниці, де перебували маєтки оскарженого, і, відповідно, провадити процес у рамках права, під яке він підпадав.

²³ Про провадження *scrutinium* на Волині див.: Старченко Н. *Scrutinium* як інквізиційний елемент у судочинстві Волинського воеводства (70-ті рр. XVI – початок XVII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Історично-філософської секції. – Т.СCLXIV. – Л., 2012. – С.171–195.

²⁴ *Volumina constitutionum*. – Т.ІІ (1550–1609). – Vol.2 (1587–1609). – Warszawa, 2008. – С.67–69.

²⁵ Старченко Н. Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.9. – К., 2010. – С.318–360.

це цих осіб у шляхетській ієрархії було принципово вищим від Гарбовських, тож і інформація мала дістатися раніше. Траплялися випадки, коли інтервал між злочином і судовим провадженням вимірювався роками через непоінформованість кривних. Так, Семен Мировицький, звертаючись зі скаргою в 1601 р. від себе і своїх братів до кременецького гроду з приводу вбивства брата 1584 р., так пояснював причини затримки: «Для отлеглисти далекого краю, кгдамы в розных землях и в розных сторонах и на розныхъ местцах служили, я самъ и братья моя жадное ведомости мети не могли, ажь тепер я о том забитю брата своего ведомость взявши, теперешнюю протестацію [...] до вряду вм доношу»²⁶.

Можна припустити, що 4 липня, яким датується позов, недалеко відбігає від появи обвинувача у Волинському воєводстві. Малоімовірно також, щоб він знайшов тут аудиторію, готову всіляко допомагати чужинцеві в його пошуках достовірних фактів проти «свого» князя. Відповідно, джерелом знань Гарбовського були чутки й домісли, які мали кружляти навколо цієї історії.

Очевидно, що позивач унікав говорити, що ж саме інкримінувалося його братові й Тишовському, у чому змушена була звинуватити їх панна Красовська. Натомість він наголошував, що дівчина давала свідчення під фізичним і моральним тиском, до того ж її визнання не містили підстав для смертної кари навіть у найсуворішому суді. Дещо несподівано при цьому виглядає поява в позові згадки, що Красовська присягою підтвердила все, нею сказане, а засуджені підписали декрет і тим засвідчили свою провину та згоду з ухваленим рішенням. Нагадаю, що позов містив ті елементи, які сам позивач уважав важливими, тож згадка про існування декрету з підписами засуджених (яка була не на руку скаржникові), із великою долею ймовірності може свідчити, що цей доказ вини страчених перебував у руках князя і напевно мав з'явитися на процесі. Відповідно, його спробували нейтралізувати. Підставою обвинувачень були слова Красовської, підтвержені присягою, правдивість якої Гарбовський не оскаржував. Адже поставити її під сумнів означало звинуватити Красовську у вчиненні двох смертних гріхів – обмови невинуватих, що призвело до їх смерті, та кривоприсяжництва – «великого безчестя Богові, бо ж його, хто є самою Істиною і Правдою, притягають до утвердження брехні»²⁷. Зазвичай, як засвідчує судова практика, присяги намагалися, якщо це було можливо, уникати. Особливо показова відмова від неї навіть ціною втрат²⁸, мотивацією чого могло бути: «[...] не хотячи я о такъ реч малую присягати, бомъ яко чоловікъ почтивый, з молодости литъ своихъ ажь и по сесь часъ

²⁶ ЦДІАК України. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.15–15 зв.

²⁷ Див. також далі: «Про що Захарія дуже страшно пише: “Бачив я, – мовить, – летючого сувоя, і сказав до мене Господь: Це те прокляття, що виходить на поверхню всієї землі [...] і прийде воно до дому злодія, і до дому того, хто ложно присягає іменем моїм, і воно міцно осядеться в середині дому його, і вигубить його (Зах. 5)”» (див.: *Гізелъ І. Вибрані твори...* – Т.1. – Кн.1. – С.212–213).

²⁸ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.88 зв. Суд присудив присягу потерпілій стороні на доведення своїх шкод, однак супротивна сторона не допустила присяги, «уживши на то людей зацныхъ» і відшкодувавши всі збитки.

николи ни о што не присегалъ»²⁹. Сприйняття як гріха не лише особистої клятви іменем Бога, а й провокування інших на цей крок чи нествання йому на заваді, можна зауважити у випадках, коли засуджений на смерть звільняв від присяги обвинувача, «спомневши на сумнене свое»³⁰, і тим самим остаточно визнавав себе винним («присеги вызволили и поприсегат себе не допустили, даючися винными во всемъ»)»³¹.

Тож поставити під сумнів визнання Красовської, стверджені присягою, означало перенести основний тягар провини за скоєне з князівського подружжя на панну. Це мало би створити й нарративний конфлікт – на рівні тексту позову, адже слова дівчини підтвердили самі засуджені. Утім такими невідповідностями «автори» судових актів не конче переймалися.

Отже Ґарбовський вибудував свою оповідь у двох модусах – як обвинувачення князя та його помічників і легітимізацію «якогось» учинку брата. До легітимізуючих засобів належало замовчування суті обвинувачення, натомість від початку підважувалися його підстави: вони ґрунтувалися на дитячій нерозсудності (непевних словах неповнолітнього) й жіночій слабкості, викликаний фізичним і психологічним тиском. Украв сумнівно, що обвинувач міг користатися з інформації безпосередніх свідків того, що відбулося у князівських покоях. Зауважу, що в наступному позові – на сеймовий суд, текст було дещо зредаговано, зокрема зникли згадки про ката та побиття Красовської, натомість говорилося, що вона дала свідчення *під страхом* фізичних мук. Після згадки про непевність обвинувачень страчених указано, що покарання перевищувало реальну їхню провину, а також наголошувалося на характеристиках Якуба Ґарбовського як особи «доброї слави» – вірного слуги Речі Посполитої та незрадливого, завжди готового до послуг слуги свого пана, свідченням чому була «особлива» до нього ласка князя. Наголошувалося натомість на несиметричній «платі» Корецького за вірну службу Ґарбовського: замість «милості» (в актових джерелах зазвичай нормативної «любові») чи принаймні милосердя у випадку якогось переступу слуги – жорстокість, пов'язана з відсутністю Бога у серці. На рівні соціальних стосунків це означало зламання князем договору між паном і слугою, базового зв'язку, на якому тримався усталений порядок Речі Посполитої. Такий опис мав відсилати читача/слухача до поняття «тиранії» – вивіщення особи понад правом, що було одним із найтяжчих звинувачень у публічному річпосполитському просторі³². Така інтерпретація тексту позову тісно пов'язана з головним закидом князівському подружжю і їх помічникам – порушення засадничого права кожного шляхтича: ніхто не може бути скараний без суду. У позові наголошувалося: особи, що засудили Ґарбовського на смерть, творили лише подобу судочинства, однак насправді їхні дії були узурпацією функцій відповідних судових урядників, які, заступаючи на уряд, присягають шляхетському загалові (у позові акцентується увага

²⁹ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.714.

³⁰ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.385–386.

³¹ Там само. – Спр.35. – Арк.58 зв. – 60, 100–101.

³² Ширше про поняття тиранії у політичному словниці Речі Посполитої див.: *Brzeziński S. Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym (XVI–XVII w.) // Społeczeństwo staropolskie: Seria nowa. – T.1. – Warszawa, 2008. – S.287–389.*

на неприязності так званих суддів). Тож такі дії тягнуть за собою кару, передбачену «в праве посполитомъ и коронномъ». Усі інші обставини, пов'язані зі стратою несправедливо засуджених, були, скоріш за все, похідними й мали поглибити провину князівського подружжя та їхніх співвідповідачів. Вони також маркували смерть засуджених, особливо Ґарбовського, як мученицьку, тим самим очищуючи його від звинувачень. На відсутність вини мала б указувати й та обставина, що катові не вдалося стратити Ґарбовського – відвести катову руку було у волі Божій.

Обвинувачувальна риторика князівського подружжя вибудована за традиціями опису умисного вбивства, в основі якого – мотив. Як і у випадку з родинними конфліктами, котрі виступають, згідно зі статутowymi приписами, мотивом при вбивстві одного з подружжя, попередній гнів княгині на Ґарбовського й бажання позбутися його, що не вдавалося здійснити іншим способом через особливу прихильність Корецького до нього, свідчить про її злочинну волю чи намір³³. А це дозволяє трактувати скоєне як кримінальний злочин, що тягне за собою загрозу смертної кари та втрату честі. У коронному праві до умисних, «добровільних» убивств (*homicidia voluntaria*) зараховували ті, де був присутній злий намір, які коїлися без примусу й усвідомлено³⁴. Попри обвинувачення князя та княгині як співучасників убивства, саме на діях останньої концентрується увага в тексті, де князь постає радше засобом в її руках: саме вона розпалює його гнів проти вірного слуги й тим спрямовує дії чоловіка. Цей риторичний хід був єдиною можливістю для того, щоб вибудувати страту як кримінальне вбивство, де присутній злий намір. Адже звинуватити у цьому князя, в якого Ґарбовський був улюбленим слугою, неможливо³⁵.

Утім такий хід, як звинувачення жінки в намові чоловіка на зло, був використаний і в іншій справі – з приводу згадуваного вже вбивства в 1588 р. Балтазара Гнівоша. Дружині головного обвинуваченого Яна Жоравницького – Олені Коптівні також інкримінували спробу отруєння жертви, участь у вбивстві й «тиранське» поводження з тілом убитого: коли Балтазар упав мертвий біля її ніг, вона вдарила його ножом, наказала розтяти труп, а потім утопити його без поховання. А в підсумку на сеймовому суді єдиною позваною особою, чия вина не вдалося довести через шкрутинію, була саме Олена Коптівна, яку звільнили від звинувачень³⁶.

З іншого боку, неслухняний гнів, що виникав із ненависті до певної особи та провокував бажання помсти, уважався смертним гріхом, якщо тягнув за собою велике зло. Звернімо увагу на його опис Інокентієм Ґізелем, який дивовижно збігається з репрезентацією «корецької історії» в позові Ґарбовського. Отже бажання помсти мало ображати самого Бога, адже йому належить карати за

³³ Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому статуту. – К., 1894. – С.31–32.

³⁴ Kutrzeba S. Dawne polskie prawo sądowe w zarysie. – Warszawa, 1927. – S.16–17.

³⁵ Розповідь у позові про намагання княгині позбутися слуги свого чоловіка виглядає як триваллий процес, натомість шлюб князя Корецького відбувся, найімовірніше, на початку 1645 р. (див. панегірик: *Korona M. Witanie, oraz u powinszowanie stanu małżeńskiego jasnie oświeconego xienstwa jego mości pana Samuela Koreckiego xiazeia na Korcu...*). Тож і історія ворожості Марціяни, якщо вона взагалі існувала, а не була лише риторичним актом, мала стати дуже короткою.

³⁶ Старченко Н. Судова риторика... – С.339.

кривди, зокрема через судову владу. Гнів зараховувався до смертних гріхів тоді, коли був пов'язаний із відповідними обставинами: месник чинить розправу самовільно, не звертаючись до суду та не дбаючи про дотримання справедливості; вина покараного не відповідна до покарання, яке провадиться з великою люттяю, без належного смирення; помста чиниться винятково для погамування гніву з метою заподіяти зло ближньому, без наміру зберегти справедливість і відповідно покарати злочинця за провину. Така ворожнеча, де гнів підштовхує людину до великої помсти й не вгамовується, аж поки вона не буде здійснена, вважається найтяжчим ступенем із можливих варіантів гріха гніву³⁷. Відповідно, дії князівського подружжя були не просто кримінальним злочином, а й мали сприйматися як учинок, що ображає Бога.

Спробуємо проаналізувати ще два моменти, які стосуються вини й кари у цій історії. Обіцянка князя видати Красовську заміж за котрогось зі звинувачених як один із мотивів її готовності повідомити те, чого від неї вимагали, непрямо вказує на оскарження Гарбовського й Тишовського у з'ялтуванні дівчини чи спробі його здійснити. Адже саме таким чином – через одруження – можна було легітимно звільнити гвалтівника від смертної кари, що передбачалася за цей злочин у різних правових системах³⁸. У цьому випадку зрозуміла й підстава для суворого покарання в «корецькій історії» (саме така кара передбачена правовими приписами³⁹), і гнів князівського подружжя, адже ганьба падала й на дім, де коївся злочин⁴⁰. Цікаво, що у зібранні звичаєвих норм, укладеному у Франції у XVIII ст., смертна кара однозначно призначалася для слуги, який із дому пана викрав, а чи з'ялтував його дружину, дочку або будь-яку особу, що була довірена його опіці. Такі дії слуги трактувалися як віроломство та зрада⁴¹, де остання розумілася широко як порушення базового зв'язку між патроном і клієнтом (паном і слугою)⁴².

Звинувачення Гарбовським князівського подружжя в неправових діях щодо скарання на смерть слуг між тим лише виглядало як безправне в контексті шляхетських ідеалів. Натомість за нормою II Литовського статуту, котрий формально діяв на території Волині як єдине джерело права згідно з умовами Люблінської унії, пан міг карати свого слугу аж до позбавлення його життя.

³⁷ *Гізелъ І.* Вибрані твори... – Т.1. – Кн.1. – С.254–255.

³⁸ Див., напр.: *Krawiec A.* Seksualność w średniowiecznej Polsce. – Poznań, 2000. – S.168–200.

³⁹ Згідно з II Литовським статутом (розд.11, арт.8), за з'ялтування дівки або «учтивої» жінки будь-якого стану передбачалася смертна кара – однак за умови, якщо жертва доведе цей факт. Під час з'ялтування жертва обов'язково мала «волати про квалту», після того показати тим, хто прибігав на крики, «знак квалту», а далі – позвати кривдника до суду, де двома – трьома свідками підтвердити факт наруги й особисто присягнути на підтвердження своєї скарги. Грошове відшкодування потерпілій мало платитися «водле стану» з маєтків гвалтівника. Жінці, однак, дозволено було вийти заміж за насильника й тим урятувати його від смертної кари. III Литовський статут (розд.11, арт.12) дублював текст II ЛС, утім додавалося, що у випадку, якби потерпіла не кликала на допомогу, оскарження не мали брати до уваги.

⁴⁰ У давньогерманському праві існувала норма про зруйнування будинку, в якому відбулося гвалтування (див.: *Margolis N.* Rape // Women in the Middle Ages: An Encyclopedia / Ed. K.M.Wilson, N.Margolis. – Westport, Conn., 2004. – P.785).

⁴¹ *Vigarello G.* Historia gwałtu / Przeł. A.Leyk. – Warszawa, 2010. – S.87.

⁴² В основі ж творення поняття «зрада» у середньовічній Європі лежала засада дотримання лояльності васала щодо свого сеньйора. Див.: *Baran K.* Dzieje przestępstw politycznych w Anglii między średniowieczem a współczesnością. – Kraków, 2000. – S.48–63.

Єдиною умовою у цьому випадку мала бути присутність на такому суді поряд із паном інших поштивих шляхтичів (розд.3, арт.8). Проілюструю цю правову норму фрагментом справи, яка розглядалася у Володимирському гродському суді, щодо звинувачення шляхтича Томаша Голубицького Михайлом Дубницьким у фальшивій присязі. Під час процесу було зауважено, що першого звинувачено «о фалшъ, за которыи, яко право посполитое учить, горлом» карають, тож він як слуга володимирського й берестейського владики, мав би бути скараний на суді владичиному, адже «статут право посполитое каждому пану слугу шляхтича о кождый выступокъ судити и на каране сказоват позволяет». У підсумку справа з гродського суду була перенесена на розгляд владики⁴³. В іншій справі знаходимо аналогічну мотивацію: «Пану слугу а звласча шкодника своего волно карати, не пытаючисе о то никого. О чом ясное право артикул осмый в разделе третем где пишет, абы п[а]нове слуг своих толко о почтивост не судили, а о злодеиство, забиство и иншие выступки, засадивши при себе суседовъ околных, не толко судити, але и горло карати позволяет»⁴⁴.

А слуга князя Романа Романовича Сангушка – волинський шляхтич Іван Берестський – за вбивство у своєму домі коронного шляхтича Яна Олдаковського з метою пограбування був позбавлений життя ухвалою суду, що складався з «приятелей и суседов его милости [князя], на тую справу высажоных, князя Дмитра Ружинского, пана Ивана Гавриловича Яковицкого, пана Воитеха а пана Захаряша Краевских, пана Михаила, пана Яцка, пана Романа Марковских»⁴⁵. Ці й подібні справи, де слугу за злочини карали на доменіальному суді, цілком відповідали як правовим приписам, так і певним усталеним волинським практикам⁴⁶.

Щоправда, за відповідною нормою III Литовського статуту, термін судового засідання у справах, де слuzі загрожувала смертна кара, мав призначатися не раніше, аніж за чотири тижні, щоб обвинувачений устиг зібрати родичів і приятелів. Слuzі також належало право апеляції у випадку незгоди з присудом (розд.3, арт.11). Можливо, що Прецслав Ґарбовський знав ці норми, або ж, найімовірніше, варто говорити про обізнаність у праві адвоката, який від імені коронного шляхтича займався справою (нагадаю про руську мову позову). Цілком імовірно, що постійне наголошення в позові на кількох днях, упродовж яких відбувалася подія (від суботи до вівторка), а також на намаганні відтягнути виконання вироку певними особами, мало підкреслити поспіх князівського подружжя в такій важливій справі. Утім підпис страчених на декреті

⁴³ ЦДІАК України. – Ф.28. – Спр.22. – Арк.642 зв. – 644.

⁴⁴ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.454–464.

⁴⁵ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.384 зв. – 385 зв.

⁴⁶ Звернімо увагу на скаргу князя Григорія Сангушка на свого слугу – шляхтича Миколая Волинця, де перший ототожнював позицію другого з позицією підданого: «Тебе позываеъ о то, ижъ ты, запомневши боязни Божое, так же повинности своее *служебниче*е и *подданское*, которую кождый добрый и цнотливый *подданыи*, такъ же *слуга* п[а]ну своему отдават звыклъ» (Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.6–8 зв.). Попри те, у суді зазвичай було представлено й іншу позицію, у рамках котрої наголошували на належності слуги до шляхетського стану, де кожна особа наділена рівними правами та вольностями. Так, в одній зі справ Ян Скочанович Обчинський оскаржував князя Григорія Сангушка, який ув'язнив «хотя ж слугу, але мене, шляхтича волного, правом неперекоаного» (Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.454–464).

внеможливлював їхню апеляцію. А вимога присутності родичів обвинувачених на панському суді фіксується лише у III статуті, географія дії якого офіційно обмежувалася Великим князівством Литовським і на Волинь як коронну територію формально не поширювалася⁴⁷. Натомість припис II статуту про присутність на суді поштивих шляхтичів було дотримано: і Козинські, і Коритенський, і луцький коморник Йозеф Синицький належали до волинської шляхетської корпорації, а в пізнішому позові Ґарбовського на сеймовий суд з'являється і згадка про писаря Володимирського Ґродського суду Олександра Палуського, який писав декрет і був присутній при підписуванні його засудженими. Однак цілком можливо, що для коронного шляхтича статутівий припис міг сприйматися як порушення шляхетських коронних прав, і як наслідок – незбіг уявлень про прийнятне/недопустиме на Волині й на питомих коронних територіях.

Повертаючись до перебігу справи зі звинуваченням подружжя Корецьких, зауважу, що на трибунальське засідання відповідачі не з'явилися й були засуджені на баніцію та інфамію. Декрет публічно «обволав» возний. Усім у державі заборонялося підтримувати стосунки із засудженими та допомагати їм під загрозою такої ж кари, а відповідним повітовим судам наказувалося негайно конфіскувати князівські маєтки. Вигнання із землі (баніція) було традиційним вироком у випадку нехтування відповідачем суду у справах, які мали «завитий» характер, тобто не могли бути перенесені на наступні засідання. Натомість трибунальські судді, позбавивши своєю ухвалою винуватців честі, утрутилися в компетенцію сеймового, королівського суду, якому й належали справи про честь. Звернімо увагу на присутність у «*Postępkę prawnym skroconym*», прийнятому на варшавському сеймі 1611 р., серед справ «кримінальних приватних» (*criminales privata*), які мав судити сеймовий суд, «про страту рівної собі особи, чи то з уряду, а чи під приводом виконання декрету, або теж приватно з якоїсь іншої причини»⁴⁸. Також додавалося, що у сеймовій юрисдикції перебувають усі справи, «що стосуються учтивості, і через які карають горлом, честю, конфіскацією майна, або, як кажуть знавці права, виною покорною чи кримінальною»⁴⁹.

Тож саме на сеймі 5 грудня 1646 р. розігралися фінальні епізоди «корецької історії»⁵⁰. На жаль, сеймовий декрет містить лише текст позову, що в основних пунктах збігається з трибунальським, щоправда на той час княгині Марціяни, «за радою і волею» якої діяв Корецький (що зазначено в позові), уже не було

⁴⁷ «К тому, што, деи, тут сторона подобенства выводит з обчих правъ и показует конституции коронные и статут новыи литовскии, тедеи, деи, того на подпору себе брат не может, бо, деи, привилемъ, на унии воеводству Вольнскому даным, же не иным правом судитися мают, только тым статутом литовскимъ, которыи в он часть был и которым ся на Вольню тепер судят, естко добре варована. А в тым зас статуте ест то варовано и поприсяжено, же не иным правом судити, только тым правом писаным» (див.: Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.596).

⁴⁸ «о stracenie osoby sobie rownej, bądź pretekstem urzędów i exekucji, bądź też *privatim* z jakiej inszej miary».

⁴⁹ «ktore się uczciwości dotyczą, i za których występkiem, gardłem, uczciwością, konfiskowaniem dobr karzą, або jako iurisperiti zowią, winą pokarną або kryminalną» (див.: Volumina constitutionum. – Т.ІІІ (1611–1640). – Vol.1 (1611–1626). – Warszawa, 2008. – S.57).

⁵⁰ ЦДІАК України. – КМФ-36 (Волинська метрика). – Ф.389. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.394 зв. – 397.

серед живих. Натомість за кадром залишилися контрверсії сторін і отже – легітимація дій князя. Для читача, що нехтує настановою – сприймати текст позову Ґарбовського як сконструйований наратив, сеймовий декрет звучатиме несподівано: князь Корецький на віки-вічні був звільнений від обвинувачень на тій підставі, що Ґарбовський «в оброне почтивости дому шляхецького забити єсть», тобто дії князя були не вбивством, а кроками у захисті честі «дому шляхетського». Позивач Ґарбовський у цьому випадку не просто мав із поваги до сеймового декрету припинити переслідувати Корецького, а й ставав відповідальним за знеславлення князя своїм обвинуваченням. Однак *poena talionis* щодо нього була скасована, зауважувалося, що дії Ґарбовського спровоковані жалем за бра-том. В осерді архаїчної кари таліону, про яку йшлося, лежала помста скривдженої сторони задля вирівнювання втрат, вона мала бути симетричною завданям шкодам, тобто реалізовувалася засада «око за око», «зуб за зуб».

У контексті цього вироку принаймні можна допустити мотив скарання панни Красовської «на горло» разом із чоловіками, що могли вчинити наругу над нею чи здійснити таку спробу. Цілком імовірно, що її розглядали як співучасницю образи князівського дому, яка своєю «вшетечною» (розпусною) поведінкою спровокувала чоловіків, а також мовчанкою намагалася приховати їхній учинок, тим самим захищаючи «здрайців» пана й ототожнюючись із ними. Те, що родичі Тишовського та Красовської не позивали князя, може непрямо вказувати на неналежність їх до шляхетського стану. Хоча можливо, що на перешкоді цьому став і їх невисокий статус у волинській шляхетській спільноті та специфіка справи⁵¹. Родина дівчини могла не бажати розголосу, у результаті якого впливли б деякі обставини її особистого життя, що не додавали їй та родичам «доброї слави». Тож Красовська виявилася винною самою своєю причетністю до цієї історії, навіть якщо йшлося фактично про статус жертви.

Утім у всій цій історії існує ще один голос – князя Альбрехта Станіслава Радзивілла, родича Самуеля Кароля Корецького⁵², про котрого згадувалося на початку цієї статті. Отже під червнем 1645 р. Радзивілл у щоденнику подав свій варіант події⁵³. Одразу зауважу, що йшлося, скоріш за все, про «авторство» шляхетського загалу, котрий «творив» і позов, – варіант, який князеві подали його волинські інформатори. Себто він мав в основних деталях збігатися з позовом Ґарбовського. Тож для нас важлива не стільки подієва канва, яка, повторюся, була значною мірою результатом масової творчості, скільки сприйняття цієї історії у шляхетському середовищі, а в даному випадку – ще й самим Радзивіллом. Князь не згадує ані імені маґната, який перебуває у центрі його оповіді (а саме він, як на мене, його головний герой), ані родинних пов'язань із ним. За його версією, певний маґнат мав покойового слугу доброго роду, а іншого – писаря-нешляхтича, які часто жартували зі служницею дружини

⁵¹ Якийсь Остафій Тишовський виступає разом із дружиною, можливо з родини Кевличів, під час поділу Микільського ґрунту в Київському воеводстві (див.: Там само. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.63 зв. – 65 зв. (1648 р., але дату поділу не зазначено). Дякую І.Тесленку за цю згадку.

⁵² Тітка Самуеля Кароля Корецького була заміжня за Яном Альбрехтом Радзивіллом, а сам Станіслав Альбрехт був опікуном Самуеля Кароля по смерті його батьків.

⁵³ *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.* – S.451–452.

пана. Урешті в дівчини з писарем дійшло до роману й намірів одружитися, тож вони, обмінявшись обітницями, не стали зволікати до весілля з тілесними втіхами. Однієї ночі, коли панна очікувала на прихід коханця, покойовець, випивши більше, аніж звичайно, почав схиляти дівчину до зв'язку, зрештою через її непоступливість дійшло до бійки та смикання за волосся. Писар, який саме нагодився до покою, чи то маючи щось на думці, чи боячися гніву панського улюбленця покойового, покинув кімнату. Однак колотнеча розбудила інших слуг, тож налякана дівчина втекла з місця події.

Наступного ранку про нічну пригоду доповіли панові, а той викликав до себе покойового й, ніби нічого не сталося, описав йому подію як гіпотетичну та запитав його ради – на яку кару заслуговує слуга, котрий спробував у домі свого пана зівалтувати дівчину. Той відповів (чи то не підозрюючи про поінформованість пана, чи будучи певним щодо його ласки), що така особа заслуговує на смерть. Пан на це зауважив, що сам слуга осудив себе за вчорашній нічний учинок, та наказав ув'язнити як покойовця, так і писаря. Дівчина не хотіла ні у чому признаватися, хоч її сильно били та замкнули в окремому приміщенні.

На третій день, «після провадження формального суду», усіх трьох засудили на смерть. Автор зауважує, що шляхтич намагався апелювати до гродського суду, однак його не слухали, тобто знову з'являється дразлива деталь невідповідності приватного суду над особою шляхетського стану. Опис страти покойовця порівняно з позовом Гарбовського дуже стислий: кат схибив; засудженого спробували добити пострілами з рушниць, після чого занесли до церкви, однак виявилось, що він ще живий; про це стало відомо панові, за наказом якого слугу прикінчили пострілом у голову, коли францисканці у труні намагалися перенести його до монастиря. Автор щоденника беземоційний у цій частині оповіді. Натомість цілий абзац присвячено страті панни, її стійкому сприйняттю смерті та глибокій побожності: утішена сповіддю й причастям, дівчина висловила надію у швидкому часі побачити Матір Божу. Радзивілл зупиняється на таких деталях, як відсутність килима на ешафоті, на який мала схилити коліна панна (замість нього було лише трохи соломи); як і в описі страти Гарбовського, з'являється мотив катової невинності, що мало сприйматися як знак невинуватості панни, посилений описом її передсмертних страждань. Загалом страту дівчини князь називає «мучеництвом». Як видається, і сам опис побудовано за законами певного жанру, що й не випадково, адже саме страта Красовської у цій історії виглядає найменш умотивованою.

Далі автор описує подію, що трапилася після страти слуг, посилаючись на свідчення осіб, віри гідних. Якогось дня перед світанком усі троє скараних зі свічками в руках з'явилися на церковному цвинтарі, а з першими променями зникли. Коли чутки дійшли до пана, він запитав, якого це було дня. І потім клявся, що саме в той час йому в напівсні з'явився покойовий, який промовив: «Отож, пане, хотів моєї крові – то маєш», і вихлюпнув із долонь кров магнатові в обличчя.

Історію Радзивілл закінчує таким підсумком: «Звістка про це зменшила добру славу цього магната в усіх, а він сам пізніше шкодував про свій учинок». І далі: «Страшна це подія й гідна жалю, коли покладаються на злу раду, а ще

гірше, коли їй слідують, адже пізніше той пан, охоплений меланхолією, не приховував, що провадить безсонні ночі, тремтячи у тривозі. Шкода мені чоловіка, якого завжди вважав своїм приятелем».

Зауважимо, що у щоденниковій розповіді немає згадки про дружину маґната, натомість провина переноситься на осіб, що були поряд і дали йому злу раду; учинок скараних слуг не виправдовується, він лише констатується – схоже, що автор щоденника не має до них особливих сантиментів, зате наголос робиться на відсутності вини страченої дівчини. Як видається, головний урок цієї історії за Радзивіллою – необхідність великим людям берегти свою «добру славу», що була тісно пов'язана зі стосунками «великих» із «малими», де милосердя пана – одна із засадничих чеснот у підтриманні його авторитету у соціумі. Нагадаю пораду, яку в далекому щодо цієї історії 1581 р. дав князь Костянтин Острозький родичеві автора щоденника – князеві Криштофові Радзивілло. У своєму листі Острозький наголошував: ласкаве «обходження» великих людей із «малими» винагороджується Богом, адже служить підставою для спокою у спільноті та забезпечує «великим» належну повагу: «[...] добре було б, якби вашій милості вдалося ласкаво з людьми обходитися, адже Бог швидко благословляє таку особу і її потомство, а колотнечі й незгоди не завжди добре закінчуються; також великі люди тішаться повагою, якщо з малими людьми не вдаються у справи, позаяк повага зростає, коли вони з великими справи провадять»⁵⁴.

Аналізуючи поняття справедливості у середньовіччі, Дж.Козьол зауважує, що справжня влада була тісно пов'язана не з відповідним застосуванням правових норм, а з моральною владою вирішувати, коли карати, а коли виявляти милість. «Суд і ласка», «справедливість і милість» – найчастіше вживані поняття у середньовічній політичній риторичі, де милість доповнювала справедливість. Наділена владою особа мала взоруватися на Бога, де Божа справедливість була актом Божого милосердя, тож жоден пан не міг бути добрим володарем, якщо не вмів виявляти милосердя⁵⁵.

Судові книги дають достатньо підстав для твердження, що невідповідне поводження зі слугою негативно позначалося на репутації пана серед шляхетського загалу. Так, Федір Ольшевський у скарзі на безпричинне насильство свого пана («маючи, деи, якииє гневъ закрытый и недобрый») князя Андрія Головні Острожецького, указував, що добровільний посередник у конфлікті – Андрій Романовський – намагався залагодити ситуацію, схиливши пана до того, «абы ся со мною ласкаве а хрестиянске обышол, мене пристойне отпустил и отправилъ». Така миротворча поведінка представника волинської шляхетської спільноти була спрямована, за словами слуги, на те, щоб він не звертався до суду й цим не «не славил» князя Головню⁵⁶.

⁵⁴ Цит. за: *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608): Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S.185 («[...] zdałoby mi się, abym Wmści rozkazał łaskawiej się z ludźmi obchodzić, bo Bóg rychle takiemu i potomstwu jego błogosławić będzie, a rozruchy niezgody nie zawsze do dobrego końca przychodzą, a też to wielkich ludzi jest powaga z małymi ludźmi nie wdawać się w sprawy, bo stąd w powagę rosna, gdy z woelkimi sprawy mają»).

⁵⁵ *Kozioł G.* Begging Pardon and Favor: Ritual and Political Order in Early Medieval France. – Ithaca, N.Y., 1992. – P.216–218.

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.95–96.

Показова також історія з фальшуванням слугою князя Януша Острозького – Яном Яворським підпису свого пана⁵⁷. Тож спійманий зловмисник через третіх осіб просив князя бути милосердним і не вдаватися до суворого права. Як указувалося в тексті, князь як «хрестиянский» пан ужив ласки більшої, аніж можна було сподіватися у цьому випадку, та відмовився від звинувачень під умовою публічної обіцянки Яворського більше подібного не чинити⁵⁸. В аналогічний спосіб діяв і Іван Красенський, слуги якого – Ян Кривчевський і Шимко Кухар – улаштували порахунки в домі свого пана, під час чого поранили інших слуг, тобто поводитися як «лотри», забувши «добродейства» власного господаря. Красенський спочатку звернувся до гродського суду, але «за вложенъем веле зацных и учтивых людей до его милости», а також за «покорною и плачливою прозбою» винуватців, змилювався над ними, і, відмовившись від застосування «за таковыи злыи а сволныи и запаметалыи учинокъ» строгого права – смертної кари, помилював їх із «самого змилованья и милосердья». Тож, як заявляли слуги в листі, який вони принесли до гроду для запису в актові книги, пан, «власне нас горлы даровавши, волных от того всего з ласки и милосердья своего волными учинил, за што мы, покол живы, п[а]на Бога за его милость доброе здорове просити и вечне служити повиньны есмо»⁵⁹.

Очевидно, що провина на слугах князя Корецького була й вони мали бути покараними, однак, як засвідчують відомі справи про згвалтування, для шляхетського загалу позбавлення шляхтича життя було неспівмірним із цим переступом⁶⁰. Наруга над дівчиною-шляхтянкою сприймалася як порушення усталеного порядку, це могло обернутися для гвалтівника серйозними наслідками у вигляді удару по «добрій славі» та майновими втратами. Проте неслава, схоже, тривала до моменту залагодження стосунків між кривдником і жертвою, що дозволяє говорити про сприйняття злочину як приватної кривди. Саме конфлікт був джерелом підваження честі, натомість його залагодження очищувало шляхтича. Тож метою спільноти й було не покарати винного, а запропонувати шляхи виправлення ситуації та замирення сторін. Показова у цьому контексті справа про згвалтування князем Михайлом Заславським доньки свого слуги Валентія Збирського, за яке Луцький гродський суд присудив винуватцеві смертну кару. Однак за певний час справу було припинено через примирення Заславського зі Збирськими. Королівський лист, в якому сповіщалося про скасування вироку, прибили на публічних місцях кількох міст, його обволав возний. У документі детально переказувалися деталі справи та її проходження судовими інстанціями, однак у підсумку зауважувалося, що всі записи у судах мають бути знищені, а «тая справа ему самому (князеві – Н.С.) и доброй славе его и потомковъ его

⁵⁷ Осъ як Яворський пояснював свою провину перед князем: «Руку-мъ княжати его милости формовал и на подобенъство подпису его княжательское милости фалейный подпис на оных квитях я своею рукою подписал».

⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.285–285 зв.

⁵⁹ Там само. – Спр.41. – Арк.438 зв. – 439.

⁶⁰ Старченко Н. Справи про згвалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.11. – К., 2015. – С.104–134.

ничого шкодити и заважати не маєть часы вечними». Тож у такий спосіб Заславський «викупив» свою підважену у спільноті «добру славу», а шляхетський загал за те погоджувався «вимарати» з пам'яті його вчинок і більше про нього не згадувати.

«Корецька історія» мала закінчитися, як засвідчують сотні інших конфліктних епізодів, публічним перепрошенням слугами свого пана та прощенням їх князем на знак християнського милосердя. Можливо, такого не трапилося через відсутність серед осіб, що складали суд, представників самих засуджених, адже вони були чужими на Волині людьми, не захищеними мережею родинних і приятельських зв'язків, або ж особами малозначущими у шляхетському соціумі. Події зайшли у глухий кут, як і в уже згадуваній історії зі вбивством Балтазара Гнівоша, у котрого теж, попри певний статус і наявність немалих землеволодінь, не знайшлося серед волинської шляхти осіб, що виступили б гарантами й поручителями дотримання домовленостей. Адже в конфлікти, як тільки вони набирали небезпечних форм, зазвичай втручалися приятелі, котрі бралися залагоджувати суперечності та шукати компроміси. У більшості справ, де слуги мали бути покарані найсерйознішим чином, зазвичай і з'являлися приятелі, на чие прохання пан виявляв свою «ласку й милосердя». Однак у середовищі князя Корецького не виявилось добрих «кризових менеджерів», які могли б передбачити наслідки ужитих ним в обороні честі суворих заходів, хай навіть цілком у рамках правових приписів. Тож закиди Радзивілла щодо «злої ради» були небезпідставними. Схоже, що на інший сценарій сподівалися до останнього, про що свідчить згадка в позові про спроби затримати страту. Очевидно, що від князя чекали помилування, яке дало б змогу залагодити конфлікт через певний компроміс і повернутися до порушеної рівноваги, що дозволило б «кожному залишитися при своїй справедливості», зокрема спільноті – зберегти жаданий «покой посполитий», а князеві – «добру славу».

Тож навіть якщо в «корецькій історії» відбулося реальне групове згвалтування, а не лише його спроба з боку покойового слуги, надмірне, за уявленнями шляхетського загалу, покарання та, відповідно, мученицька смерть мали виправдати страчених, перетворити їх в історіях, що поширювалися, на безборонних жертв магнатської сваволі⁶¹. І правові підстави дій пана важили тут щонайменше⁶². Цілком імовірно, що швидка смерть дружини князя Марціяни була витлумачена як Божя помста за невинну кров, а завершення життя Самуеля Кароля 12 лютого 1651 р. в неповних тридцять років за декілька днів після весілля зі Софією Опалінською мало лише утвердити загал у цій думці. На герої цієї історії обірвався й рід Корецьких⁶³.

⁶¹ М.Фуко зауважив, що публічна кара змінювала позиції її учасників: суддів ототожнювала зі злочинцями, які чинять убивство, а злочинці стають об'єктами співчуття чи навіть захоплення (див.: Фуко М. Наглядати і карати. – К., 1998. – С.13–14).

⁶² Як зауважує І.Тесленко, у доменіальному суді, який у випадку магнатів міг взоруватися на задвірний суд, часто важила не правова норма, а особистий стосунок пана до суб'єкта судового процесу (див.: Тесленко І. Організація та функціонування задворного суду князів Острозьких (до постановки проблеми) // Магнацкі двор і сацьяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII стст.): Зб. навук. пр. – Мінск, 2014. – С.197–208).

⁶³ Wolff J. Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S.176.

«Корецька історія» має декілька контекстів, в які вона не просто вмонтується, а й конструює їх самим фактом існування, мовою акторів та їхнім вибором. Цей казус може слугувати в розмові про гендерні стосунки, себто про становище жінки, суспільні настанови та упередження щодо неї, ставлення до згвалтування тощо. Вона може бути частиною дослідження в рамках антропології права, зокрема складного аналізу про співвідношення права і справедливості, легітимного, квазілегітимного та нелегітимного, важливості позасудових механізмів залагодження конфлікту тощо. Скажімо, взаємини між жертвою, кривдником, а також свідками чи особами, від яких залежала оцінка провини та відповідальності, може багато розповісти про суспільство. За цим казусом, цілком очевидно, приховується й важлива джерелознавча проблема – про взаємодію джерела та реальності поза ним. Однак чи не найцікавіший контекст цієї історії – проблема влади в ранньомодерному шляхетському соціумі Речі Посполитої, важлива для розуміння його влаштування, однак важка для аналізу. Адже джерела вкрай рідко містять безпосередню інформацію про основні засади функціонування спільноти, а риторика, до якої вдаються герої, радше апелює до декларованих цінностей, аніж виявляє їх підкладку. Натомість подібні історії, попри їх фрагментарність, дозволяють принаймні засигналізувати проблему⁶⁴.

Мотив необхідності *великим людям* зберігати «добру славу», що звучить у цій історії, відсилає до розуміння влади як авторитету чи престижу, тобто влади як *символічного* насильства. «М'який» варіант примусу був властивий для спільнот, де владні відносини переважно ґрунтувалися на неформальних патронально-кліентарних зв'язках, які домінували в ранньомодерній Речі Посполитій з її слабкою центральною владою й сильними позиціями магнатурії в окремих регіонах⁶⁵. Попри асиметричність стосунків «патрон – клієнт» та «домінування – підкорення» як сутності такого зв'язку, залежність між сторонами не була жорсткою. Вона вибудовувалася за рахунок не стільки насильства, скільки впливів, маніпуляції, авторитету як джерела влади, тобто йшлося про символічний капітал особи – позицію в межах своєї групи, і ширше – спільноти. Важливою її складовою виступала репутація, що передбачала визнання й довіру з боку інших, тобто йшлося про доволі нестабільний владний ресурс, який потребував постійного підкріплення, завоювання, відстоювання⁶⁶. Звичайно, символічний капітал важко виміряти матеріальними мірками, однак звернімо увагу на слова шляхтича Станіслава Ґожовського, слуги Марка Ґоравницького, який у суперечці зі Семеном Русиновичем-Берестецьким

⁶⁴ Див. також: Старченко Н. «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 р. // *Theatrum humanae vitae: Студії на пошану Наталі Яковенко*. – К., 2012. – С.259–276.

⁶⁵ Про спосіб панування, заснований на символічній, м'якій формі примусу, що не визнається як примус, див.: Бурдье П. *Практический смысл*. – Москва; Санкт-Петербург, 2001. – С.216–217, 250–265.

⁶⁶ Там же. – С.205–237. «Символічний капітал – це капітал честі і престижу, який продукує інститут клієнтели» (див.: Там же. – С.231).

наголошував на своїй «кращості» та пояснював, у чому ж вона полягала: «Я маю с ким, а ты ни маешь». У відповідь Семен вніс протестацію до гродських книг, аби «напрод Богу, а потомъ *всімъ людемъ учтивымъ* былъ правъ»⁶⁷. Тобто обидва контрагенти апелювали до шляхетського загалу, який визначав місце та вагу особи, уважаючи саме його мірилом «лепшости».

Тож невластива поведінка *великих* загрожувала їм відмовою в повазі чи довірі спільноти, зокрема й *малих* людей. Відповідно, особи з вищого ешелону влади, попри формальні статусні ознаки (майновий стан, обіймання урядів, наближеність до двору, публічні функції) мали також дотримуватися певних конвенційних норм співжиття, на яких, зокрема, наголошував князь Костянтин Острозький у листі до Криштофа Радзивілла.

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Спр.34. – Арк.924 зв. – 925 (835 зв. – 836 – подвійна пагінація).

The article demonstrates that a new exploratory framework can shed a new light even on the most seemingly “credible” sources and the events described therein, based on the case when Prince Samuel Karol Korecki ordered the public execution of his servants. When read literally, as a veracious representation of the past, it can be interpreted as a startling example of magnates’ despotism, and as blatant disregard for the basic gentry and Christian values. However, I would like to suggest that the text should be analysed as a narrative construct that relies on the peculiarities of the judiciary system of the time: crimes were treated as the injured party’s private matter, and verdicts were built not on a thorough investigation of evidence but rather on the accepted conventions, e.g., on the rhetorical tropes.

Keywords: source, gentry values, judiciary system, honour, power, symbolic capital.

О.М.СЛІСАРЕНКО*

ВОЛОСЬКІ ПОЛКИ АРМІЙ КАРЛА XII ТА ПЕТРА I В КАМΠΑНІЯХ 1708–1709 рр.

Аналізується використання найманої іррегулярної кінноти у шведській та російській арміях під час Північної війни. Розглядаються організаційний, фінансовий і військово-тактичний аспекти створення допоміжних кавалерійських частин.

Ключові слова: іррегулярна кіннота, волоські полки, тактична розвідка, дворянське ополчення.

Однією з особливостей Північної війни було активне використання легкої іррегулярної кінноти у складі переважної більшості армій. Хіба що данці не застосовували подібний вид військ, проте й у війні Данія брала помітну участь лише з кінця 1709 р. Російська ж та польська армії мали контингенти як регулярної (драгуни, кірасири), так і нерегулярної кінноти. У польському війську цю роль відіграло шляхетське ополчення, а в російському – козацькі та азійські підрозділи. У шведській армії тривалий час використовувалася лише регулярна кіннота (драгуни та рейтарі). Хоча в її складі було два полки дворянського ополчення (шведський і ліфляндський адельсфани), але вони за характером озброєння не відрізнялися від рейтарів. Доволі швидко шведський король усвідомив, що за відсутності легкої кінноти вкрай складно воювати на велетенських просторах Східноєвропейської рівнини, адже регулярна кавалерія не справлялася з функціями розвідки, фуражування та прикриття комунікацій на розлогому театрі воєнних дій. У цій статті розглянемо питання про виникнення та роль так званої «волоської кінноти» як допоміжних збройних формувань в арміях головних суперників у Північній війні – Швеції та Росії.

На початку 1702 р. шведська армія перенесла бойові дії на простори польської частини Речі Посполитої. До певної міри шведам допомагала та обставина, що формально сейм не давав згоди на скликання шляхетського ополчення (посполитого рушення) для підтримки короля Августа II Веттіна. Фактично він вів війну проти Швеції лише як саксонський курфюрст, спираючись, власне, на саксонську армію, у складі якої іррегулярної кінноти не було. Перемога Карла XII в битві під Клішовом віддала в його руки більшу частину польської території, проте саксонські війська вдало маневрували та ще впродовж чотирьох років уникали значних битв зі шведами, тримаючи тих у постійній напрузі. Очевидно внаслідок цього наприкінці 1702 р. у складі шведської армії і з'явилися наймані загони іррегулярної кінноти на чолі з полковником, поляком на шведській службі, К.Урбановичем. Напередодні вирішального походу на Москву у «волоському полку» шведської армії перебувало близько 2 тис. кіннотників. Як видно з їхніх прізвищ, переважно це були або поляки,

* Слісаренко Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
E-mail: a.slisarenko@ukr.net

або українці з правобережної частини (останні, імовірно, переважали). Із метою більш надійного керівництва полком на його чолі було поставлено Сандула Кольцу – молдавського (волоського) офіцера, що володів «козацькою мовою».

У XV–XVII ст. в московському війську активно використовувалися так звані «ертаульні полки», тобто тимчасові з'єднання, як правило непостійного складу, для виконання функцій прикриття головних сил, боротьби з ворожою розвідкою та для проведення рекогносцирувань. Такі полки були непридатними для боїв із регулярною кіннотою шведів, тому вже на початку Північної війни, у 1704–1705 рр., їх розформували¹. Однак кампанія 1706 р. засвідчила, що це стало передчасним кроком. Перед Петром I постало завдання відновлення ефективної та дисциплінованої легкої кінноти. Зрозуміло, що такі функції не могли виконати козацькі та калмицькі полки, зате очевидно була придатність для цієї мети так званої «волоської кавалерії», що на цей час використовувалася у складі австрійських, польських, шведських військ.

У російській армії волоська кіннота з'явилася в 1707 р., очевидно, з урахуванням досвіду невдалої кампанії під Гродно взимку 1705–1706 рр. На царську службу було запрошено молдавського полковника А.Кегича, а з ним разом ще 307 вершників і молодших офіцерів². Указ про оформлення молдаван на службу Петро I видав 20 квітня 1707 р. на ім'я капітана гвардії П.Ладиженського. Самому А.Кегичу виділялося 180 руб. на рік та ще 225 руб. на утримання п'ятнадцяти коней; двом ротмістрам – по 120 руб. щорічно з правом утримувати по десятеро коней за 150 руб.; троє поручиків одержували по 48 руб. і 60 руб. на чотирьох коней кожен; троє хорунжих – по 36 руб. і на трьох коней – по 45 руб.; рядовим вершникам визначалася платня по 12 руб. на рік та ще 15 руб. на коня³. Особливістю виплат було те, що волоські вершники отримували платню ефимками (талерами), виходячи з курсу 75 коп. за 1 талер. Очевидно, таку умову найму на службу обрали самі молдавани, як іноземні піддані, що полегшувало їм користування заробленими грошима за межами Московського царства.

На початку весни 1708 р., скориставшись тим, що шведська армія зробила тривалу зупинку біля Родошковичей, московське командування не раз відправляло волохів у бойовий пошук за Березину. Так, 8 квітня західніше цієї річки відбулася сутичка між шведськими та московськими волохами. Успіх був на боці останніх, їм навіть удалося захопити 18 полонених⁴. Князь О.Меншиков, доповідаючи про цю перемогу цареві, відзначав, що «которые люди гораздо не плохи, понеже были в тое партии выборные из первой хоронгви»⁵. У тому ж донесенні стверджувалося, що полонені волохи розповіли про нібито сильний голод серед шведів. Причому О.Меншикова не бентежило, що самі полонені волохи зовсім не виглядали змученими від недоїдання («гораздо не плохи»). Не виключено, що це була дезінформація,

¹ Рабинович М.Д. Полки Петровской армии: 1698–1725. – Москва, 1977. – С.82.

² Письма и бумаги Петра Великого. – Т.V: Первая половина 1707 (январь – июнь). – Санкт-Петербург, 1907. – С.596.

³ Там же.

⁴ Там же. – Т.VII. – Вып.2. – Москва; Ленинград, 1946. – С.663.

⁵ Там же.

в яку повірив російський воєначальник. Сутички тривали й надалі: 7 травня козаки під час аналогічної операції знищили 30 «шведських» волохів, а 5 захопили в полон. Через три тижні розвідувальний загін «московських» волохів на чолі з полковником Незбитовським знову знищив 30 та взяв живими 10 «шведських» волохів⁶.

Однак в середині червня 1708 р. ситуація дещо змінилася: шведський король несподівано форсував Березину й увів в оману російське командування, яке вирішило, що шведи через Бихів здійснюють марш в Україну. Уточнити наміри короля не вдавалося, адже «шведські» волохи здійснювали ефективно прикриття маршу, не дозволяючи росіянам захопити «язиків»⁷.

Своєю чергою волоські підрозділи шведської армії вели активну розвідку й 20 червня 1708 р. захопили в полон козака, який повідомив, що неподалік у лісі перебуває засідка з 400 «московських» козаків (донських чи українських – незрозуміло). Більш імовірно, що це були саме українські козаки, адже на Дону у цей час відбувалося повстання К.Булавина, тому навряд чи в московському війську могли перебувати значні контингенти донців. Однак не виключено, що це могли бути яїцькі (уральські) козаки, присутність яких зафіксовано на театрі бойових дій, наприклад, під Биховим⁸. Наступного дня шведський король доручив генерал-ад'ютантові М.Каніферу, що володів польською мовою, очолити сотню добровольців волоського полку К.Урбановича для нападу на цих козаків, причому останні вважали, що їх атакували 300 волохів. І результати цього бою були не на користь шведів: вони втратили 30 чол. убитими й 4 полоненими⁹. Перед боєм під Головчиним у російському полоні вже було до 30 «шведських» волохів, у тому числі й офіцерів. Буквально напередодні до росіян утік вояк волоської «хоронги» – поляк, що раніше був пажем у короля Августа. Він повідомив, що на ранок 3 липня шведське командування збирається атакувати російські позиції¹⁰. Це, однак, не допомогло росіянам: своїми нестандартними діями Карл XII забезпечив успіх Головчинського бою.

Після перемоги під Головчиним шлях шведів проліг до Дніпра, де слід було організувати переправу так, аби уникнути несподіваного удару від московської армії. Із цією метою король Карл XII розіслав відволікаючі загони легкої кінноти південніше та північніше Могильова, який було обрано за головне місце переправи через Дніпро. Зокрема невеликий підрозділ волохів було відправлено в рейд на північ понад берегом Дніпра до Орші та Дубровни. Це неабияк стривожило московське командування та змусило царя змінити маршрут свого повернення до війська, яке після розгрому під Головчиним відступило на лівий берег Дніпра до містечка Горки¹¹. Петро I передумав рухатися човнами, обравши шлях суходолом.

⁶ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.VII. – Вып.2. – С.729, 852.

⁷ Там же. – С.901.

⁸ Труды Императорского русского военно-исторического общества. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1909. – С.107, 114.

⁹ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.VII. – Вып.2. – С.902.

¹⁰ Там же. – Т.VIII. – Вып.2. – С.430.

¹¹ Там же. – С.431.

На півдні в напрямку Бихова діяв шведський загін, як здалося росіянам, чисельністю 1,5 тис. з невеликим волоським підрозділом¹². У середині липня 1708 р. він успішно заблокував гарнізон Бихова, комендант якого Д.Воронцов слав панічні листи до генерала-фельдмаршала Б.Шереметева, хоча мав приблизно такі ж сили, що й шведи (1,3–1,4 тис. вояків). Щоправда, комендант посилався на ненадійність козаків Стародубського полку, котрі постійно дезертували (за три тижні липня 1708 р. втекли або загинули понад половина – із 543 залишилося 267)¹³.

На північ від Могильова в напрямку Орші, як згадувалося вище, було відправлено волоський загін на чолі з генералом М.Каніфером чисельністю до 100 вершників. Узагалі командир був у званні ротмістра чи, можливо, майора, але російські історики подають його як генерала, спираючись на фразу під час його допиту, що він часто команду за генерал-майора мав¹⁴. Це означає, що йому довіряли самостійні операції на чолі окремих загонів, однак платню він одержував як майор – 480 талерів на рік. Загін прибув до замку прошведського маїната П.Сангушка у Смолятичах (Смолянах), частина його повернулася назад до шведського табору, а 40 вояків (включно з М.Каніфером) 31 липня або 1 серпня 1708 р. були раптово заскочені у замку російським загоном із корпусу генерала К.Ренне¹⁵. Утім своїми діями волоські підрозділи ввели в оману московських воєначальників і переправа головних шведських сил на лівий берег Дніпра 4–5 серпня відбулася безперешкодно та несподівано для супротивника.

Після повороту Карла XII на південь, у напрямку України, перед московським військом постало завдання випередити шведів, не давши їм вступити у заможні козацькі міста. У цих перегонах важливу роль мала відіграти легка кіннота. Зокрема генерал російської служби Інфлянт доповідав цареві: «І я пішов оному неприятелеві навперейми на мглинський шлях і до Стародуба як найближче до неприятеля, а до Стародуба перед себе відправив кумпанщиків (компанійців – *О.С.*), волохів та козаків»¹⁶. У шведському авангарді, корпусі генерала А.Лагеркруни, теж були загони волоської кавалерії. Так, наприклад, у боях 9 та 11 жовтня в полон захопили кількох волохів і, як мінімум, одного поляка. Від них росіяни й дізналися про з'єднання частин А.Левенгаупта та А.Лагеркруни¹⁷.

Восени 1708 р. чисельність волоського полку у шведській армії скоротилася до десяти «хоронгв» по 60–100 вершників у кожній. Проте не виключено, що це применшені цифри, адже одержано їх від полоненого офіцера волоського полку Я.Улашина – волинського шляхтича, посланого С.Понятовським до гетьмана І.Мазепи начебто з метою обміну свого полоненого брата¹⁸.

¹² Труды Императорского русского военно-исторического общества. – Т.І. – С.109.

¹³ Там же. – С.114–115.

¹⁴ *Тарле Е.В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. – Москва, 1958. – С.168; Письма и бумаги Петра Великого. – Т.VIII. – Вып.2. – С.494, 517.

¹⁵ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.VIII. – Вып.2. – С.517.

¹⁶ Труды Императорского русского военно-исторического общества. – Т.1. – С.81.

¹⁷ Там же. – С.83, 103.

¹⁸ Там же. – С.258–259.

Саме під час допитів Я.Улашина російське командування довідалося про таємні переговори між шведськими емісарами й І.Мазепою. Наскільки достовірними були ці, вирвані під тортурами, відомості як щодо чисельності полків, так і контактів із гетьманом сказати важко¹⁹. Можливо, чисельність волоського полку скоротилася також унаслідок відправки до короля С.Лещинського загону у 200 вершників як охоронців якогось посланця-поляка, відправленого Карлом XII на початку грудня 1708 р. з Ромен²⁰.

Із приєднанням до шведського короля українського гетьмана на боці шведів опинився й волоський підрозділ, що перебував на службі І.Мазепи. Його чисельність у грудні 1708 р. становила близько 300 кіннотників, а перейшли вони до козацького провідника з війська литовського польного гетьмана Г.А.Огінського²¹. Імовірно, більшість цих вершників теж були поляками або ж українцями з Правобережжя Дніпра.

Волоські частини залишалися на службі Карла XII й після суворої зимівлі 1708–1709 рр. Зі свідчень шведського дезертира Л.Беккера (утік із піхотного полку генерала Рооса) відомо, що його та двох його товаришів на початку травня 1709 р. затримали під Опішнею «шведські волохи» й повернули назад до табору²². Л.Беккер усе-таки втік до росіян 16 травня. Натомість його товариші так і залишилися під арештом.

Також відомо, що у квітні 1709 р. шведський король відправив волоського полковника С.Кольцу на переговори до сілістрійського сераскир-паші про можливість воєнної допомоги з боку Туреччини. Росіяни дізналися про це на початку травня від перебіжчика-волоха, котрий, очевидно, служив у супроводі С.Кольци²³.

Наприкінці весни 1709 р. волоські підрозділи російської армії активно діяли проти шведських баз постачання на правому березі Ворскли. Зокрема 17–18 травня під Полтавою волохи відбили у шведів 2 тис. коней²⁴. Брала участь вони й у боях. Наприклад, в операції російського корпусу генерала К.Ренне проти шведського з'єднання генерала Круза у Старих Санжарах було задіяно якийсь волоський підрозділ²⁵. Крім того, у корпусі генерала Г.Гольца, розквартированому у Західній Україні, перебувало ще 400 волоських вершників²⁶. Але не виключено, що тут малися на увазі кіннотники компанійського полку А.Танського, які брали участь у бою з військами С.Лещинського під Лідуховою у травні 1709 р. У звіті про цю подію полк А.Танського названо «волоським»²⁷.

У Полтавській битві волоський полк шведської армії повинен був виконувати функцію відволікання, рухаючись за правим флангом бойових порядків.

¹⁹ Кентржисинський Б. Мазепа. – К., 2013. – С.276.

²⁰ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.VIII. – Вып.2. – С.1048.

²¹ Там же. – С.1050.

²² Там же. – Т.IX. – Ч.2. – С.874.

²³ Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів: Українсько-турецькі відносини в середині ХХІ – на початку ХХІ ст. – К., 2011. – С.80.

²⁴ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.IX. – Вып.2. – С.884–885.

²⁵ Там же. – С.947.

²⁶ Там же. – С.1015.

²⁷ Там же. – С.920.

Йому було доручено пройти через негустий Яковецький ліс та здійснити демонстративну акцію поблизу головного російського ретраншементу. На той момент полк нараховував приблизно 1 тис. боездатних вершників. Російські джерела ніяк не характеризують цей маневр «шведських» волохів, однак відомо, що Петро I виділив три батальйони піхоти для прикриття флангу й подальшого руху через Яковецький ліс у напрямку Полтави. Нібито серед російських трофеїв було виявлено один волоський прапор²⁸. Є всі підстави вважати, що волоський полк шведської армії великих втрат не зазнав, а в переважній більшості зумів організовано відступити з поля бою. У полку було дванадцять «хоронів» – як видно, одинадцять із них свої прапори зберегли.

29 червня 1709 р. під Переволочною капітан Крунстедт на чолі зведеного загону козаків і волохів виконував розвідку острівців на Дніпрі, аби з'ясувати можливість використання їх під час переправи, але дійшов невтішних висновків²⁹. Дуже велика ймовірність того, що вершники волоського полку переправилися через ріку, адже легкокінні підрозділи долали водні перешкоди подібно до українських козаків – тримаючись за гриви коней. Непрямим підтвердженням цього стали результати бою на річці Буг 7–8 липня 1709 р., де волоські вершники разом із запорізькими козаками прикривали переправу залишків шведської армії на турецьку територію. Серед тих, хто тоді потрапив у російський полон, був принаймні один поляк, чи, можливо, українець із волоського полку – Трохим Войт³⁰. Джерела згадують про волоські підрозділи й пізніше, на початку 1710 р. Так, «сторожа волоська» охороняла шведський табір під Бендерами, перешкоджаючи дезертирству³¹. Щоправда, з контексту незрозуміло, ці волохи були на королівській, чи на турецькій службі.

Останньою значною бойовою операцією 1709 р., в якій узяли участь волоські полки на російській службі, стали вересневі події, які зрештою відіграли важливу роль у розв'язуванні російсько-турецької війни 1710–1713 рр. Тоді шведський король, усупереч рекомендаціям турецького сераскира, направив на північ Молдавії загін генерал-ад'ютанта А.Юлленкрука (близько 600 шведів і понад 500 запорожців), котрий просунувся до Чернівців, очевидно, маючи намір пройти через Карпати й Південну Польщу на з'єднання з польськими силами Ю.Потоцького і корпусом шведського генерала Крассау. Однак молдавський господар М.Раковиця сповістив про рух цього загону Петра I. Турецький хроніст, котрий писав про ці події, не сумнівався, що у провалі шведської операції був винен саме молдавський володар: «Через те, що богданці³² були у злуці з московським племенем, із дозволу та спонуки наблизилося туди й

²⁸ Кротов П.А. Битва при Полтаве (К 300-летней годовщине). – Санкт-Петербург, 2009. – С.282.

²⁹ Полтавская реляция генерал-квартирмейстера Акселя Юлленкрука // 300 лет Полтавскому сражению: Спецвыпуск «Старый цейхгауз» и «Военно-исторический журнал». – Москва, 2009. – С.111.

³⁰ Кошелева О. Дерзость капитана Старшинта: Шведские пленные в России // Родина. – 2009. – №7. – С.86.

³¹ Кротов П.А. Битва при Полтаве (К 300-летней годовщине). – С.397.

³² Молдаване.

московське військо, що там було; зненацька найшло на тих шведів, що перебували в місті Чернавудж, повбивало та їхні добра пограбувало й спожило»³³. Одержавши інформацію від М.Раковиці, цар негайно виділив зі складу корпусу О.Меншикова «летючий загін» бригадира Г.Кропотова. Очевидно, Петро I був упевнений, що з такими значними силами може прориватися в Польщу й сам шведський король, котрий мав заслужену славу відчайдушного сміливця. Можливо, росіянам уже було відомо, що Карл XII майже одужав після важкого поранення, якого він зазнав напередодні Полтавської битви. Заради захоплення свого ворога – короля Швеції, Петро I пішов на порушення турецького кордону.

Російське командування ретельно готувалося до операції. Бригадирові Г.Кропотову було надано детальні інструкції, складені 19 серпня 1709 р. особисто царем Петром³⁴. Так, війська мали досягти району Кам'янця-Подільського – нібито для розташування на зимові квартири («на стацію»). Крім того, слід було встановити таємний зв'язок (через шифровані листи) з волоським господарем. Інструкція містила детальні вказівки, як необхідно поводитися з полоненим королем шведів та його польськими союзниками. Уже через тиждень з'єднання Г.Кропотова з Києва дісталось Поділля, зайнявши смугу понад Дністром завширшки близько 320 км та контролюючи переправи³⁵.

27 вересня 1709 р. російський авангард з українських козаків перетнув турецький кордон на Дністрі, поблизу Кам'янця-Подільського, і заглибився на територію Молдавського князівства – васала Туреччини. Провідниками росіян були підрозділи волоської легкої кінноти на чолі з полковником К.Туркулом, та, можливо, полковником А.Кегичем³⁶. Вони несподівано атакували передові частини загону А.Юлленкрука, що складалася із запорожців. Хоча останні завдали деяких втрат хоругвам К.Туркула, він проте зумів зайняти вигідні позиції на шляхах можливого відходу шведів³⁷. На допомогу запорожцям підійшли головні сили шведського загону, який складався з піхоти та кавалерії. Очевидно, шведи сподівалися пробитися далі, але були заблоковані біля лісового масиву. Російським авангардом командував полковник князь А.Друцький. Окрім молдаван та якоїсь кількості російських драгунів до складу загону також входили 180 українських козаків, можливо з полку А.Кандиби³⁸. У першій сутичці росіянам удалося захопити 10 шведів (у тому числі 4 офіцерів), але надалі цілий рушничний вогонь шведської піхоти поклав край їхнім спробам розвинути успіх. Імовірно, А.Юлленкрук не сподівався зустріти значних російських сил на молдавській території, тому втратив слушну нагоду атакою кавалерії знищити російський авангард. Незабаром підійшли головні сили російських драгунів. Загін А.Юлленкрука

³³ Цит. за: *Кротов П.А.* Битва при Полтаве (К 300-летней годовщине). – С.386.

³⁴ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.IX. – Вып.1. – С.348–351.

³⁵ Там же. – Вып.2. – С.1193.

³⁶ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества: последняя треть XIV – начало XIX в. – Кишинёв, 1987. – С.255.

³⁷ Письма и бумаги Петра Великого. – Т.IX. – Вып.2. – С.1289.

³⁸ Там же. – С.1290.

відступив на якийсь пагорб, де сподівався відбити атаку. І.Кропотов, побачивши готовність шведів до бою, двічі пропонував переговори. Напевне, росіяни мали значну чисельну перевагу, а стійкість запорожців викликала у шведів виправдані побоювання, тому А.Юлленкрук вирішив здатися без бою. Було укладено письмову угоду латинською та російською мовами, за якою шведи зберігали холодну зброю³⁹. Запорожці при цьому через лісовий масив пішли в гори й у цілому уникли полону (окрім 8 чол.). Полонених шведів виявилось 551 особа (декілька десятків загинули у бою авангардів, іще кілька змогли повернутися до короля)⁴⁰. Можливо, у момент капітуляції шведи покидали у воду більшу частину зброї, адже в донесенні І.Кропотова серед трофеїв вказується лише 143 фузеї та 20 пістолетів⁴¹. Хоча росіяни й перемогли, однак головного завдання – захопити шведського короля – вони не виконали.

Волоська кіннота в російській армії виявилася доволі ефективною, тому впродовж Північної війни було сформовано ще п'ять таких полків, середньою чисельністю 500 вершників. Формування цих підрозділів переважно відбувалося відразу після невдалого для Росії Прутського походу. Їх називали «новозатяжними», оскільки раніше вони були на службі молдавського господаря Д.Кантемира⁴². На кінець війни, у 1721 р., на російській службі ще перебувало три полки – Кегича, Танського й Сербина – загальною чисельністю 1500 кіннотників⁴³. Полк Танського було, очевидно, зараховано до складу волоських через те, що компанійські війська підлягали ліквідації. Після війни полки було розформовано, імовірно з метою економії, оскільки найманцям слід було платити зарплату, натомість козакам і калмикам – ні.

Наприкінці згадаємо про долю найбільш відомих шведських командирів волоських підрозділів. К.Урбанович у 1726 р. нібито перейшов на службу до росіян⁴⁴. М.Каніфер довгий час перебував у полоні в Москві, залишаючись другим за значенням полоненим після колишнього коменданта Нарви генерал-майора Г.Горна. Напевне, він брав участь, разом з іншими захопленими шведськими воєначальниками, у триумфальній ході, організованій царем Петром у грудні 1709 – січні 1710 рр. у Москві. Потім його відправили до Сибіру, де він і помер невдовзі після закінчення Північної війни. С.Кольца потрапив у полон нібито під Переволочною. В усякому разі так стверджує шведський історик українського походження Б.Кентржинський⁴⁵. Згодом він теж опинився у Сибіру, але дочекався кінця війни й був повернутий у Швецію⁴⁶. Імовірно, що С.Кольца, як і інші офіцери, котрі побували в російському полоні, намагався добитися грошових компенсацій від шведського уряду за роки неволі.

³⁹ Труды Императорского русского военно-исторического общества. – Т. III. – С. 236.

⁴⁰ Письма и бумаги Петра Великого. – Т. IX. – Вып. 1. – С. 410–411.

⁴¹ Там же. – Т. IX. – Вып. 2. – С. 1291.

⁴² Там же. – Т. XI. – С. 46.

⁴³ Рабинович М. Д. Полки Петровской армии: 1698–1725. – С. 84.

⁴⁴ Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – Москва, 1990. – С. 192.

⁴⁵ Кентржинский Б. Мазепа. – С. 385.

⁴⁶ Шейбалдина Г. Сибирские мемуары каролинов о своих и чужих // Полтава: Судьбы пленных и взаимодействие культур. – Москва, 2009. – С. 67.

Отже на основі викладеного можемо запропонувати певні висновки. У ході Північної війни обидві армії, шведська та російська, змушені були вдаватися до використання полків легкої кінноти, які за типом озброєння та тактикою називалися «волоськими» незалежно від реального національного складу. Використання волоських полків у шведській армії було набагато інтенсивнішим. Очевидно, перші легкокінні підрозділи у війську Карла XII з'явилися ще 1702 р. У ході Полтавської битви було задіяно один волоський полк чисельністю понад 1 тис. вершників. Особовий склад волоського полку шведської армії формувався переважно з вихідців із Правобережної України, у тому числі й місцевих польських шляхтичів. В армії Петра I волоський полк з'явився пізніше – з другої половини 1707 р., імовірно через те, що росіяни широко використовували іншого типу іррегулярну кінноту: українських, донських та яїцьких козаків, калмиків, татар, мешчеряків (та інші поволзькі народи). За чисельністю він був невеликим. У ході кампанії проти Туреччини 1710–1711 рр. було утворено ще декілька волоських полків, переважно з молдаван, однак незабаром їх довелося розпустити, аби здешевити витрати на армію. Волоська кавалерія стала прообразом майбутньої регулярної гусарської кінноти, утвореної у середині XVIII ст. практично в усіх європейських арміях.

Examines the use of hired irregular cavalry in the Swedish and Russian armies during the Northern War. Analysis the organizational, financial, and military-tactical aspects of creating auxiliary cavalry units.

Keywords: *irregular cavalry, Wallachian regiments, tactical intelligence, noble militia.*

В.О.Куліков*

КОРПОРАТИВНІ МІСТА: ВИЗНАЧЕННЯ, ХАРАКТЕРНІ РИСИ, ІСТОРИЧНА ДОЛЯ

Визначаються основні характерні риси корпоративних міст на основі прикладів із США та України кінця XIX – початку XX ст. Від середини XIX ст. корпоративні міста стали символом індустріальної епохи та основою економічного зростання в багатьох країнах світу. Політична й економічна монополія компанії в такому місті створювала унікальний простір для соціальних експериментів із робітничими спільнотами, до яких удавалися підприємці та наймані ними спеціалісти. Корпоративне місто розглядається як теоретична конструкція при вивченні взаємодії бізнесу і спільнот, що може бути ефективним дослідницьким інструментом. Аналізуються такі характерні риси корпоративних міст, як географічні ізоляція, домінування однієї галузі індустрії, корпоративні соціальні програми, плановість, сегрегація та ін.

Ключові слова: корпоративне місто, монофункціональне місто, соціальна інженерія, патерналізм, індустріалізація.

У другій половині XIX ст. на території між Дніпром і Доном, далеко від великих населених пунктів підприємці заснували чимало промислових підприємств, поряд з якими з'являлися контрольовані ними робітничі поселення. Саме так виникли сучасні міста Алчевськ, Донецьк, Горлівка, Єнакієве, Кам'янське, Краматорськ. Робітництво, що мешкало в таких поселеннях, значною мірою послужило основою економічного успіху в індустріальну епоху в усьому світі. Згідно з підрахунками, тільки у США, Канаді та Австралії на початку XX ст. подібних поселень було декілька тисяч¹. У СРСР нараховувалося понад 460 міст, котрі виникли навколо індустріальних містоутворюючих підприємств². Такі міста були поширені майже в усіх країнах, що стали на шлях індустріалізації, вони символізували індустріальну епоху. У Латинській Америці, Середній Азії, країнах Океанії та Східній Європі заводські й шахтарські поселення можна також розглядати як нову хвилю європейської колонізації XX ст., тепер уже в індустріальній формі.

Ритм життя, інфраструктура та навіть відносини між людьми в містах, заснованих навколо заводських чи шахтарських поселень, були тісно пов'язані з містоутворюючим підприємством. Тому в Іспанії їх називали «індустріальними колоніями» («colonias industriales»), у Нідерландах та Німеччині – «фабричними» («Fabrieksnyderzetting») й «робітничими» («arbeitersiedlung») поселеннями, у СРСР – «моноіндустріальними містами». В англомовній літературі, підкреслюючи залежність спільнот таких міст від містоутворюючого підприємства та

* Куліков Володимир Олександрович – дослідник, Інститут Кеннана (Вашингтон, США); докторант Харківського національного університету імені В.Каразіна
E-mail: kulikov@karazin.ua

¹ White N. Company Towns: Corporate Order and Community. – Toronto, 2012. – P.4.

² Crowley S. Monotowns and the political economy of industrial restructuring in Russia // Post-Soviet Affairs 32. – 2016. – №5. – P.400.

його власника, їх прийнято називати «company towns» – буквально «міста, що належать компаніям».

Із другої половини ХХ ст. багато корпоративних міст у Північній Америці та Європі через вичерпання природних ресурсів або зміну економічної кон'юнктури проходять через болісний процес деіндустріалізації. Початок Четвертої індустріальної революції³, переміщення трудомістких виробництв у країни з низькими витратами на робочу силу, загроза масового безробіття в містах, орієнтованих на «традиційне» промислове виробництво, кидає виклик політикам, ученим і підприємцям: яким чином подолати економічні та соціальні проблеми корпоративних міст? Як знайти нове місце старому промислового регіону в економіці й культурі всієї країни? Як корпоративним і державним індустріальним підприємствам адаптуватися до Четвертої промислової революції, якщо вони не хочуть бути знищеними нею? Як подолати кризу ідентичності та знайти новий сенс і мету існування деградуючих корпоративних міст? Як зберегти їх культурну спадщину? Для того, щоб відповісти на всі ці запитання, необхідно розібратися з причинами виникнення та принципами розвитку корпоративних міст, а також вивчити їх зв'язок із соціальним, економічним, культурним історичним контекстом.

В українській історіографічній традиції промислові міста на сході нашої країни здебільшого прийнято розглядати через концепцію моноіндустріальних міст, наголошуючи на економічній складовій їх становлення та розвитку⁴. Натомість погляд на їх історію крізь призму концепції корпоративного міста може бути корисним для кращого розуміння становлення місцевих спільнот, спроб маніпулювання ними з боку адміністрації підприємств, стратегій опору корпоративній гегемонії, становленню публічних інституцій, розвитку громадянського суспільства тощо. Мета цієї статті полягає у вивченні головних характерних рис корпоративного міста на основі прикладів зі Сполучених Штатів Америки й України кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

Одне з найперших визначень поселень, залежних від містоутворюючих підприємств, у 1930 р. дав Г.Девіс. На його думку, корпоративне місто – це поселення, «заселене винятково або переважно співробітниками однієї компанії чи групи компаній, яким також належить значна частка нерухомості та житлового фонду»⁵. Це визначення виключало з категорії корпоративних такі промислові міста, як Манчестер, Лодзь, Пітсбург, Детройт, де домінувала одна індустрія, але компанія чи компанії не контролювали житловий фонд. Згодом у спеціальній літературі з'явилося чимало інших дефініцій корпоративних міст, як-от «поселення, що побудоване та контролюється приватним або корпоративним підприємцем»⁶, «селітебна зона, облаштована для індустріальних

³ Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – Crown Business, 2017.

⁴ Див.: Ukraine – Urbanization review / K.McWilliams et al. – Washington, 2015.

⁵ Davis H.P. Company Towns // Encyclopedia of the Social Science. – New York, 1930.

⁶ Porteous J.D. The Nature of the Company Town // Transactions of the Institute of British Geographers. – 1970. – №51. – P.127; Garner J.S. The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age. – Oxford, 1992. – P.3.

робітників, що, як правило, контролюється однією компанією для забезпечення її робочою силою»⁷, «планова спільнота, котра контролюється однією компанією»⁸. Оксфордський та Кембриджський словники (2016 р.) пропонують визначення: «Місто, залежне від певної компанії у працевлаштуванні, забезпеченості житлом тощо». Опрацювання фахової літератури демонструє ще ширший спектр використання терміна «корпоративне місто», аніж спроби його визначення. Дослідники називають корпоративними різні типи поселень, починаючи від таборів лісозаготівельників на західному узбережжі Північної Америки й закінчуючи закритими містами, збудованими урядом для реалізації секретних військових проєктів або великими радянськими моноіндустріальними містами⁹.

Фахівці найчастіше згадують такі характеристики корпоративних міст: географічна віддаленість від великих населених місць; використання переважно міграційної робочої сили; домінування однієї індустрії; виконання муніципальних функцій адміністрацією містоутворюючого підприємства; зведення та утримання більшості об'єктів економічної, соціальної, культурної інфраструктури коштом компанії; монополія фірмових магазинів; плановість забудови та географічна сегрегація; володіння або інша форма контролю компанією житлового фонду міста тощо¹⁰. Та, забігаючи наперед, скажемо, що жодне місто, назване дослідниками корпоративним, не мало всіх перелічених ознак, а деякі мали лише окремі з них.

Зрештою терміни, якими позначають «корпоративне місто», є результатом консенсусу. Дати універсальне визначення цьому поняттю навряд чи можливо. «Ідеальних» корпоративних міст не існувало. Як і будь-яке інше поняття, «корпоративне місто» – це конструкт, що виокремлює предмети певного класу за визначеними загальними й у сукупності специфічними для них ознаками. Залежно від того, які поселення розглядаються, визначатимуться й самі ознаки. Крім того, самі міста та контекст, в якому вони існували, із часом радикально змінювалися. Тому дискусія щодо «найбільш типових» і «справжніх» корпоративних міст видається малопродуктивною. Натомість ставлення до ідеї корпоративного міста як до теоретичної конструкції, що пропонує підхід до вивчення взаємодії бізнесу та спільнот крізь призму «контролю – залежності – спротиву», може бути ефективним дослідницьким інструментом. Зосередження на пропонованих дослідниками характерних рисах корпоративних міст може допомогти краще зрозуміти різноманіття форм контролю і спротиву в корпоративних містах.

⁷ Courtney R.H. Company Town // The Encyclopedia Americana: International Edition. – Connecticut, 1994. – P.454.

⁸ Company Towns in the Americas: Landscape, Power, and Working-Class Communities (Geographies of Justice and Social Transformation) / Ed. O.J.Dinius, A.Vergara. – University of Georgia Press, 2011. – P.1.

⁹ Samuelson L. Tankograd: The Formation of a Soviet Company Town: Cheliabinsk, 1900s – 1950s. – Palgrave Macmillan UK, 2011; Green H. The Company Town: The Industrial Edens and Satanic Mills That Shaped the American Economy. – Basic Books, 2012; Barenberg A. Gulag Town, Company Town. – Yale University Press, 2014.

¹⁰ Allen J.B. Company Town in the American West. – University of Oklahoma Press, 1966; Porteous J.D. The Nature of the Company Town. – P.28; Company Towns in the Americas: Landscape, Power, and Working-Class Communities (Geographies of Justice and Social Transformation); Garner J.S. The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age. – P.4–6.

Оскільки найкраще дослідженими є американські корпоративні міста, у цій статті переважна більшість прикладів («case studies») використана з історії саме північноамериканських міст індустріальної епохи. Як українські приклади залучено поселення, побудовані двома найбільшими металургійними підприємствами кінця XIX ст., – Кам'янське та Юзівку, а також шахтарські містечка Донбасу¹¹.

Географічна ізоляція

Промисловий переворот і початок індустріалізації спричинили масштабні проекти освоєння природних ресурсів, передусім вугілля та залізної руди. Поклади корисних копалин часто фіксувалися в необжитих місцевостях. До того ж їх розробка була трудомісткою справою й потребувала значної кількості робочих рук, особливо в умовах низького рівня механізації. Крім виробничого обладнання управлінці мали забезпечити підприємство робочою силою, тому поставала нагальна необхідність створення робітничих поселень. Саме це спричинило виникнення більшості містечок, заснованих лісозаготівельними компаніями в Каліфорнії, шахтарських міст у Колорадо чи Пенсильванії або відповідних поселень у Донецькому басейні. За схожим принципом виникали солевидобувні, цементні, нафтові та інші подібні містечка у слабозаселених районах світу.

Ще однією причиною заснування корпоративних міст стало бажання власників бізнесу скоротити витрати на придбання територій під виробничі площі. Земля за межами великих міст коштувала дешевше, ніж усередині існуючих поселень. Незважаючи на те, що підприємцям на новому місці доводилося разом із самим підприємством повністю створювати соціальну інфраструктуру, це все-таки дозволяло зменшити загальні витрати.

Саме так виникло місто, яке дослідники визначають «чи не найбільш відомим» корпоративним містом в історії – Пульман (штат Іллінойс; нині – район Чикаго)¹². Ім'я підприємця Дж.Пульмана у другій половині XIX ст. асоціювалось із комфортною подорожжю, на його честь і досі називають розкішні залізничні пасажирські вагони та лімузини. Дж.Пульман став винахідником комфортабельного спального вагону, а заснована ним компанія «The Pullman Car Company» – одним із найбільших виробників вагонів у світі. Він розпочав своє виробництво у Чикаго, але коли виникла потреба в розширенні, то надзвичайно високі ціни на землю в межах міста змусили Дж.Пульмана шукати інші варіанти¹³. У 1880 р. він придбав ділянку 16 кв. км неподалік від Чикаго й побудував завод для будівництва залізничних вагонів, згодом створив ціле місто. Його соціальна інфраструктура: житло, церкви, театр, бібліотеки, магазини, парк, готель – усе належало й усе контролювалося компанією Дж.Пульмана¹⁴.

¹¹ Ці поселення отримали статус міста не раніше 1917 р., проте в період, який розглядається у статті, вони мали основні ознаки міста. Дискусію з цього приводу див.: *Константінова В.М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 рр.). – Запоріжжя, 2010; *Чорний Д.М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст. – Х., 2007.

¹² *Porteous J.D.* The Nature of the Company Town. – P.129.

¹³ *Buder S.* Pullman: An Experiment in Industrial Order and Community Planning, 1880–1930. – Oxford University Press, 1970. – P.25.

¹⁴ *Baxter J.E.* The Paradox of a Capitalist Utopia: Visionary Ideals and Lived Experience in the Pullman Community 1880–1900 // *International Journal of Historical Archaeology* 16. – 2012. – №4.

Подібна ситуація спричинила виникнення корпоративного міста навколо найбільшого¹⁵ металургійного заводу Російської імперії в 1887 р. – Дніпровського заводу біля села Кам'янське (нині – однойменне місто у Дніпропетровській обл.). Переговори Південноросійського Дніпровського металургійного товариства з міською думою губерньського міста Катеринослава (нині – Дніпро) про придбання земельної ділянки під будівництво заводу закінчилися безрезультатно, оскільки міська влада запросила надто високу ціну. Тому товариство вирішило купити землю у селянської громади села Кам'янського, розташованого за 35 км від Катеринослава, і звела тут завод разом із заводським поселенням¹⁶. Як Пульман, так і Кам'янське були відособленими, але не ізольованими містами, оскільки розміщувалися неподалік від інших великих населених пунктів. Дж.Пульман придбав ділянку прерії між Чикаго та «своїм» містом, щоб створити візуальний кордон між цими поселеннями. Проте ця буферна зона мала радше символічний характер, адже відстань швидко долалася залізничним транспортом. Тому географічна ізольованість була характерна лише для частини корпоративних міст, переважно пов'язаних із видобувними галузями промисловості.

Намагання позбутися соціальних негараздів робітничого середовища, прибуткового індустріальним містам ХІХ ст., а також відгородитися від профспілкового руху було ще однією причиною, що спонукала підприємців будувати міста в районах, віддалених від великих населених пунктів. Перед очима «людей справи» ХІХ ст. стояв образ Манчестера, який, з одного боку, став символом індустріалізації, а з іншого – уособлював усі негативні явища, що супроводжували становлення промислових міст у тому столітті: важка праця, перенаселення, робітничі нетрі, пияцтво, проституція, злидні. Творці корпоративних міст сподівалися вберегти робітників своїх підприємств від згубного впливу великих індустріальних міст і заснувати робітничі спільноти на основі соціальної гармонії¹⁷. На практиці це означало створення робітництва, позбавленого шкідливих звичок, а також лояльного щодо корпорації. Завдяки створенню контрольованих компанією міст підприємці сподівалися вбезпечити себе від робітничих рухів. Дж.Пульман, мріючи про «своє місто», неодноразово говорив про намір «позбутися шкідливого впливу» на робітників середовища великого індустріального міста. При цьому він керувався прагматичними міркуваннями, уважаючи, що соціально здорова робітнича спільнота призведе до «значного успіху з комерційного погляду»¹⁸. Ураховуючи сумний досвід соціальних негараздів індустріальних поселень США, нафтовидобувні компанії у Венесуелі будували містечка

¹⁵ За обсягами виробництва станом на початок ХХ ст.

¹⁶ *Слоневский А.Ю.* Игнатий Ясюкович: Имя в истории (историко-краеведческое исследование. – Днепрпетровск, 2009. – С.11.

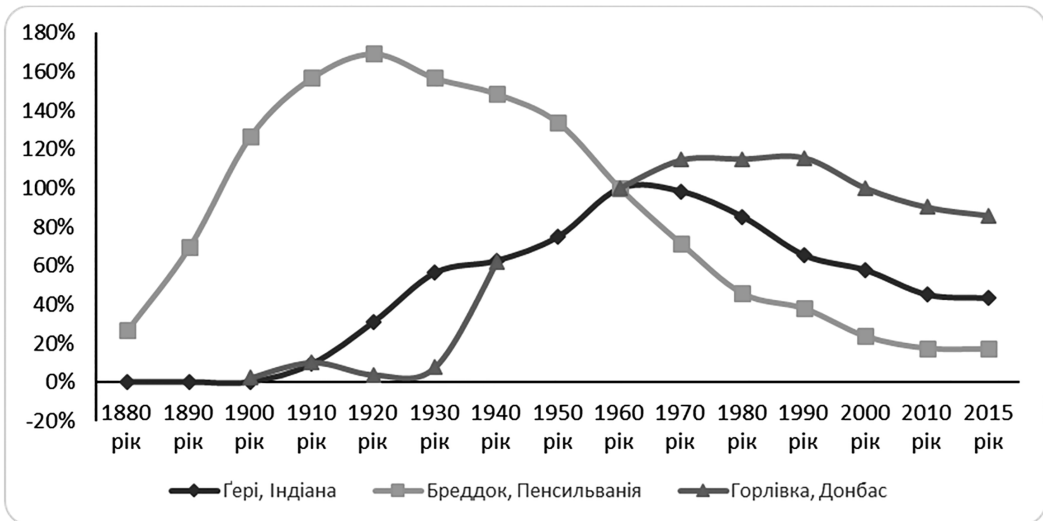
¹⁷ Історія знає декілька випадків заснування монофункціональних міст, що мали стати втіленням соціальних ідей на практиці. Один із таких прикладів – Нова Гармонія, промислова комуна, збудована реформатором Р.Оуеном у штаті Індіана в 1825–1827 рр., котра мала стати продуктивною громадою на принципах зрівняльного комунізму. Все майно перебувало у суспільній власності членів громади, а не в корпоративній. Тож включення цього поселення до категорії корпоративних міст, що зустрічається в науковій літературі, некоректне.

¹⁸ *Buder S.* Pullman: An Experiment in Industrial Order and Community Planning, 1880–1930. – P.42.

для своїх робітників із метою виключення згубного впливу азартних ігор, проституції, пияцтва¹⁹. Подібними мотивами керувалися підприємці й в інших країнах. Таким чином, в уяві підприємців соціальне покращення мало позитивно вплинути на виробничі та комерційні успіхи.

Корпоративні міста – міграційні міста

Оскільки чимало корпоративних міст виникали на новому місці, на початку свого існування вони повністю покладалися на міграційну робочу силу (до котрої згодом додалися місцеві уродженці). Допоки тривало економічне зростання містоутворюючого підприємства, у складі робітництва переважали саме мігранти. На поданому нижче графіку зображено динаміку населення у двох великих північноамериканських корпоративних містах – Гері (штат Індіана) й Бреддок (Пенсильванія), та чи не найбільшому шахтарському місті Донбасу станом на початок ХХ ст. – Горлівці. Крива зростання населення цих корпоративних міст являє перевернуту параболу: швидке зростання населення на першому етапі, досягнення піку, за яким іде занепад. Ця модель була типовою для більшості корпоративних міст. Темпи зростання їх населення в періоди становлення та розростання часто були дуже швидкими. Наприклад, число мешканців Юзівки від 1870 до 1910 рр. збільшилося зі 164 до 48 тис. осіб, тобто у 296 разів²⁰.

Відносна чисельність населення в містах Гері, Бреддок і Горлівка. 1960 р.=100%²¹

¹⁹ *Salas M.T.* The Enduring Legacy: Oil, Culture, and Society in Venezuela (American Encounters/Global Interactions). – Durham, 2009. – P.178.

²⁰ *Kulikov V.* Industrialization and Transformation of the Landscape in the Donbas Region (late 19th – early 20th century) // Migration and Landscape Transformation. Changes in Central and Eastern Europe in the 19th and 20th Century / Ed. H.Hein-Kircher, M.Zuckert. – Göttingen, 2016. – P.65.

²¹ *Алфьоров М.А.* Демографічний розвиток міст Східної України в 1920–1939 рр. // Схід. – 2009. – №8 (99). – С.40–44. Щодо міст Гері та Бреддок див. інтернет-сайт Бюро перепису населення США: [Електронний ресурс]: <https://census.gov>

Швидкий приріст міського населення за рахунок мігрантів був важливою, але не унікальною характеристикою корпоративних міст початку ХХ ст. У період від 1880 до 1920 рр. населення Нью-Йорка подвоювалося кожні 25 років. Станом на 2013 р. близько 37% мешканців міста народилися за його межами²². У Катеринославі від 1863 до 1897 рр. населення збільшилося у 6 разів і ще раз подвоїлося від 1897 до 1914 рр.²³

Якщо вуглевидобувні та металобробні підприємства Донбасу кінця ХІХ – початку ХХ ст. покладалися на робітників переважно з сусідніх губерній, то на території в радіусі до кількох сотень кілометрів, то на північноамериканські шахти й заводи працівники їхали тисячі кілометрів. Російський металург І.Бардін, котрий у 1910–1911 рр. працював у США, згадував про національне різноманіття робочої сили заводу Гері²⁴ – найбільшого на той час металургійного підприємства у світі:

«Двічі на тиждень я їздив найматися на металургійний завод Гері – тими днями, коли там ішов набір робочої сили. Рано-вранці я підходив до воріт заводу. Тут уже нудилися в очікуванні юрби людей. Італійці, болгари, євреї, поляки, негри, французи, китайці, росіяни – тут можна було зустріти незаможних представників усіх народів і рас, що прийшли до цих воріт продавати капітал»²⁵.

На практиці різноманіття націй на американських підприємствах створювало комунікаційні та культурні проблеми, оскільки мігранти погано, або й зовсім не говорили англійською. Тому компаніям доводилося витрачати додаткові кошти на навчання робітників і членів їхніх сімей. Окрім цього чимало фірм провадили ще додаткові програми вивчення американських цінностей, що отримало в літературі назву «американізації»²⁶.

Багато корпоративних міст, особливо заснованих навколо видобувних підприємств, характеризувалися високою плинністю робочої сили. Скорочення виробництва, конфлікт з адміністрацією чи просто втома від надзвичайно важкої фізичної праці спонукали робітників кидати роботу й шукати кращого місця. Оновлення понад половини²⁷ складу робітництва впродовж року як в американських, так і в українських корпоративних містах кінця ХІХ ст. було звичайним явищем, становлячи одну з найбільших проблем для підприємців, з якою вони намагалися боротися різними методами, але так і не змогли повністю подолати²⁸.

²² Immigration Remakes and Sustains City, a Report Concludes // The New York Times. – 2013. – December 18.

²³ Підрах. за: *Рашин А.Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.): Статистические очерки. – Москва, 1956. – С.89–90.

²⁴ Завод належав компанії «The U.S. Steel Corporation». Див.: *O'Hara S.P. Gary, the most American of all American cities.* – Bloomington, 2011.

²⁵ *Бардин И.П.* Жизнь инженера. – Новосибирск, 1939. – С.13.

²⁶ *Carlson L.* Company towns of the Pacific Northwest. – Seattle, 2003. – P.69; *Alanen A.R.* Morgan Park: Duluth, U.S. Steel, and the Forging of a Company Town. – Minneapolis, 2008. – P.115.

²⁷ *Crawford M.* Earle S. Draper and the Company Towns in the American South // The Company Town: Architecture and Society in the Early Industrial Age. – Oxford University Press, 1992. – P.143; *Friedgut Th.* Iuzovka and Revolution. – Vol.I: Life and Work in Russia's Donbass, 1869–1924. – Princeton, 1994. – P.225.

²⁸ *Турубинер М.* На борьбу с текучестью рабочей силы в Донбассе. – X., 1931. – С.5–7.

Плановість і сегрегація

Більшість корпоративних міст були створені в короткий термін та згідно із заздалегідь визначеним планом, тому їх іноді ще називають «планованими». Невеликі гірничодобувні компанії будували маленькі поселення, що склалися з однієї – двох головних вулиць із типовими будівлями, у той час як решта являла собою еклектично розташований навколо шахт самобуд. Великі компанії підходили до питання забудови більш ґрунтовно. Вони наймали архітекторів і розробляли план міста, що мав утілювати ідеї оптимального облаштування виробництва та залежної від нього спільноти.

Оскільки корпоративні міста виникали перш за все з огляду на виробничі інтереси, саме виробництво відігравало першорядну роль, якій мали підпорядковуватися потреби людей. Тут можна пригадати ювілейні альбоми підприємств або компаній, що набули популярності у другій половині XIX ст. Часто вони включали житловий сектор корпоративних міст (описи житла робітників, церков, училища, лікарні, театру тощо) до опису власне підприємства – тобто як частину виробництва²⁹. Це символізувало ставлення компаній до робітничих спільнот та всього міста як до одного з ресурсів виробництва.

Однією з найяскравіших характеристик корпоративних міст була соціальна сегрегація – поділ спільноти на категорії за ознакою соціальних статусів, що супроводжувалось обмеженням їх розселення на певній території. На практиці це означало, що технічна еліта – адміністрація заводу й вищий інженерний склад – проживали в найкраще облаштованих районах. Менш кваліфіковані працівники – у менш комфортних умовах. Натомість некваліфіковані та тимчасові робітники нерідко жили, не маючи доступу до елементарних комунальних вигод.

Соціальна сегрегація так чи інакше існувала й існує практично в усіх містах, не тільки корпоративних. Однак якщо у звичайних (публічних) містах вона була наслідком різних соціально-економічних чинників, то в більшості корпоративних – закладалася в міську структуру ще на стадії планування поселення³⁰. Таку сегрегацію можна назвати конструйованою. Вона, по-перше, повинна була захистити простір з особливо комфортними умовами для місцевої еліти – адміністрації підприємства й найбільш кваліфікованих робітників. По-друге, вона відображала принцип устрою суспільства корпоративних міст, заснований на професіоналізмі та службовому ранзі, який ще називають «технократичним».

Сегрегація за професійним принципом накладалася на расову в американських та африканських корпоративних містах, релігійну й кастову – в індійських, етнічну – в європейських³¹. Була вона характерна і для корпоративних міст Донбасу³². Наприклад, в Юзівці серед заводської адміністрації було чимало

²⁹ Див., напр.: Описание Днепровского завода Южнорусского Днепровского металлургического общества. – Варшава, 1908.

³⁰ *Porteous J.D.* The Nature of the Company Town. – P.128.

³¹ *Allen J.B.* Company Town in the American West. – P.17.

³² *Петерс В.* Сталь у степу. – К., 2010.

вихідців із Великобританії, які проживали закритою колонією. Для їхніх послуг у місті працювали окремий клуб, школа, церква та інші елементи соціальної інфраструктури³³. Виходячи з описів єврейських погромів, які кілька разів траплялися в Юзівці, можна зробити висновок, що євреї проживали в північній частині міста, поряд зі своїми торговельними закладами. У середині окремих робітничих районів Юзівки домінувало східнослов'янське населення, національна сегрегація серед якого була виражена не дуже яскраво.

Конструйована сегрегація доповнювалася самосегрегацією – намаганням людей мешкати поряд із земляками. Вона виникала внаслідок відмінності культурних традицій, адже більшість працівників були прийшлими. Проживання з близькими за культурою людьми допомагало долати труднощі в налагодженні побуту на новому місці, міграційну травму й тугу за рідними місцями. Самосегрегацію найяскравіше було виражено в районах проживання мобільного населення, перш за все безсімейних робітників і шахтарів, які групувалися за земляцьким принципом. Шахтарі та робітники нерідко організовувалися в артілі, що найчастіше склалися з колишніх односельців, котрі разом шукали роботу. Артільники жили разом в одному великому приміщенні й вели спільне господарство³⁴. Кожне земляцтво або етнічна група мали свої традиції та особливості, яких легше було дотримуватися у групі, аніж поодиноці.

І все ж, у корпоративних містах було безліч чинників, що об'єднували доти незнайомих людей із різних регіонів та країн. Єдиний робочий ритм, потреба в підтримці на небезпечному виробництві, складності налагодження побуту єднали робітників різних культур і національностей.

Ставлення адміністрації підприємств до етнічної сегрегації спільнот корпоративних міст було неоднозначним. З одного боку, керівники фірм використовували національні суперечності для запобігання об'єднанню робітників у боротьбі за свої права. З іншого, якщо міжнаціональні конфлікти виходили з-під контролю й переростали у соціальні заворушення, компанія зазнавала збитків. Тому адміністрації підприємств балансували між двома крайнощами, використовуючи соціальну сегрегацію для маніпулювання спільнотами корпоративних міст.

Житловий фонд

Чимало дослідників, визначаючи термін «корпоративне місто», як найбільш важливу сутність такого типу поселень згадують володіння компанією житловим фондом міста. М.Борґес і С.Торез комбінацію місць роботи та проживання робітників, а також відповідний контроль компанії над робочим простором і простором дозвілля називають базовою характеристикою корпоративного міста. На їхню думку, «без хоча б деяких форм контролю житлового простору не було корпоративного міста»³⁵.

³³ Heather R. *The Iron Tsar: The Life and Times of John Hughes*. – Pen Press, 2010. – P.VIII.

³⁴ *Friedgut Th. Iuzovka and Revolution*. – Vol.I. – P.114.

³⁵ *Borges M.J., Torres S.B. Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches // Company Towns: Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents*. – Palgrave Macmillan, 2012. – P.21.

Дійсно, у місті Пульмані, або в багатьох шахтарських містечках Пенсильванії, Вірджинії та Колорадо компанії були власниками житла й надавали його робітникам у тимчасове користування. У випадку втрати роботи колишній працівник та його сім'я мали звільнити помешкання й залишити місто, оскільки весь житловий фонд контролювався компанією. Це надавало надзвичайно потужні важелі управління робітничою спільнотою. Крім того, такий контроль дозволяв із легкістю позбуватися мешканців, які були прибічниками профспілкового руху. Виникала унікальна ситуація корпоративної гегемонії – фактично повного контролю компанії над жителями міста.

Намагання впливати на робітничу спільноту через наданий у користування житловий фонд були дуже поширеним явищем до початку ХХ ст. Проте навіть у цей час деякі компанії вважали за краще передати житло у власність сторонніх компаній або мешканців міста. Тут можна згадати «The Carnegie Steel Co.» й місто Гомстед (штат Пенсильванія), «The American Bridge Co.» та місто Амбридж (Пенсильванія), «U.S. Steel Co.» і місто Гепі (Індіана) як приклад свідомої відмови компаній від претензій на володіння нерухомістю у селітебній зоні³⁶. Дж.Д.Портеус називає міста, де житловий сектор мав автономію від компанії, «псевдокорпоративними»³⁷. М.Крауфорд пропонує називати їх «новими корпоративними містами», наголошуючи на нових принципах взаємовідносин компанії й міської спільноти³⁸. Дійсно, корпоративна стратегія щодо житлового фонду впродовж першої половини ХХ ст. зазнала змін. Якщо житло у власності компаній Північної Америки був типовим явищем до початку ХХ ст., то після 1910-х рр. це стало радше винятком із правил. У новітній час дедалі більше поселень, що фігурували під визначенням «корпоративних міст», під тиском урядів чи з власної волі позбувалися житлового фонду, який переходив у власність робітників³⁹.

Домінування однієї галузі індустрії

Моноіндустріальними в буквальному розумінні були лише справді невеликі поселення навколо видобувних або лісозаготівельних підприємств. Міста з населенням понад 1 тис. жителів, як правило, мали підприємства, що надавали різні послуги: поштові, фінансові, транспортні, оптової й роздрібною торгівлі, страхування, медичні, освітні, розважальні. У деяких корпоративних містах могли діяти й інші промислові підприємства, якщо вони не становили конкуренції містоутворюючому. Наприклад, в Юзівці або в її околицях, окрім підприємств, що належали Новоросійському товариству, діяли машинобудівний завод Е.Боссе та Р.Геннефельда, декілька цегельень, друкарень, млинів, вуглевидобувних підприємств⁴⁰.

³⁶ Crawford M. Building the Workingman's Paradise: The Design of American Company Towns. – London; New York, 1995. – P.43, 68–69.

³⁷ Porteous J.D. The Nature of the Company Town. – P.130.

³⁸ Crawford M. The "New" Company Town // Perspecta 30. – 1999. – P.49.

³⁹ Building the Workingman's Paradise: The Design of American Company Towns. – P.52.

⁴⁰ Элькин Е.С. Фабрики, заводы и рудники Донецкого бассейна: Справочная книга 1909 г. – Х., 1909.

Щоб привабити кваліфікованих сімейних робітників, деякі компанії спеціально створювали виробництва для «жіночих» професій, аби надати дружинам робітників і шахтарів робочі міста. Проте на відміну від монофункціональних міст із переважанням одного сегменту промисловості, таких, як Манчестер ХІХ ст., або Детройт, Челябінськ ХХ ст., де діяло декілька підприємств однієї галузі, у корпоративних містах більшість робітничих місць надавало містоутворююче підприємство. Усі інші були додатковими, і при закритті головного залишалися без споживачів своїх послуг. Таким чином, монофункціональне місто – ширше поняття, аніж корпоративне, оскільки включає також міста, де діяло декілька конкуруючих компаній однієї галузі.

Функції муніципальної влади виконує компанія

У повісті «Стара Юзівка» радянський письменник І.Гонимов приписав Дж.Юзу слова, нібито сказані ним щодо статусу міста Юзівки: «Це – не Росія. Це – завод!»⁴¹. Попри те, що це цей сюжет – явна художня вигадка, він упевнено мандрує науковими текстами про Юзівку⁴², настільки правдоподібна описана в повісті ситуація. Справді, адміністрація Юзівки та інших корпоративних міст ХІХ – початку ХХ ст. вирішувала різні питання економічної, соціальної та культурної інфраструктури міста, які у звичайних (публічних) містах перебували у віданні муніципалітету. У 1890-х рр. частина мешканців Юзівки спробувала переконати місцеву й центральну державну владу в тому, що поселенню слід надати статус міста з відповідними правами на самоврядування, що передбачав закон Російської імперії. У 1892 р. вони направили клопотання на ім'я міністра внутрішніх справ, в якому скаржилися щодо статусу поселення:

«Не маючи міського устрою й не входячи до складу будь-якого поселення або волості, населення селища Юзівки позбавлене прав самоврядування, наданих міським і сільським громадам у сфері господарських їх інтересів. Головні функції державної та громадської влади у цьому посаді зосереджено фактично в руках іноземної компанії, що розпоряджається безконтрольно як особою, так і майном численного місцевого населення»⁴³.

З червня 1917 р. постановою Тимчасового уряду Юзівка разом із кількома іншими корпоративними містами Донбасу (Дебальцеве, Єнакієве, Дмитріївський / Макіївка) отримала статус міста. Проте нові органи міської влади ще тривалий час після появи муніципалітетів перебували під сильним впливом заводської адміністрації. Подібна ситуація спостерігалась і в історії північноамериканських корпоративних міст. Чимало з них еволюціонували від патерналістської моделі (у власності й під тотальним контролем компанії)

⁴¹ Гонимов І.А. Старая Юзовка : 1869–1905. – Сталино, 1955. – С.88. У виданні 1930-х рр. (див.: Гонимов І. Старая Юзовка, 1869–1905. Сталинский металлургический завод. – Москва; К., 1937) цього сюжету немає.

⁴² Линднер Р. Предприниматели и город в Украине: 1860–1914 гг.: Индустриализация и социальная коммуникация на Юге Российской империи. – К.; Донецк, 2009. – С.79.

⁴³ Стѣпкин В.П., Гергель В.И. Полная история Донецка. – Донецк, 2008. – С.125.

до моделі модерного корпоративного міста, де існували муніципалітети⁴⁴. У багатьох із них, попри наявність органів міського самоврядування, компанії, як і раніше, мали великий вплив на ухвалення рішень щодо життя міста.

Монополія фірмових магазинів

Значні витрати на соціальну інфраструктуру, а також безпрецедентний контроль компанії над містом надихав підприємців на ідеї отримання прибутку, нав'язуючи додаткові послуги залежному населенню. Найвідомішим проявом такого нав'язування стали магазини, що належали компанії. В українськомовній літературі їх прийнято називати «фабричними крамницями», проте такі магазини могли існувати не тільки у фабричних містах, але й у будь-яких інших корпоративних містах, тому можна запропонувати більш широке поняття для їх позначення – «фірмові магазини».

«Шістнадцять тон» – мабуть найвідоміша у світі пісня про шахтарів, яку в 1950-х рр. спопуляризував американський співак Теннессі Форд. У цій пісні згадується «company store» – «магазин, що належить компанії», якому шахтар «заборгував свою душу»: «Ти видав шістнадцять тон вугілля, і що отримав за це? / Став старішим на один день та глибше загруз у борги! / Не клич мене, Святий Петро, я не можу піти, / Заборгував бо свою душу фірмовому магазину».

У робітничому фольклорі та художній літературі фірмові магазини стали справжнім символом несвободи й експлуатації компаніями жителів корпоративних міст. Вони стали характерним явищем переважно в ізольованих поселеннях, де не було торгівельної інфраструктури й компанія мала взяти на себе турботу про забезпечення своїх робітників продуктами харчування, одягом, побутовими товарами. У багатьох випадках такі крамниці відпускали товари у кредит або приймали спеціальні талони, що видавалися компанією замість частини заробітної плати й могли бути отовареними тільки у фірмових магазинах. В умовах монополії компанії в корпоративному місті в підприємців виникала спокуса продавати товари своїм робітникам за завищеними цінами. Це все поступово призводило до заборгованості робітника перед магазином, про що й ідеться у пісні «Шістнадцять тон».

Проте комплексні дослідження показали, що уявлення про монополію фірмових магазинів, які трапляються у джерелах, перебільшено. П.Фішбек, вивчивши ситуацію у США першої половини ХХ ст., дійшов висновку, що загалом ціни у крамницях корпоративних міст не дуже відрізнялися від цін поза межами таких міст. Трохи вищими вони були у справді віддалених та ізольованих місцевостях. Але в таких випадках, як правило, вищі ціни компенсувалися й більш високими зарплатами⁴⁵.

Дж.Аллен відзначив, що всупереч дуже негативному образу, фірмові магазини грали важливу роль у житті спільнот корпоративних міст⁴⁶. Він виділив

⁴⁴ Allen J.B. Company Town in the American West. – P.75.

⁴⁵ Fishback P.V. Soft Coal, Hard Choices: The Economic Welfare of Bituminous Coal Miners, 1890–1930. – Oxford University Press, 1992. – P.147.

⁴⁶ Allen J.B. Company Town in the American West. – P.128.

декілька функцій таких крамниць, які називає «мабуть найбільш типовою характерною рисою корпоративних міст». По-перше, і найголовніше – вони були торговельним центром поселення. Часто єдиним у радіусі декількох кілометрів. По-друге, фірмові магазини ставали майданчиком для повсякденного спілкування, обміну новинами та чутками. Нерідко це було місце, де існувала можливість відправити листа й заплатити за комунальні послуги. Нарешті, у деяких корпоративних містах біля фірмового магазину відбувався найм на роботу, а отже це місце відігравало роль міні-біржі праці.

У корпоративних містах Донбасу фірмові магазини були поширеним явищем здебільшого на початковому етапі існування таких міст, особливо в невеликих ізольованих шахтарських містечках⁴⁷. Гірничий інженер О.Терпигорев, який у 1890-х рр. працював на Сулінському металургійному заводі, що знаходився в Області Війська Донського, писав про фірмові магазини так:

«Спочатку всі продукти шахтарі наших гірничих підприємств повинні були брати тільки у крамницях, що належали Пастухову⁴⁸. Правда, через кілька років уряд заборонив заводчикам мати власні крамниці, в яких робітникам відпускалися продукти у кредит. Але й після цієї формальної заборони такі крамниці подекуди залишилися»⁴⁹.

Середні та великі компанії, замість того, щоб наживатися на своїх співробітниках, воліли привабити кваліфікованих спеціалістів нормальними цінами на продовольство, а також широким асортиментом товарів. Тому вони дозволяли незалежним дрібним торговцям здійснювати роздрібну торгівлю у своїх містах. Так, у рекламному альбомі, виданому до промислової виставки 1896 р. в Нижньому Новгороді, Новоросійське товариство, засновник і розпорядник міста Юзівки, спеціально зазначало: «Заводоуправління не бере жодної участі, ані прямої, ані опосередкованої, у доставлянні робітникам провіанту та життєвих припасів, а зароблену платню видає кожному робітникові на руки»⁵⁰.

Як у США, так і в Україні випадки зловживання компаніями через надмірне завищення цін у крамницях були характерними для раннього етапу історії корпоративних міст. Потім фабричне законодавство та робітничий рух стримували бажання підприємців додатково нажитися на своїх робітниках. Крім того, розвиток транспорту й підвищення мобільності працівників призводили до зниження значущості монополії компанії в місті: якщо ціни у фірмових магазинах ставали надто високими, жителі поселення просто купували все необхідне в іншому місті.

⁴⁷ Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. – Т.1: История горной и горнозаводской промышленности Юга России со времени возникновения до восьмидесятых годов прошлого века. – Х., 1915. – С.115.

⁴⁸ Брати М. і Д. Пастухови – власники Сулінського заводу та кількох антрацитових копалень, про які писав О.Терпигорев.

⁴⁹ Терпигорев А.М. Воспоминания горного инженера. – Москва, 1956. – С.76.

⁵⁰ Альбом участников Всероссийской промышленной и художественной выставки в Нижнем Новгороде 1896 г. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1896. – С.2.

Соціальні програми й патерналізм

Зворотним боком ізоляції та контролю компанії над корпоративним містом ставала необхідність брати на себе витрати зі створення соціальної інфраструктури. Компанії мали налагоджувати принаймні базові умови для тривалого проживання робітників у своїх поселеннях. Окрім житла це включало опалення, водопостачання, інші комунальні послуги, забезпечення харчуванням, транспорт, освітні й медичні заклади, пожежні команди, органи охорони порядку тощо. Траплялися випадки, коли компанії витрачали кошти на менш життєво необхідні проекти, як-от театри, парки, оркестри, бібліотеки. Ось, наприклад, опис Юзівки, який компанія-власник містечка подала до альбому, виданому з нагоди проведення Всеросійської промислової виставки 1896 р.:

«Юзівка – заводське містечко з церквою, школами, з поштово-телеграфною станцією (міжнародного сполучення), з відділенням Державного банку, готелями та крамницями. У громадському заводському парку влітку й у свята грає заводський оркестр, що складається з заводських робітників і службовців. Заводський ставок омиває одну сторону парку»⁵¹.

Такі капітальні соціальні інвестиції були характерними, передусім, для компаній, що організовували високотехнологічне виробництво, оскільки їм треба було привабити й утримати кваліфіковану робочу силу. Створення пристойних умов життя та «маленькі радощі» у вигляді парків і театрів мали компенсувати життя технічної інтелігенції в корпоративних містах, яке, за словами російського гірничого інженера О.Феніна, було сповненим «туги й нудьги»⁵². Витрати на соціальні проекти зменшували чистий прибуток компаній, але власники бізнесу йшли на це, сподіваючись на комерційну вигоду в довготривалій перспективі. Вони вважали, що розвинена соціальна інфраструктура допоможе зменшити плинність кадрів, підвищити продуктивність праці та корпоративну лояльність робітників, тому є важливим засобом стимулювання праці. Додатковою причиною соціальних витрат було бажання підприємців створити позитивний образ компанії, що дбає про життя своїх робітників. Це мало сприяти поліпшенню позитивного образу бренду, підвищувати лояльність споживачів.

На практиці витрати компаній на соціальну інфраструктуру сильно варіювались і залежали від багатьох факторів. Серед найважливіших згадаємо виробничі успіхи та прибутки й, відповідно, можливість витрачати на соціальні програми; переважання коротко- або довготермінової стратегії розвитку; рівень дефіциту робочої сили в даному регіоні та її мобільності; готовність власників утілювати у життя певні соціальні ідеї.

⁵¹ Альбом участников Всероссийской промышленной и художественной выставки... – С.2.

⁵² Фенин А.И. Воспоминания инженера: К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг. – Прага, 1938. – С.85.

Важливу роль відігравав також тип виробництва і тривалість потенційного життєвого циклу підприємства в певній місцевості. Наприклад, містечка, що виникали навколо лісозаготівельних виробництв, доводили навколишню територію до виснаження переважно за два роки. Тому будувати капітальну соціальну інфраструктуру в таких поселеннях просто не було сенсу⁵³. Життєвий цикл вугледобувних виробництв у середньому становив від 10 до 30 років, тому там спостерігалася більш розвинена інфраструктура⁵⁴. Поселення, що виникали навколо підприємств обробної промисловості, могли змінювати постачальників ресурсів і пристосовуватися до мінливих умов ринку. Тож їх життєвий цикл міг бути безкінечно довгим. У таких випадках був сенс орієнтуватися на довготермінову стратегію розвитку, роблячи капітальні інвестиції у соціальний сектор.

Ранні корпоративні міста широко вдавалися до патерналістської моделі відносин зі своїми робітниками. Майже безмежна влада власника підприємства в такому місті надавала унікальну можливість для впровадження різного роду соціальних експериментів. Назви корпоративних міст, що часто утворювалися від імені бізнесмена-засновника, мали символізувати залежність від компанії і власника. Так, Вандерґріфт, Ґері, Єнакієве, Горлівка, Пульман, Герші, Юзівка та багато інших отримали свої назви саме за прізвиськом підприємця чи управлінця-засновника.

Чимало підприємців ХІХ ст. вважали за свій релігійний обов'язок та моральну відповідальність опіку над життям робітників як на виробництві, так і поза ним. У таких випадках підприємець виступав у ролі батька, який переймається добробутом своїх підопічних, ніби вони були його власними дітьми. Патерналізм включав перш за все впровадження освіти, матеріального достатку, а також моральний контроль⁵⁵. «Турбота» підприємця могла сягати далеко за виробничі потреби, включаючи навіть контроль сімейних стосунків. Залежно від поглядів власника міста на «правильну» форму відповідної поведінки, в одних випадках наявність родини в робітника заохочувалася, в інших – навпаки, заборонялося навіть запрошувати до житла особу протилежної статі. Особливо завзято боролися підприємці з пияцтвом. Набір методів був широким: від радикальних, включаючи повну заборону продажу та вживання алкоголю в місті, до «м'яких», на кшталт пропаганди здорового образу життя, культу спорту, організації товариств тверезості. Подеколи патерналізм міг набувати майже буквальних форм. Наприклад, у текстильних корпоративних містах в іспанській Каталонії та у Центральній Мексиці власник фірми часто ставав хрещеним батьком дітей своїх робітників⁵⁶.

⁵³ Дж. Дріскол у своєму дослідженні історії міста Ґілкріст (штат Орегон), побудованого лісозаготівельною компанією «Gilchrist Timber Co.» в 1938 р., описував розвинену соціальну структуру, яка включала дешеве житло для робітників, торговельний квартал, розважальні заклади, ресторани, перукарню, пошту, бібліотеку, школу тощо. Проте автор зазначав, що це радше виняток із правил, адже в менших містах нічого подібного не було (див.: *Driscoll J. Gilchrist, Oregon, a Company Town // Oregon Historical Quarterly* 85. – 1984. – №2. – P.139).

⁵⁴ *Borges M.J., Torres S.B. Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches.* – P.16.

⁵⁵ *Kulikov V. Escaping paternalism: transfer of managerial models by foreign industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна: Серія «Історія».* – Вип.49. – X., 2014. – С.78–93.

⁵⁶ *Borges M.J., Torres S.B. Company Towns: Concepts, Historiography, and Approaches.* – P.26.

Патерналістські відносини з робітниками були характерними й для корпоративних міст Донбасу, особливо невеликих, там, де встановлювались особисті відносини між підприємцем і робітниками. Наприклад, джерела подають доволі патерналістський образ Дж.Юза, який цікавився життям своїх співробітників, відвідував їхні помешкання, допомагав тим, хто цього потребував, зокрема сім'ям робітників, які загинули внаслідок нещасних випадків на виробництві⁵⁷. Патерналістська модель відносин із робітництвом знаходила прояви й на початку ХХ ст. Металург І.Бардін, який познайомився в 1912 р. з начальником доменного цеху Юзівського заводу М.Кураком, так описував його взаємовідносини з підлеглими: «Робітники любили Курака й жодне весілля, хрестини чи якесь інше сімейне торжество не обходилися без його участі. У гості до робітників Курака ходив запросто, як своя людина. Він пив із ними горілку, сміявся, жартував і бавив дітлахів»⁵⁸.

Подібні випадки не були рідкістю й у Сполучених Штатах, де в невеликих корпоративних містах прояви патерналізму зустрічалися впродовж усього ХХ ст. Коли донька власника компанії «Gilchrist Timber Co.» виходила заміж (наприкінці 1930-х рр.), у місті Гілкріст (штат Орегон) було встановлено намети, на врочисту вечерю до яких запросили всіх жителів⁵⁹.

Хрестоматійним прикладом патерналізму корпоративного міста стало місто Пульман, збудоване в 1880-х рр. Компанія забезпечувала своїх робітників житлом, а також усією іншою необхідною соціальною та культурною інфраструктурою. Натомість суворо контролювала життя мешканців та їхнє дозвілля. У місті було запроваджено «сухий закон». У 1894 р., скоротивши зарплату через економічну кризу, Дж.Пульман відмовився знизити високу платню за житло, яке компанія надавала робітникам в оренду. Оскільки підприємство було монополієм власником житлового фонду, робітники не могли навіть переїхати до простіших та дешевших помешкань. Містом прокотився страйк, який згодом перекинувся далеко за його межі. Урядова комісія, котра після завершення страйку розслідувала цю справу, дійшла висновку, що «надмірний патерналізм, який за своєю природою був антиамериканським», значною мірою й спричинив соціальну катастрофу в місті⁶⁰.

Події в Пульмані призвели до перегляду концепції корпоративного міста. Щоб уникнути небезпеки патерналізму, із початку ХХ ст. дедалі більше компаній удавалися до послуг професійних найманих управлінців, архітекторів, дизайнерів, а також створювали інститути соціальних працівників, які мали фахово займатися облаштуванням побуту жителів корпоративних міст⁶¹. М.Крауфорд використовує поняття «нове корпоративне місто», яким позначає новий етап в історії таких міст, позначений залученням найманих професійних управлінців, радикальним поліпшенням умов життя та праці, а також

⁵⁷ Heather R. The Iron Tsar: The Life and Times of John Hughes. – P.102.

⁵⁸ Бардин І.П. Життя інженера. – С.26.

⁵⁹ Driscoll J. Gilchrist, Oregon, a Company Town. – P.143.

⁶⁰ Buder S. Pullman: An Experiment in Industrial Order and Community Planning, 1880–1930. – P.103.

⁶¹ Crawford M. Building the Workingman's Paradise: The Design of American Company Towns. – P.48.

переорієнтацією на «партнерську» модель відносин із робітниками, що включала продаж житла або дозвіл зводити власні будинки⁶².

Пульманівський страйк став добрим уроком проти патерналізму, але повністю таке явище все ж не зникло. Соціальні теорії початку ХХ ст., передусім тейлоризм⁶³, переконували в необхідності максимально пильного контролю адміністрації підприємства над діями співробітників заради підвищення ефективності виробництва та блага самого робітника. Виробничий простір мав відповідати цим ідеям, тому спостерігалася тенденція до зменшення місць, де працівник міг би сховатися від пильного ока менеджера. У знаменитому фільмі «Нові часи» (1936 р.) з Ч. Чапліном у ролі робітника на конвеєрі, адміністратор фабрики використовує відеоспостереження й таким чином контролює кожен рух працівників. Чимало соціальних ідеологів першої чверті ХХ ст., натхненні ідеями основоположника наукової організації праці Ф.Тейлора, розглядали завод як ідеальну модель, основні принципи якої мають бути перенесені на соціальну систему.

Якщо на Заході з початку ХХ ст. патерналістська модель в корпоративних містах поступово зникала, то у країнах «третього світу» вона залишалася поширеним явищем впродовж усього століття. За 50 років після виникнення міста Пульмана ще один знайий американський підприємець, Г.Форд, здійснив спробу втілити на практиці патерналістську модель в масштабах цілого міста. Але цього разу це сталося далеко за межами США – у Бразилії. У 1928 р. на березі річки Тапажос компанія Г.Форда побудувала місто Фордландія – для обслуговування велетенської плантації каучуку, з якого планувалося виробляти шини для першого у світі масового автомобіля. Підприємець планував зробити місто символом своєї моделі капіталізму «з людським обличчям»: з високими зарплатами, принципами морального вдосконалення, завданням принести процвітання ощасливленій землі⁶⁴. Проте проект провалився. Шинкарство та проституція, заборонені в місті, процвітали за його межами. Виробничі труднощі разом із небажанням місцевого населення сприймати американський стиль роботи та життя призвели до закриття проекту в 1930 р., усього лише через 11 міс. після початку робіт.

Загалом умови життя населення корпоративних міст, навіть у межах одного хронологічного періоду, варіювалися від жахливих до відносно нормальних. Найгірші умови були в невеличких ізольованих шахтарських містечках. Важка й небезпечна праця, нещадна експлуатація, абсолютна влада адміністрації, незадовільні житлові умови – такий індустріальний феодалізм був характерним явищем шахтарських корпоративних міст на ранньому етапі їх

⁶² Ibid. – Р.3.

⁶³ Тейлоризм (або наукова організація праці) – система заходів для підвищення продуктивності праці, запропонована на початку ХХ ст. американським інженером Ф.Тейлором, котрий уважав, що детальне вивчення й оптимізація рухів робітників може значно допомогти підвищити їх продуктивність. Професійні адміністратори мають розробити норми витрат часу, рухів, зусиль, оптимальних методів здійснення виробничих і трудових операцій, яких треба неухильно дотримуватися. Звідси випливала ідея контролю всіх дій робітника та розподілу його часу.

⁶⁴ *Grandin G. Fordlandia: The Rise and Fall of Henry Ford's Forgotten Jungle City.* – Picador, 2010.

виникнення в багатьох країнах. Підприємства обробної промисловості, особливо ті, що належали успішним компаніям, намагалися створити пристойні умови життя та праці для своїх робітників.

Деяким корпоративним містам удавалося навіть перевищувати стандарти свого часу. Наприклад, Герші (штат Пенсильванія), що його американський підприємець М.Герші почав будувати в 1906 р. як поселення для робітників своєї шоколадної фабрики. Інфраструктура цього міста включала комфортабельні електрифіковані будинки з водопостачанням і центральним опаленням, систему громадського транспорту, школи, у тому числі для хлопчиків-сиріт, а також розважальні й культурні установи⁶⁵. М.Герші хотів бачити місто яскравим і квітучим, його вулиці прикрашали дерева та підстрижені газони. У 1907 р. відкрили парк, до якого приїздили відвідувачі з усієї країни. Місто не було ідеальним, але М.Герші вдалося створити відносно гарні умови для працівників свого підприємства.

Якщо співвідносити середній заробіток робітників і шахтарів із загальними стандартами життя, то в багатьох країнах вони заробляли добре. Утім це «компенсувалося» дуже важкою та небезпечною працею. Не дивно, що художня література та шахтарський фольклор створили вкрай негативний образ роботи й життя шахтарів у корпоративних містах. До цього додавався надзвичайно високий рівень травматизму та обмеженість соціальних гарантій у випадку втрати працездатності. Але впродовж ХХ ст. ситуація значно змінилася. Порівнюючи із сучасними (далеко не ідеальними) умовами праці на гірничодобувних підприємствах, стає очевидним, наскільки зросли стандарти за останні сто років.

Доля корпоративних міст

Із 1930-х рр. у багатьох країнах почався занепад корпоративних міст, що спричиняло чималі соціальні та економічні проблеми. Деякі поселення занепадали через вичерпання природних ресурсів. В інших компанії втрачали монополію та абсолютну владу, тож вони перетворювалися на звичайні публічні міста з муніципалітетами, а житловий фонд переходив у власність містян.

Занепадали переважно корпоративні міста, засновані навколо видобувних підприємств. Якщо їм не вдавалося диверсифікувати свою економічну діяльність, у принципі, рано чи пізно, вони були приречені на зникнення. Коли ресурси вичерпувалися, компанія переносила підприємство разом із робітничим поселенням на нове місце, або просто припиняла виробництво. Корпоративні міста, засновані на базі обробної промисловості або сфери послуг, можуть загалом існувати доволі довго. Хоча й вони не застраховані від кризи та занепаду. Зміни економічної кон'юнктури подеколи призводять до того, що деяким компаніям не вигідно продовжувати виробництво, тому вони його згортають і припиняють підтримувати інфраструктуру міста.

⁶⁵ Green H. The Company Town: The Industrial Edens and Satanic Mills That Shaped the American Economy. – P.38.

Утім корпоративні міста рано записувати до суто історичного явища. Чимало їх продовжують своє існування, наприклад згадане вище Герші. Інший приклад – місто Скотія (штат Каліфорнія), побудоване лісозаготівельною компанією «The Pacific Lumber Co.». Свого часу цьому підприємству вдалося перейти від бізнесової моделі, заснованої на хижацькій вирубці природних лісів, до відтворення лісових насаджень (антропогенні ліси), тож Скотія уникнула долі більшості поселень лісозаготівельників ХІХ – першої половини ХХ ст. з їх напрочуд коротким життєвим циклом⁶⁶. У країнах, що розвиваються, продовжують існувати багато корпоративних міст, побудованих навколо видобувних підприємств.

Абсолютна більшість сучасних міст Донбасу розпочали свою історію як корпоративні. Потім у частині з них містоутворююче підприємство втратило політичну та економічну монополію, тож корпоративне місто перетворилося на публічне. Юзівка / Сталіно / Донецьк – яскравий приклад такої трансформації. Проте чималій кількості підприємств упродовж цілого ХХ ст. вдавалося втримувати контроль над містом та його жителями. Деякі з них і досі мають набір характерних рис корпоративних міст, згаданих у цій статті⁶⁷.

Промислові міста у Східній Україні, що почали своє життя як корпоративні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., досі залишаються тісно пов'язаними з промвиробництвом. Сьогодні чимало з них переживають процес деіндустріалізації та супутні соціальні, економічні й політичні проблеми. Деякі з 2014 р. перебувають в епіцентрі військового конфлікту. Важливість корпоративного періоду їхньої історії проявляється не тільки в тому, що промисловість і нині відіграє там важливу роль, але також у ландшафтах та архітектурній композиції. Навіть коли підприємство втрачало свою монополію, спадщина корпоративного міста залишалася визначальною для структури міського життя та простору. Тож розуміння того, як ці міста виникали, розвивались, еволюціонували, як вони набували сучасних форм дуже важливе для того, аби зрозуміти, яким може бути їх майбутнє.

⁶⁶ Ibid. – Р.46–48.

⁶⁷ Див.: Казанський Д. Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі. – К., 2015.

The paper examines the characteristic features of company towns based on case studies from Ukraine and the United States in the period of the late nineteenth and the first half of the twentieth centuries. These towns were built around an industrial enterprise; thus, they were geographically isolated and dominated by a single industry. The paper argues that, due to their economic and political monopoly, companies in these settlements had a unique opportunity to run social experiments with their labor communities in order to create a loyal workforce. Social welfare programs were one, but not the only element in these endeavors.

Keywords: company town, single-industry town, social engineering, paternalism, industrialization.

С.В.Орлик*

ПРОБЛЕМИ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.І.ТУГАНА-БАРАНОВСЬКОГО

Досліджується наукова діяльність М.І.Тугана-Барановського, спрямована на пошук оптимальної фінансово-економічної політики в умовах спричиненого війною кризового економічного становища Російської імперії. Розглянуто теоретичні погляди фахівця щодо монетарної економіки та особливості їх реалізації у процесі створення національної грошової системи періоду Центральної Ради та Директорії. Зроблено висновок, що публікації М.І.Тугана-Барановського стали важливим джерелом для сучасних дослідників процесів, які відбувалися у фінансово-економічній сфері Російської імперії часів Першої світової війни.

Ключові слова: Туган-Барановський, фінанси, фінансова політика, гроші, військова позика, Російська імперія, Перша світова війна.

Науковий доробок російського й українського економіста, громадсько-політичного діяча Михайла Івановича Тугана-Барановського (1865–1919 рр.) цікавий та актуальний для сучасних дослідників. Дедалі частіше при розгляді різноманітних питань історії економічної думки й економічної історії вітчизняні, зарубіжні фахівці звертаються до праць знаного вченого. Біографічні студії в поєднанні з аналізом наукової, політичної та публіцистичної спадщини М.І.Тугана-Барановського проводилися як українськими¹, так і зарубіжними авторами (у т.ч. українського походження)². У радянський період розробки економіста належним чином не вивчалися.

* Орлик Світлана Владиславівна – кандидат економічних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кафедра етнології та краєзнавства

E-mail: svitlana.orlik@gmail.com

¹ Горкіна Л.П. М.І.Туган-Барановський в економічній теорії та історії. – К., 2001. – 268 с.; Злупко С.М. Михайло Туган-Барановський: Український економіст світової слави. – Л., 1993. – 192 с.; Його ж. Теорія грошей М.І.Туган-Барановського та її вплив на монетаризм ХХ ст. // Фінанси України. – 1998. – №8. – С.99–114; Кузьменко В.П. Теорії соціально-економічних криз і соціальних основ кооперації М.І.Туган-Барановського [Електронний ресурс]: <http://iee.org.ua/ua/publication/50/>; Кучин С.П. Теорія грошового обігу у спадщині М.І.Туган-Барановського: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 2006. – 20 с.; Лопух К.В. Новаторські ідеї М.І.Туган-Барановського у розвитку теорії грошей // Український соціум. – 2014. – №4. – С.122–129; Петровська Н.А., Кульбака О.В. Розвиток М.І.Туган-Барановським учення про цінність // Питання політекономії. – Вип.218. – К., 1992. – С.64–71; Сидюченко М.І. Проблема цінності грошей у теорії М.І.Туган-Барановського // Вісник Української академії банківської справи. – Вип.2 (23). – К., 2007. – С.16–22.

² Amato S. Tugan-Baranovskij: appunti per una ricerca // Pensiero politico. – 1981. – №14 (2). – P.284–301; Балабкінс Н. Значення Туган-Барановського сьогодні // Вісник НАН України. – 1995. – №1/2. – С.61–66; Barnett V. Tugan-Baranovskii's vision of an international socialist economy // European Journal of History of Economic Thought. – 2000. – №7. – P.115–135; Idem. Tugan-Baranovsky, the Methodology of Political Economy, and the «Russian Historical School» // History of Political Economy. – 2004. – №36 (1). – P.79–101; Besomi D. Marxism gone mad: Tugan-Baranovsky on crises, their possibility and their periodicity // Review of Political Economy. – 2006. –

Оскільки М.І.Туган-Барановський був не лише теоретиком, а й сучасником подій Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр., його наукова й науково-публіцистична спадщина цього періоду становить важливе джерело для розуміння багатьох як фінансово-економічних, так і суспільно-політичних явищ. Ми також звертаємося до наукової спадщини М.І.Тугана-Барановського, який професійно й авторитетно давав оцінку економічним процесам та фінансовому становищу воюючої держави – Російської імперії – у Першій світовій війні.

У складні воєнні роки Михайло Іванович проводив активну науково-громадську діяльність, спрямовану на пошук оптимальної фінансово-економічної політики в умовах кризового економічного становища. Надавав російському уряду відповідні рекомендації щодо корекції монетарної політики, пропагував необхідність проведення внутрішніх державних позик тощо.

На початку війни в урядових колах і суспільстві Росії панувало переконання, що вона буде швидкоплинною, на підставі чого реальні фінансові затрати на ведення бойових дій оцінювалися як доволі помірні. Уважалося, що дефіцит фінансових ресурсів можна буде вирішити емісійним способом – шляхом випуску необхідної кількості паперових грошей. Ще на початку війни на засіданні Фінансового комітету С.Ю.Вітте висловив свою безкомпромісну думку з приводу віднайдіння ресурсів: «Чого там мудрувати, нічого не придумаєш, окрім випуску кредитних білетів»³. Подібної думки дотримувався на початку війни й М.І.Туган-Барановський, який у статтях «Вплив війни на народне господарство Росії, Англії та Німеччини», «Паперові гроші й війна» у січні 1915 р. зауважував, що «випуски паперових грошей для покриття воєнних витрат диктуються економічною необхідністю», «ці випуски, безсумнівно, продовжуватимуться»⁴. Наводячи приклади інших воюючих держав, а саме Франції, Німеччини, Австро-Угорщини, які широко застосовували емісійну практику, фахівець зазначав, що в Російській імперії також немає іншого шляху вирішення фінансової проблеми, ніж друкувати в необхідній кількості паперові банкноти. Крім того, він критикував позицію деяких представників «авторитетних кіл», які висловлювали «побажання, щоб випускам кредитних білетів було створено відповідні перепони», та пояснював, що «в даному випадку діє економічна необхідність, яка сильніша

№18 (2). – P.147–171; *Wydanowicz E.* M.I.Tuhan-Baranowski, teoretyk-ekonomista, historyk kapitalizmu, socjolog, twórca teoretycznych podstaw idei spółdzielczej // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych.* – T.I. – Lwów, 1931. – 12 s.; *Koval L.M.* Economic Doctrines of M.I.Tuhan-Baranovsky: Dissertation at the University of Illinois. – Urbana, 1965; *Colacchio G.* Dal sottoconsumo alle sproporzioni: il caso Tugan-Baranowskij // *Storia del pensiero economico.* – 1998. – №36. – P.3–43; *Idem.* On the origins of non-proportional economic dynamics: A note on Tugan Baranowsky's traverse analysis // *Structural Change and Economic Dynamics.* – 2005. – №16. – P.503–521; *Коропецький І.С.* Внесок Михайла Туган-Барановського в монетарну економіку // *Горкіна Л.П.* М.І.Туган-Барановський в економічній теорії та історії. – С.212–229; *Timoshenko V.* Tuhan-Baranovsky and Western European Economic Thought // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States.* – 1954. – №3. – P.803–823.

³ *Дрезен А.К.* Буржуазия и помещики в 1917 году: частные совещания членов Государственной Думы / Под ред. А.К.Дрезена. – Москва; Ленинград, 1932. – С.24.

⁴ *Туган-Барановский М.И.* Бумажные деньги и война // Речь. – 1915. – №16. – С.2; *Его же.* Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии // *Вопросы мировой войны: Сборник статей.* – Петроград, 1915. – С.287.

від волі будь-якого міністра; ця економічна необхідність криється в особливому характері теперішньої війни»⁵.

Обґрунтовуючи власну позицію, М.І.Туган-Барановський доводив, що наявний податковий механізм не придатний для фінансування війни – «державна не може зібрати примусовим способом, шляхом податків, більше, як незначну частину тих величезних сум, що потрібні для війни»⁶. Стосовно позик, то на момент написання автором цих статей було проведено випуск першої внутрішньої 5-процентної позики загальним обсягом емісії на 500 млн руб.⁷, тоді як для ведення війни лише за серпень – грудень 1914 р. було витрачено 2196 млн руб.⁸ Тому, урахувавши незначний обсяг суми позики, були підстави вважати, що на початку війни цей напрям фінансування воєнних потреб не був і не міг бути основним. М.І.Туган-Барановський писав, що «фінансування війни шляхом позик виявляється настільки ж неможливим, як і шляхом податків, оскільки капіталів для війни потрібно більше, ніж їх виникає в межах народного господарства»⁹. Ішлося про вільні грошові кошти як у підприємницькому середовищі, так і в населення, яких, на думку автора, під час воєнної скрути не могло бути достатньо для вкладення у придбання облігацій військових позик, і передбачити іншу ситуацію було складно.

У статті «Війна й народне господарство»¹⁰, опублікованій 1915 р., також висловлювалася однозначна думка про те, що воєнні витрати необхідно покривати «власними коштами, а ці кошти брати більше ніде, окрім як із випусків кредитних білетів. Завдяки цьому джерелу ми [...] маємо можливість впоратися з величезними економічними складнощами фінансування війни»¹¹. При цьому важливо, що автор статті зробив у тексті примітку: «Якщо вона (війна – С.О.) триватиме близько року»¹². Натомість після двох років воєнного протистояння думка М.І.Тугана-Барановського щодо пріоритетного напрямку джерел фінансування війни зазнає кардинальних змін.

На шпальтах газети «Речь» М.І.Туган-Барановський брав участь у заочній науковій дискусії з проф. П.П.Мігуліним щодо функціонування на даному етапі системи золотомонетного стандарту (з призупиненням обміну паперових грошей на золото). Так, останній пропонував запровадити в обіг паперові гроші нового зразка малих номіналів (1, 3, 5 руб.), які друкувалися б Державним казначейством і не забезпечувалися золотом. А оскільки ці купюри завжди випускалися Держбанком і забезпечувалися золотом, то виведення їх із системи

⁵ Там же.

⁶ Там же. – С.289.

⁷ О выпуске внутреннего 5% займа 1914 года на нарицательный капитал 500 миллионов рублей и об условиях и порядке совершения сей операции: Указ императора Николая II от 3 октября 1914 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. – 1914. – Отд.1. – №286 (19 октября). – Ст.№2624. – С.3923–3924.

⁸ Туган-Барановский М.И. Откуда берутся деньги для войны. – Петроград, 1917. – 12 с.

⁹ Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и война // Речь. – 1915. – №16. – С.12; *Его же*. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии // Вопросы мировой войны: Сборник статей. – Петроград, 1915. – С.290.

¹⁰ Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство // Чего ждёт Россия от войны: Сборник статей. – Петроград, 1915. – С.5–23.

¹¹ Там же. – С.9.

¹² Там же.

золотого стандарту дозволило б Держбанку збільшити випуск кредитних білетів більших номіналів. У своїй статті «Нові паперові гроші»¹³, опублікованій у квітневому 1915 р. випуску газети «Речь», М.І.Туган-Барановський погоджувався з тим, що теоретично пропозиція П.П.Мігуліна правильна, але не своєчасна, адже «грошова система переживає складний час, і курс нашого рубля вперто тримається значно нижче паритету»¹⁴. Крім того, автор висловлював особливу думку щодо п'ятирубльової купюри, яка забезпечувалася золотою монетою, отже прирівнювати її до білона було абсурдно. Якщо ж розглядати дані позиції автора у проєкції на вже сформовані погляди М.І.Тугана-Барановського щодо переходу грошової системи від золотомонетного стандарту до системи паперових грошей, то такого роду операції взагалі не мали сенсу, хоча подібну категоричність у зазначеній статті автор не висловлював.

Цікавий аналіз економічного становища Російської імперії періоду Першої світової війни М.І.Туган-Барановський здійснив у статтях «Війна й народне господарство»¹⁵, «Рік війни в народногосподарському відношенні»¹⁶, «Вплив війни на народне господарство Росії, Англії й Німеччини»¹⁷. За оптимістичною риторикою автора можна припустити, що першу розвідку було написано не пізніше лютого 1915 р., коли війна ще не настільки зруйнувала економіку й можна було бачити перспективи її відновлення за обов'язкової умови швидкого завершення воєнних дій. М.І.Туган-Барановський зауважував: «Стосовно Росії, то наше народне господарство, незважаючи на колосальні розміри війни, переносить війну з порівняною легкістю», і що «стан російської промисловості, в деякому відношенні, залишається схожим на той, котрий був і до війни», а «тенденція у підвищенні цін демонструє, що в Росії не може бути й мови про промислову кризу, яка, безумовно, характеризується падінням товарних цін». На думку автора, «втрату європейського ринку мало відчули більшість галузей нашої промисловості», а припинення імпорту створило сприятливі умови, адже «російська промисловість втратила не покупця, а конкурентів. Звідси й порівняна легкість, з якою наша промисловість перенесла розбалансування економічного обігу, створене війною»¹⁸. Дослідник наводив результати двох анкетувань щодо обстеження різних галузей промисловості на предмет впливу на них війни: урядового, який проводився міністерством торгівлі станом на 1 жовтня 1914 р., та анкетування Товариства московських фабрикантів і заводчиків станом на 1 вересня 1914 р. У результаті, зазначав автор, «анкета московського товариства фабрикантів і заводчиків надала набагато сприятливішу картину впливу війни на промисловість, ніж міністерська анкета».

¹³ Туган-Барановский М.И. Новые бумажные деньги // Речь. – 1915. – №109. – С.2.

¹⁴ Там же. Паритет валютний – співвідношення валют різних країн, вимірюване співвідношенням їх золотого вмісту. За «золотого стандарту» валютні паритети визначалися шляхом співвідношення кількостей грошового металу, яким відповідали грошові одиниці.

¹⁵ Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство. – С.5–23.

¹⁶ Туган-Барановский М.И. Год войны в народнохозяйственном отношении // Ежегодник газеты «Речь» на 1915 год. – Петроград, 1915. – С.434–471.

¹⁷ Туган-Барановский М.И. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии. – С.269–324.

¹⁸ Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство. – С.10–11, 14.

за якою найбільше постраждали хімічна, бавовняна і шовкова галузі промисловості, що орієнтувалися на імпорту сировину, постачання якої було припинено¹⁹. Але поряд із цим учений указував і на наявність інших причин незначного скорочення виробництва: нестача сировини, палива та робочих рук, транспортні проблеми, фінансові труднощі, скорочення попиту на окремі товари тощо. Аналогічні дані наводилися й у статті «Рік війни в народногосподарському відношенні»²⁰. Що цікаво, автор надавав оптимістичні прогнози швидкої перемоги над Німеччиною, це «покінчить з [...] економічною залежністю від цієї країни», яка, мовляв, перед війною «змусила» Російську імперію підписати не вигідну торговельну угоду. Саме остання «гальмувала [...] економічний розвиток» Росії в рослинництві, тваринництві²¹. Крім того, на думку М.І.Тугана-Барановського, Німеччина мала негативний вплив і на промисловість імперії через залежність від її імпорту, і саме «війна виявила дуже наочно, до якої міри у промисловій сфері ця залежність значна. Виявилось, що ми (Російська імперія – С.О.) не вміємо виробляти безліч продуктів, котрі необхідні як засіб виробництва інших продуктів. Особливо це відчутно у хімічній промисловості, електричній та багатьох інших»²². Із погляду автора, ці проблеми буде вирішено за рахунок власних розробок, а «після закінчення війни наша (Російської імперії – С.О.) промисловість піде іншим шляхом розвитку і Росія перетвориться на державу, яка не потребуватиме продуктів іноземного виробництва»²³.

У статті «Вплив війни на народне господарство Росії, Англії й Німеччини» М.І.Туган-Барановський зазначав, що саме Російська імперія, будучи відставною аграрною державою, мала менший фінансовий потенціал для ведення війни, аніж торговельно-промислові країни, що мали більш розвинуте капіталістичне господарство. При цьому «у сільськогосподарській країні війна тяжко покладається на державний бюджет, але переноситься народним господарством із більшою легкістю, ніж країнами торговельно-промислового типу», тому що «по відношенню до опору руйнівної сили війни на народногосподарський організм у кращому положенні знаходиться сільськогосподарська країна»²⁴. У зазначеній статті автор наводив значний масив фактичного матеріалу щодо фінансово-економічних показників Російської імперії, Великобританії й Німеччини в період Першої світової війни, а саме стан грошово-кредитної системи, зовнішньої торгівлі (імпорт, експорт), аналіз стану окремих галузей промисловості й сільського господарства, стан ринку праці (аналіз безробіття, його рівень) та ін.

Цілком припустимо, що виклад зазначеного матеріалу позначено певним економічним патріотизмом, зокрема в питанні прогнозів впливу війни на економіку Російської імперії: «У цілому, наш народногосподарський організм не тільки не зруйнований війною (як це ми бачимо в Німеччині), але майже її

¹⁹ Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство. – С.14–16.

²⁰ Туган-Барановский М.И. Год войны в народнохозяйственном отношении. – С.434–471.

²¹ Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство. – С.20.

²² Там же. – С.22.

²³ Там же.

²⁴ Туган-Барановский М.И. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии. – С.270.

не відчуває. Правда, промислова діяльність розбалансована до певної міри війною, але ці зрушення майже не проникають до глибини нашого народного життя. Господарство нашого селянина (крім господарств тих, що у запасі, та ополченців, призваних на військову службу, які складають незначний відсоток від загального числа селянських господарств) ані найменшим чином не вражене війною». Із таким станом справ Російська імперія начебто без видимих проблем «може вести війну роками»²⁵.

У статті простежується й певна стриманість автора в негативній оцінці впливу війни на економіку держави-союзниці – Великобританії, «яка менше від усіх постраждала від світової катастрофи»²⁶. Найгірші прогнози робив М.І.Туган-Барановський для Німеччини, котра, на його думку, тримається доти, допоки має залишки сировини, і щойно вони вичерпаються – «зупинка промисловості загрожує голодною смертю»²⁷. Об'єктивно автор визнавав, що до початку війни «економічні сили Німеччини були величезними [...] За декілька десятиліть Німеччина перетворилася з сільськогосподарської країни з відсталою промисловістю у величезну торгівельно-промислову державу Європи, поступаючись за своєю економічною силою лише Америці»²⁸. Крім того, М.І.Туган-Барановський належним чином описав заходи, які проводилися німецьким урядом із метою відповідної реорганізації промисловості за нових воєнних умов. Аналізуючи ціни на міських ринках Берліна у січні 1915 р. за основними споживчими товарами, автор об'єктивно зазначав, що «порівняно незначне підвищення цін на харчові продукти в Німеччині змушує думати, що голод нашим супротивникам поки що не загрожує»²⁹.

Слід відзначити, що всі прогнози М.І.Туган-Барановський здійснював лише в рамках припущень (цілком імовірних, на його думку), що війна триватиме не більше року. Проте вона значно затягнулася, стан економіки суттєво погіршився, випуск грошової маси призвів до ґалопуючої інфляції (з другої половини 1915 р.), «до початку 1917 р. в Росії в обігу знаходилося кредитних білетів більш ніж на 9 мільярдів рублів, у той час як до війни в обігу перебував тільки 1 мільярд 600 мільйонів рублів кредитних білетів»³⁰. Податковий ресурс Російської імперії вичерпався – підвищено існуючі та введено нові податки ще на початку війни (друга половина 1914 – перша половина 1915 рр.), воєнні витрати зростали шаленими темпами («всього ж ми витратили на війну до кінця 1916 р. близько 25 мільярдів рублів»³¹). Отож до середини 1916 р. багатьом стало зрозуміло, що вектор фінансової політики необхідно змінювати, застосовуючи «рятівне коло» – випуск облігацій внутрішніх державних позик. При цьому слід було змінювати механізми адміністрування державних позик.

М.І.Туган-Барановський не стояв осторонь цих проблем і брав активну участь у забезпеченні наукового обґрунтування організації раціональної

²⁵ Там же. – С.321.

²⁶ Там же. – С.271.

²⁷ Там же. – С.282.

²⁸ Там же. – С.274.

²⁹ Там же. – С.279.

³⁰ Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и война. – С.39.

³¹ Туган-Барановский М.И. Откуда берутся деньги для войны. – С.13.

фінансової політики держави в нових реаліях довготривалої війни. У ході дослідження динамічних змін фінансово-економічного становища країни, що були спричинені війною, зазнали певного коригування попередньо сформовані авторські позиції. Так, вирішуючи проблему звідки взяти гроші на війну вчений виносить у назву чергової статті запитання: «Звідки беруться гроші для війни». Описуючи значні фінансові масштаби війни, наводячи цифрові дані щодо воєнних витрат Російської імперії за 1914–1916 рр., порівнюючи їх із попередніми війнами (російсько-турецькою, російсько-японською), автор підкреслював, що «така величезна війна потребує величезних витрат на її ведення»³². Для кращої наочності та переконливості М.І.Туган-Барановський наводив опис необхідного озброєння, яке застосовувалося на цій війні (кулемети, броньовані автомобілі, аероплани, важкі гармати, підводні човни, дредноути та ін.). Зазначалася й вартість деякого озброєння: «Побудова дредноута коштуватиме більше 40 мільйонів рублів»³³. Тож автор звертав увагу на те, що держава має три головних джерела фінансування: податки та збори, випуск паперових грошей, внутрішні позики. Детальний розгляд кожного джерела завершувався висновком, що збільшення податків має свою критичну межу, яка не дає можливості в повному обсязі забезпечити воєнні потреби, а випуск нових паперових грошей «породжує загальну дорожнечу» та підриває грошову систему. Саме тому такий крок, як емісія кредитних білетів, «небажаний і небезпечний»³⁴. На думку М.І.Тугана-Барановського, лише за допомогою військових позик можливо мобілізувати необхідні грошові кошти для потреб війни, що одночасно сприятиме призупиненню інфляційних процесів.

Слід відзначити, що аналогічні тези М.І.Туган-Барановський виклав і у статті «Військові позики в теоретичному висвітленні»³⁵. Порівнюючи позики з податками, він наголошував на тому, що перші базуються на добровільних засадах, а другі – примусові, збільшення яких у важкі воєнні часи закономірно викликатиме незадоволення серед населення. З іншого боку, автор пояснював, що військові позики разом із відсотками у зазначені строки в майбутні роки мають бути повернуті державою, і виконуватися це повинно за рахунок тих же податків, тому «існують певні максимальні межі можливих позик, як і певні межі дії податкового тиску»³⁶. При порівнянні результатів запровадження позик із випуском нових паперових грошей учений доводив, що при здійсненні державою військових позик в обігу не відбувається збільшення «суми купівельних коштів» та зростання товарних цін, тоді як додатковий випуск паперових грошей обов'язково призводить до закономірних інфляційних процесів та ускладнює процес стабілізації грошової системи після завершення війни³⁷.

Розглядаючи дієвість механізму внутрішніх позик у теоретичному плані, М.І.Туган-Барановський наводив повчальні приклади практики проведення

³² Туган-Барановский М.И. Откуда берутся деньги для войны. – С.9.

³³ Там же. – С.7.

³⁴ Там же. – С.38–39.

³⁵ Туган-Барановский М.И. Военные займы в теоретическом освещении // Военные займы: Сборник статей. – Петроград, 1917. – С.5–25.

³⁶ Там же. – С.10.

³⁷ Там же. – С.20–21.

військових позик «головним ворогом» – Німеччиною. Зокрема зазначалося, що «з 5 німецьких внутрішніх позик було отримано за той же час (з 4 серпня 1914 по 28 жовтня 1916 рр. – С.О.) більше 47 мільярдів марок. Іншими словами, за допомогою внутрішніх позик Німеччина змогла покрити більше двох третин своїх військових витрат»³⁸. Розглядаючи структурні зміни національного доходу та капіталу Німеччини під час війни, автор робив висновок, що військові позики не збільшували національного капіталу, а утворювали споживчий фонд для фінансування армії і були позиками на продуктивні цілі.

Зазначені статті М.І.Тугана-Барановського опубліковано у січні 1917 р., коли російський уряд уже провів п'ять державних внутрішніх позик на суму 5 млрд руб., і коли тривала реалізація облігацій шостої військової позики (з 1 листопада 1916 до 31 січня 1917 рр.) на безпрецедентну суму – 3 млрд руб. Характерна особливість цієї позики в тому, що до її підписки планувалося значно активніше залучати міське та сільське населення, яке раніше недостатньо брало участь у придбанні військових облігацій через неграмотність та низький рівень знань про цінні папери взагалі³⁹.

Стаття М.І.Тугана-Барановського «Звідки беруться гроші для війни» свідчила і про діяльну участь її автора в реалізації облігацій військової позики. Перебуваючи на посаді товариша голови Всеросійського комітету громадського сприяння військовим позикам, дослідник у цій розвідці з повною відповідальністю надавав роз'яснення щодо механізму та умов придбання облігацій військових позик, авторитетно пропонуючи населенню продовжити практику внутрішніх позик і в майбутньому. Крім того, для пересічного читача автор наводив приклади вигідності вкладення власних коштів шляхом придбання облігацій військових позик, розвіуючи побоювання населення щодо недотримання державою своїх зобов'язань із гарантованого повернення вкладникам позик із відповідними відсотками. Одночасно стаття містила звернення до кооперативів, які, на думку автора, концентрували у собі вільні народні заощадження, що їх доцільно було б залучити до військової позики.

М.І.Туган-Барановський визначив резерв для наступних військових позик – вільні кошти населення у вигляді заощаджень, які знаходилися в ощадних касах, Державному банку та інших приватних кредитних установах («у руках населення накопичилися значні заощадження, котрі легко можуть знайти собі застосування в підписці позики») ⁴⁰. Обґрунтувавши свою позицію цифрами, автор зазначив, що станом на 1 жовтня 1916 р. загальна сума вкладів перевищила 11 млрд руб. ⁴¹, що удвічі більше від суми вкладів на початок війни. При цьому учений не конкретизував причин такого збільшення, які аж ніяк не були пов'язані з поліпшенням життя населення та вивільненням у нього готівкових коштів, а стали наслідком інфляційних процесів, шаленого знецінення грошей, тотальним дефіцитом товарів першої необхідності та

³⁸ Там же. – С.12.

³⁹ Орлик С. Внутрішні позики Російської імперії періоду Першої світової війни // Наукові записки з української історії. – Вип.38. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С.89.

⁴⁰ Туган-Барановский М.И. Военные займы в теоретическом освещении. – С.23.

⁴¹ Там же. – С.24.

неможливістю конвертації паперових банкнот у золоті монети (до яких звикло населення до війни)⁴².

Продовжуючи тему військових позик, у 1917 р., коли Росією керував Тимчасовий уряд, М.І.Туган-Барановський долучився до популяризації нової позики. У статті «Російська кооперація й позика волі»⁴³ він звертався до кооперативів як до «значної суспільної сили», «могутньої сили», яка, за його підрахунками, об'єднувала близько 15 млн членів (разом із сім'ями – до 80 млн населення)⁴⁴, із закликом узяти активну участь у розміщенні та популяризації «позики волі». Згадуючи про попередні позики, які проводилися імператорською владою, автор відзначав, що «вони проходили дуже погано внаслідок політичних причин. Російський народ ставився з ненавистю до державної влади й не хотів їй давати гроші». Натомість тепер «позика волі» «потрібна для забезпечення завойованої народом свободи. Позики дають можливість народу своєї країни перенести війну з найменшим розбалансуванням свого господарства»⁴⁵. Пояснюючи власну позицію стосовно необхідності проведення чергової позики як важливого джерела фінансування війни, М.І.Туган-Барановський наводив аргументи щодо вигідності вкладення вільних коштів у позику, роз'яснював механізм її дії та обґрунтовував джерела, з яких держава гарантовано повертатиме позику по війні (ресурсні багатства, успішна відбудова економіки країни, допомога держав-союзників, а також припинення витрат на озброєння вивільнить значні кошти).

Звичайно, зазначені статті мали певний пропагандистський відтінок, проте у цілому вони з'явилися як результат наукового пошуку ефективного джерела фінансування воєнних витрат за складних економічних умов фінансового виснаження.

У період Першої світової війни М.І.Туган-Барановський приділяв особливу увагу проблемам монетарної економіки. Адже саме перед вступом Російської імперії у воєнне протистояння було скасовано обмін кредитних білетів на золото. На початку 1915 р. у країні розпочалася «розмінна криза». З обігу почали зникати монети: спочатку золоті, срібні, а потім настала черга й мідних. До літа 1915 р. в обігу практично не залишилося монет, гостро відчувалася необхідність у розмінних грошових знаках⁴⁶. Ціни зростали, спостерігалася криза в усіх галузях економіки. Тому питання монетарної політики виходили на перший план у фінансовій науці. За словами І.С.Коропецького, інтерес М.І.Тугана-Барановського до монетарної економіки особливо «посилився під час Першої світової війни, коли він став свідком дедалі сильніших інфляційних процесів у Росії, спричинених дефіцитним фінансуванням воєнних зусиль

⁴² Орлик С. Проблеми внутрішніх військових позик в Російській імперії в період Першої світової війни у науковій спадщині сучасників тієї епохи // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.26. – К., 2015. – С.368.

⁴³ Туган-Барановский М.И. Русская кооперация и заём свободы. – Петроград, 1917. – 16 с.

⁴⁴ Там же. – С.4.

⁴⁵ Там же. – С.8, 15.

⁴⁶ Орлик С. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.26/27. – К., 2015. – С.141–148.

з боку царського уряду»⁴⁷. Саме у цей час фахівець працював над книгою «Паперові гроші та метал», яка друкувалася частинами в періодиці⁴⁸. Перше повне видання праці з авторськими змінами та доповненнями побачило світ 1917 р., друге – в Одесі 1919 р., вже по смерті М.І.Тугана-Барановського⁴⁹. У передмові дослідник окреслив поставлені перед собою суто теоретичні завдання, які тісно пов'язувалися з практичною проблемою у сфері грошового обігу: «Як уникнути цілковитого розладу грошового обігу та повернутися до нормальних умов грошового ринку» після війни⁵⁰? Глобальність питання визначалася тим, що саме Велика війна спричинила руйнацію налагоджених грошових систем, котрі базувалися на класичній формі золотого монометалізму – золотомонетному стандарті. Зауважимо, Російська імперія перебувала в особливій ситуації. На час написання М.І.Туганом-Барановським глави VI своєї книги грошова система імперії була перевантажена значними випусками паперових грошей: «До 8 жовтня 1916 р. в обіг було випущено кредитних білетів на 7,719 млн руб., тоді як за останнім балансом Державного банку до війни в обігу було кредитних білетів на 1,633 млн руб. – себто маємо збільшення майже в 5 разів. У перші місяці 1917 р. кількість кредитних білетів повинна перевищити 10 млрд руб., тобто кількість їх зросте порівняно з тим, що ми бачили до війни, у понад 7 разів»⁵¹. Автор зазначав, що значне збільшення в обігу паперових грошей неминуче призводить до підвищення товарних цін, при цьому обґрунтовано прогнозував масштаби росту цін порівняно з темпами збільшення кількості грошей в обігу: «Якщо до цього часу (період від початку війни до середини 1916 р. – С.О.) підвищення товарних цін під впливом збільшення кількості грошей ще відчувається порівняно мало (сучасна дорожнеча спричиняється не лише збільшенням кількості грошей, а й такими чинниками, як розлад транспорту під час війни, збільшення попиту на предмети, що служать для харчування та утримання армії, зменшення виробництва багатьох продуктів, торгова спекуляція тощо), то по завершенні війни на перший план виступить вплив на товарні ціни саме грошового чинника»⁵². Інфляційні процеси будуть більш відчутними, якщо не здійснювати відповідних заходів.

Критикуючи твердження основоположника кількісної теорії грошей – американського економіста І.Фішера, щодо прямої пропорційної залежності росту товарних цін від кількості грошей, М.І.Туган-Барановський указував на існування інших, не врахованих у даній теорії, чинників, які впливають на зміну цінності грошей. Звертаючись до практики капіталістичного господарства для підтвердження результатів власних теоретичних викладок, автор часто наводив приклади фінансових ситуацій не лише економічно розвинутих країн (Великобританія, Австро-Угорщина, Франція, Швеція, Австралія та ін.), а й удався до історичного досвіду реагування грошової системи на заходи

⁴⁷ Коропецький І.С. Внесок Михайла Туган-Барановського в монетарну економіку. – С.213.

⁴⁸ Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и металл // Новый экономист. – 1916. – №40. – С.3–6; №42. – С.4–7.

⁴⁹ Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и металл. – Одесса, 1919. – 132 с.

⁵⁰ Туган-Барановский М.И. Паперові гроші та метал. – К., 2004. – С.35.

⁵¹ Там само. – С.159.

⁵² Там само. – С.162.

російського уряду довоєнних періодів, так і в умовах війни. Зокрема доводячи той факт, що кількість грошей може впливати на товарні ціни у зв'язку зі змінами суспільного попиту на товари, наводилися приклади зміни (росту) цін на основні групи споживчих товарів у 1914–1915 рр., коли за базові бралися ціни 1913 р.⁵³ У результаті доводилося, що з початку війни «ціни різних товарів змінилися далеко не однаково, і що підвищення цін зовсім не відповідає зростанню кількості грошей в обігу: тоді, як кількість грошей збільшилася приблизно на 200% (станом на грудень 1915 р. – С.О.), ціни підвищилися лише на 80%»⁵⁴. На таку відносно позитивну диспропорцію вплинули фактори, зумовлені воєнним часом, зокрема припинення кредитування економіки, яке поглинуло певну кількість грошової маси, завдяки чому ціни зростали повільніше, аніж кількість грошей. Уповільнення швидкості обігу грошей під час війни також впливає на пропорцію росту товарних цін, адже останні «визначаються не кількістю грошей в обігу, а співвідношенням цієї кількості з попитом на гроші»⁵⁵.

М.І.Туган-Барановський наголошував, що не слід забувати про роль іноземного капіталу (інвестиції), який мав суттєвий розмір перед війною і сприяв прискоренню оборотності грошей та позитивно впливав на стан платіжного балансу країни. Швидкий відтік капіталу, особливо того, що походив із ворожих Росії країн, негативно вплинув на стабільність грошової системи імперії.

Певну увагу автор приділив стану торговельного балансу, який склався під час війни, та визначив міру його впливу на загальний платіжний баланс. Потреби війни вимагали значних поставок (імпорту) і скоротили можливість вивозу (експорту) товарів: «Наш ввіз досяг величезних розмірів і залишив далеко позаду себе вивіз [...] Цей величезний мільярдний надлишок товарного ввозу покривається [...] іноземною валютою, що відпускається нам у кредит нашими союзниками, які діють у даному разі з мотивів власного інтересу, що вимагає повного розвитку нашої військової могутності», і при цьому «іноземну валюту ми можемо купувати нині на таких пільгових умовах, про які не випаде навіть і мріяти після війни»⁵⁶. Автор зазначав, що виправлення ситуації з товарним балансом потребуватиме певного часу, а за іноземними боргами доведеться розраховуватися металом (іноземною валютою). Тож перше завдання, яке необхідно було вирішити владі після закінчення війни при проведенні грошової реформи: запобігти падінню цінності грошової одиниці. Його вирішення, на думку фахівця, можливе лише за умови значного скорочення грошової маси (кредитних білетів) через механізм проведення внутрішніх державних позик: «Щоб відвернути цю катастрофу, яка загрожує нашій грошовій системі, потрібно твердо зважитися на вилучення, через позики, значної частини недавно випущених кредитних білетів»⁵⁷. Цей процес пропонувалося починати вже під час війни. М.І.Туган-Барановський був послідовним у своїх

⁵³ Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал. – С.58–59.

⁵⁴ Там само. – С.60.

⁵⁵ Там само. – С.150.

⁵⁶ Там само. – С.164.

⁵⁷ Там само. – С.169.

переконаннях щодо дієвості цього механізму. Відзначимо, що у своїх статтях «Звідки беруться гроші для війни» та «Військові позики в теоретичному висвітленні» він критикував уряд Росії з приводу того, що під час проведення військових державних позик не було вилучено з обігу жодного рубля. Базуючись на теоретичних основах власної теорії грошей, наводячи історичні приклади функціонування австро-угорської паперової валюти (австрійська грошова реформа 1892 р.), М.І.Туган-Барановський однозначно заперечував доцільність та економічну можливість повернення імперської грошової системи після закінчення війни до золотої валюти. Він пропонував створити таку паперову грошову систему, сутність якої полягала б в активній валютній політиці держави, котра мала взяти на себе відповідальність за вироблення раціональної грошової політики для досягнення стабільності валюти (паперового рубля). Автор стверджував, що «внаслідок війни може виникнути нова грошова система – система паперових грошей зі стабільною цінністю», а «державна з пасивного спостерігача формування [...] на грошовому ринку стає активним керівником цього господарського процесу й у такий спосіб компенсує слабкість паперових грошей»⁵⁸. Взаємозв'язок теорії з практикою чітко простежувався в конкретних пропозиціях, сформульованих фахівцем у главі VI книги «Паперові гроші та метал» щодо заходів, які мали вживатися урядом для стабілізації грошової системи в мирний час, по завершенні війни.

Надалі зазначені ідеї М.І.Туган-Барановський реалізовував під час створення української грошової системи періоду Центральної Ради та Директорії. Незважаючи на те, що більшість економістів того часу дотримувалися думки, що випуск паперових грошей можливий лише за наявності необхідної кількості золота, М.І.Туган-Барановський, будучи генеральним секретарем фінансів і промисловості, відстоював ідею створення національної валюти. На з'їзді кооперативних інструкторів 1918 р. він «авторитетно заявив, що теорія необхідності золотого запасу – застаріла, і, на його погляд, усамостійнення української валюти – річ цілком можлива»⁵⁹.

Пророкою була думка М.І.Тугана-Барановського стосовно того, що в майбутньому паперові гроші «у чистому вигляді, без металевого фундаменту» переважатимуть в усіх країнах світу, а державна «правильна грошова політика» буде спрямована на регулювання раціонального функціонування національної грошової системи й «не відмовлятиметься від збирання великих металевих запасів, а й усіляко їх охоронятиме та уникатиме непродуктивного витрачання їх»⁶⁰.

Таким чином, М.І.Туган-Барановський, будучи свідком фінансового стресу воюючої держави (Російської імперії), вивчаючи досвід економічної поведінки інших країн, використовуючи при цьому історичні паралелі, теоретично обґрунтовував певні фінансово-економічні явища, маючи можливість одночасно пов'язувати теорію з реальними економічними процесами у прискореній

⁵⁸ Там само. – С.179, 182.

⁵⁹ *Мартос Б.* Українська валюта 1917–1920 років // Гроші української держави. – Мюнхен, 1972. – С.15.

⁶⁰ *Туган-Барановський М.І.* Паперові гроші та метал. – С.179–180.

війною динаміці. Так, розглядаючи питання внутрішніх позик, автор влучно зазначив, що «сучасна війна навчила економістів багато чому новому, і багато чого, що здавалося неможливим, зараз стає простим і зрозумілим»⁶¹. Очевидно, саме цим і можна пояснити деяку зміну поглядів М.І.Тугана-Барановського щодо пріоритетності джерел фінансування війни. Динамічність економічних процесів, які прискорювалися війною, змушувала змінювати погляди, концепції, що можливо в науковій думці, виправдовувало результат дослідження, зміцнювало досвід для нових теоретичних досягнень. Публікації М.І.Тугана-Барановського – важливе джерело для сучасних дослідників історичних процесів, які відбувалися у фінансово-економічній сфері Російської імперії в період Першої світової війни. У його працях ми знаходимо значний фактичний матеріал, що забезпечує можливості для об'єктивної історичної оцінки зазначених процесів.

⁶¹ Туган-Барановский М.И. Военные займы в теоретическом освещении. – С.13.

The article discloses the viewpoints of the well-known Russian and Ukrainian scholar M.I.Tuhan-Baranovs'kyi concerning the financial policy of the government of the Russian Empire during World War I. The scholar's scientific and public activities directed to the search of the most advantageous financial and economic policy in the conditions of economic crisis in the Russian Empire conditioned by the war were studied. While analyzing the works of M.I.Tuhan-Baranovs'kyi it was possible to distinguish considerable factual materials concerning economic and financial situation in the Russian Empire during World War I. Theoretical viewpoints in relation to the monetary economy and the peculiarities of their realization in the process of creation of the monetary system of the Ukrainian state during Central Council and Directorate were considered. It was concluded that the publications of M.I.Tuhan-Baranovs'kyi are the important source for contemporary researchers of the historical processes that took place in the financial and economic sphere of the Russian Empire during the World War I.

Keywords: *Tuhan-Baranovs'kyi, finances, financial policy, money, war loan, Russian Empire, World War I.*

С.В.Кульчицький*

НАРОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО КОМУНОСОЦІАЛІЗМУ В РОСІЙСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р. (ДЕСЯТЬ КОРОТКИХ ТЕЗ)

Навколо Російської революції 1917 р. в радянській історіографії нагромадилася величезна кількість історичних міфів. У статті, побудованій у вигляді тез, автор зупиняється на основних теоретичних питаннях цієї революції, тісно пов'язаної з Українськими визвольними змаганнями 1917–1923 рр. Новий погляд на революційний процес у Російській імперії, яка включала у свої межі основну частину українських земель, представляється важливим та актуальним.

Ключові слова: *«революційний марксизм», ленінізм, «науковий комунізм», фази комунізму, європейський соціалізм, комуносоціалізм, революція й контрреволюція, держава та суспільство, робітничо-селянська держава, ради солдатських і робітничих депутатів.*

У поданих нижче десяти тезах** сформульовано закономірності, виявлені під час тривалого (з 2007 р.) дослідження проблем «соціалістичного будівництва» в Росії/Радянському Союзі під кутом зору взаємовідносин суспільства й держави. Показано, зокрема, що «марксизм-ленінізм» поєднувався через дефіцит штучно. Він складався з утопічного «революційного марксизму», який народився перед європейськими революціями 1848–1849 рр., і цілком реалістичного вчення про державу «диктатури пролетаріату», опрацьованого В.Леніним на матеріалі російських революцій 1905 і 1917 рр. Показано далі, що послідовники ленінізму вхопилися за термінологію «революційного марксизму» з метою обґрунтування експропріації суспільства державою, побудованою на засадах «демократичного централізму», тобто з максимально високим ступенем централізації, який забезпечував вождям партії більшовиків не тільки політичну, але й економічну диктатуру. Показано, що народжений у вогні Російської революції 1917 р. комуносоціалізм не мав нічого спільного з європейським соціалізмом і являв собою спотворену більшовицькою контрреволюцією мутацію найбільш потужної політичної сили в революційних подіях – солдатських і робітничих рад. Показано, нарешті, що світовий комунізм пов'язаний зі вченням В.Леніна про владу та власність, яке розроблялося на підставі російського історичного досвіду. Із цього випливає, що реалізований у деяких країнах світу комуносоціалізм мав тільки термінологічний зв'язок з утопічним «революційним марксизмом» і жодним чином не пов'язувався з євроатлантичною цивілізаційною традицією.

* Кульчицький Станіслав Владиславович – доктор історичних наук, професор, в.о. головного наукового співробітника Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.

** Виведені в основному на підставі аналітичного матеріалу, зосередженого в дослідженні С.Кульчицького «Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі» (у трьох книгах; опубліковано кийвським видавництвом «Темпора» в 2013 р.). Тези заслухано й обговорено на вченій раді Інституту історії України НАНУ 26 січня 2017 р.

1

У Міжнародний жіночий день 8 березня (23 лютого за юліанським календарем) 1917 р. в перейменованому на Петроград після початку світової війни Санкт-Петербурзі соціалістичні партії організували демонстрацію з вимогами «хліба та праці». Так у Росії почалася революція, яка 15 (2) березня змете династію Романових. Населення країни вперше здобуло суверенні права, пригноблені нації одержали можливість висловити свою волю. Утворена в Києві Центральна Рада 23 (10) червня 1917 р. оголосила, що «народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям»¹. Російська імперія почала розвалюватися.

Міжнаціональні та громадянські війни закінчилися перемогою партії більшовиків. Вона прагнула організувати переростання Російської революції у світову, але змушена була задовольнитися відновленням колишньої імперії в дещо звуженому вигляді (без Польщі, Фінляндії і трьох прибалтійських країн). Із приходом більшовиків до влади населення країни на сім десятиліть, аж до конституційної реформи М.Горбачова, утратило суверенні права.

Історію Російської революції переможці писали «під себе». Прихід до влади в листопаді (жовтні за ст. ст.) 1917 р. вони ототожили з новою революцією, тобто поділили Російську революцію на дві окремих: Лютневу буржуазну й Жовтневу пролетарську. Відзначаючи 10-літній ювілей, більшовицькі ідеологи назвали жовтневий переворот урочистим словосполученням із чотирьох слів: Велика Жовтнева *соціалістична* революція. Святкуючи піввіковий ювілей у 1967 р., вони оголосили цей переворот головною подією світової історії ХХ ст., хоч ще не пройшла остання третина століття й усяке могло трапитися. Це «всьяке» якраз і сталося в 1991 р. Розпад СРСР президент Російської Федерації В.Путін назвав «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст.». Нині ми стали свідками відчайдушних спроб правлячих кіл Росії повторно відновити царську імперію.

2

Ревізуючи радянську інтерпретацію подій 1917 р., не слід витрачати зусилля на доведення того, що була одна російська революція, а не дві – Лютнева й Жовтнева. Це визнав навіть В.Путін, коли підписував у грудні 2016 р. розпорядження «Про відзначення революції 1917 року в Росії». Можна не сумніватися, що на вшануванні вікового ювілею почесне місце в Російській Федерації займуть як царські генерали, так і керівники більшовицької партії на чолі з В.Леніним. Із різних ідеологічних позицій, але з однаковими зусиллями вони прагнули зупинити розпад імперії.

Питання про те, коли почалася Російська революція, не дискусійне. Дискусійним є питання, коли вона закінчилася, та що собою являли дві спроби повалення легітимного Тимчасового уряду, здійснені під гаслами правих

¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – К., 2001. – С. 272.

сил – Л.Корниловим і лівих – В.Леніним. Тимчасовий уряд назвали так через те, що він мав організувати перші в історії Росії вільні вибори, щоб передати владу міністрам, визначеним Установчими зборами. Логічним буде вважати, що завершенням революції став розгін їх більшовиками у січні 1918 р.

Адептів «білої справи», які виступили проти Тимчасового уряду, слід уважати контрреволюціонерами. Не треба доводити контрреволюційний характер денікінського окупаційного режиму в Україні. Проте таким самим контрреволюційним актом став жовтневий переворот. Більшовицькі політики були змушені дозволити вільні вибори в Установчі збори, але потім аж до 1989 р. допускали тільки такі вибори, які дозволяли регулювати склад депутатів за партійністю, соціальним станом, національністю, віком і статтю. Позбавлення народу суверенних прав, здобутих у ході Російської революції, потрібно кваліфікувати саме як контрреволюційний переворот.

Треба встановити, якою зброєю скористалася у ході Російської революції партія більшовиків, щоб нав'язати трьом поколінням громадян колишньої імперії небачений в історії людства соціально-економічний лад. Створюючи його, В.Ленін та наступники вигубили мільйони мешканців власної країни. Проте можливості цього ладу під прикриттям робітничо-селянської влади дали їм змогу індустріалізувати відсталу аграрну державу, зробити вирішальний внесок у розгром гітлерівської Німеччини й перетворити СРСР у наддержаву.

Досить ефективний в епоху вугілля та сталі, радянський лад не витримав викликів постіндустріального часу і самозруйнувався. Проте й тепер, через сто років після відхилення Росії й поглинутої нею України від магістрального шляху, яким розвивається людство, ми на собі відчуваємо тяжкі наслідки більшовицького перевороту 1917 р.

3

Чи слід уживати як визначення радянського ладу термін «комунізм»? Один з найбільш ерудованих західних фахівців професор Каліфорнійського університету М.Малія слушно зауважував: «У сучасному політичному словнику нема поняття, більш переобтяженого багатозначністю, ніж поняття “соціалізму”»². Суть справи полягає в тому, що поняття «соціалізм» жило своїм життям задовго до того, як у 1847 р. «науковий комунізм» К.Маркса й Ф.Енгельса було презентовано у знаменитій брошурі «Маніфест Комуністичної партії». У 1875 р., коли К.Маркс у праці «Критика Готської програми» поділив «науковий комунізм» на дві фази, він ототожнив із першою популярне поняття соціалізму. Відтоді, а точніше – з 1891 р., коли Ф.Енгельс опублікував цю працю, почалася плутанина з самим поняттям. Щоб відрізнити якісно відмінні типи соціалізму, доводиться доповнювати назву епітетами. Як інакше можна було б відрізнити, наприклад, шведський соціалізм від радянського? Інша річ – гітлерівський націонал-соціалізм, де епітет вбудовано в термін.

² *Малія М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії: 1917–1991. – К., 2000. – С.28. Перекладачі, які готували книжку до видання в Україні, знічч'я зробили з Малія – Малю...

Ті послідовники К.Маркса, які бачили суть марксизму не в «Капіталі», а в «Маніфесті Комуністичної партії», були насправді комуністами, а не соціалістами. Соціалізм комуністів – це і є комуносоціалізм. Запроваджуючи в обіг цей термін, ми зможемо розібратися в реальному смислі гасел комуністів.

4

Слід розрізняти у творчій спадщині К.Маркса два принципово різних підходи до еволюції суспільства. Молодий мислитель доби революцій 1848–1849 рр. говорив про будівництво суспільства, вільного від експлуатації людини людиною. Ключовим у цій системі поглядів було слово «будівництво». Зрілий К.Маркс у «Капіталі» стверджував, що «суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами». Пояснюючи цю думку, яка нищила волюнтаризм «Маніфесту Комуністичної партії», він указував, що «розглядає еволюцію суспільства як природно-історичний процес»³.

Радянські люди під керівництвом КПРС звикли будувати – спочатку соціалізм із розподілом благ за працею, а потім комунізм. Однак комунізм із розподілом благ за потребами постійно відступав за обрій, і у часи Л.Брежнєва ідеологи партії розділили його першу фазу з розподілом благ за працею на дві частини: просто «соціалізм» і «розвинутий соціалізм».

5

К.Маркс ніколи не відмовлявся від положень «Маніфесту Комуністичної партії», хоч і не розвивав їх. Лише тоді, коли німецькі соціалісти у своїх програмних документах показали, що ігнорують ці положення, ображений основоположник марксизму виступив із «Критикою Готської програми», в якій розділив комунізм на дві фази.

На початку ХХ ст., коли в Росію прийшли ідеї К.Маркса разом з їх уречевленням у вигляді Російської соціал-демократичної робітничої партії, в останній сформувалися дві течії. Ми звикли називати їх за термінологією переможців. Більшовики позиціонували себе «революціонерами», а меншовиків, які перебували на платформі західноєвропейської соціал-демократії, – «ревiзiонiстами» й «опортунiстами». У революціях 1905 і 1917 рр. лєнiнцi активно використовували положення «Маніфесту Комуністичної партії», вважаючи їх квінтесенцією «наукового комунізму». Тому слід придивитися до них.

Головна ідея цього програмного твору вкладалася у два рядки: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»⁴. Ішлося про те, що робітничий клас, організований у державу

³ Маркс К., Енгельс Ф. – Твори. – Т.23. – К., 1963. – С.12.

⁴ Там само. – Т.4. – К., 1959. – С.422.

«диктатури пролетаріату», повинен знищити приватну власність і буржуазію як клас у ході пролетарської революції. Приватна власність мала трансформуватися у «загальнонародну». Однак ніколи (К.Маркс прожив після появи «Маніфесту...» 35 років, а Ф.Енгельс – 47) основоположники марксизму не роз'яснювали механізм переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся історія цивілізації, у власність «загальнонародну», котра означає, що всі громадяни рівною мірою володіють, користуються й розпоряджаються всіма засобами виробництва. Так само вони не роз'яснили, якою собі уявляють «пролетарську державу», покликану знищити буржуазію та перетворити приватну власність на «загальнонародну». Можна зрозуміти тільки одне: таке перетворення мала здійснювати держава. Саме вона, а не клас або народ! Чи мали будь-яке практичне значення рекомендації «Маніфесту Комуністичної партії», який не розрізняв безструктурні людські спільноти (народ, суспільство, клас) від таких, що мали структуру з внутрішньою ієрархією (держава, партія, церква тощо)? Клас не міг здійснювати диктатуру, власністю не міг володіти народ. «Науковий комунізм» був таким самим химерним ученням, як і повітряні замки попередніх комуністів-утопістів.

6

Більшовицькі ідеологи поділяли Російську революцію на Лютневу буржуазну й Жовтневу пролетарську. Якщо відмовитися від цього штучного поділу, то який епітет можна допасувати до неї?

Традиційне суспільство у соціально-політичній системі координат набувало вигляду аграрного суспільства в іншій, техніко-економічній, системі. Влада правителів впливала з факту володіння найголовнішим матеріальним ресурсом – землею. Вона не поширювалася на товарний обмін, тому що товарно-грошовими відносинами не можна було володіти, як землею.

У міру того, як традиційне суспільство перетворювалося на індустріальне, починала визрівати буржуазія. Вона являла собою вже не стан традиційного, а клас індустріального суспільства. У неї вистачало ресурсів, щоб перетворити стихійні селянські війни на революцію, яка змінювала на її користь політичний устрій. Разом із буржуазією на історичній арені з'явився робітничий клас. Європейські революції середини ХІХ ст. показали, що згуртовані робітничі колективи в умовах індустріального суспільства, яке саме народжувалося, ставали самостійним чинником політичної боротьби. Однак ці революції, як і попередні, ще залишалися буржуазними. Користуючись зростаючою політичною вагою, буржуазія застосувала державні важелі для зниження соціальної напруги у суспільстві. Гостре протистояння з пролетаріатом, яке знайшло відбиття в безкомпромісних формулюваннях «Маніфесту Комуністичної партії», поступово пом'якшувалося. Європейські соціалісти переконувалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів праці й капіталу, аніж знищувати капітал, який був рівноправним із робочою силою агентом виробничого процесу. Виступаючи в Амстердамі 1872 р., К.Маркс визнав: «Ми не заперечуємо, що є такі країни, як Америка, Англія, і коли б я краще знав ваші установлення,

то, можливо, додав би до них і Голландію, в яких робітники можуть добитися своєї мети мирним шляхом»⁵.

У російських революціях 1905 і 1917 рр. проти монархії виступили як буржуазія, так і робітничо-селянські маси. У 1905 р. царський уряд нейтралізував буржуазію. Проте у цій революції вперше відіграли цілком самостійну роль ради робітничих депутатів як елемент самоорганізації повсталих народних мас. Уряд спромігся придушити опір порівняно нечисленного робітничого класу та неорганізованого селянства. Інша ситуація склалася в 1917 р., коли в розстановку соціально-класових сил внесла вирішальні корективи світова війна. Царизм змушений був мобілізувати в армію мільйони селян, озброїти їх та об'єднати в полки й дивізії. Робітники залишалися, як правило, на оборонних підприємствах, військо складалося переважно з селян. Не стільки робітничі, скільки солдатські ради стали могильниками монархії. Вистачило тижня, щоб імператор відрікся від влади, і ключову роль у революційних подіях почали відігравати буржуазний Тимчасовий уряд та ради солдатських і робітничих депутатів. Поява рад була ознакою того, що обидві російських революції набули загальнонародного характеру.

7

У «Маніфесті Комуністичної партії» на першому плані перебувала «пролетарська держава», покликана трансформувати приватну власність на «загальнонародну». Запропонований для цієї держави спосіб управління К.Маркс згодом назвав терміном, який його однодумець Й.Вейдемеєр використав як заголовок для своєї статті в газеті «Нью-Йорк таймс», опублікованої 1 січня 1852 р.: «диктатура пролетаріату». Отже ототожнення спільнот, котрі не мали внутрішньої структури (в даному випадку – клас) зі спільнотами, які мали її (держава), тривало далі. Як собі К.Маркс уявляв диктатуру, ми не знаємо. Відомо, однак, як уявляв її собі В.Ленін. «Наукове поняття диктатури, – заявляв він, – означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається»⁶. виправдовуючи розгін демократично обраних Установчих зборів (рос. «Учредительного собрания»), В.Ленін з іронією писав через півтора роки, у серпні 1919 р.: «Або диктатура буржуазії (прикрита пишними есерівськими і меншовицькими фразами про народовладдя, учредилку, свободи та інше), або диктатура пролетаріату. Хто не навчився цього з історії всього ХІХ століття, той – безнадійний ідіот»⁷.

Ми бачимо, що В.Ленін після того, як зійшли з історичної сцени основоположники марксизму, також ототожнював спільноту, котра мала внутрішню структуру, тобто державу, зі спільнотами, що її не мали – буржуазією, пролетаріатом. Але це не означає, що засновник Російської комуністичної партії (більшовиків) був таким самим комуністом-утопістом, якими виявилися

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. – Твори. – Т.18. – К., 1964. – С.151.

⁶ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.41. – С.364.

⁷ Там само. – Т.39. – С.198.

родоначальники «наукового комунізму». Під час революції 1905 р. В.Ленін зрозумів, яким чином можна об'єднати безструктурну спільноту (народ) зі структурною (держава).

У листопаді 1905 р., уже після появи імператорського маніфесту з «даруванням» народу демократичних свобод, В.Ленін написав статтю «Наші завдання і Ради робітничих депутатів». У ній ми натрапляємо на дивні тези. По-перше, він не бачив доцільності в тому, щоб рада (тобто Петербурзька рада робітничих депутатів) «примикала цілком до однієї якої-небудь партії». По-друге, уважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії». І найголовніше: В.Ленін закликав розглядати раду робітничих депутатів як зародок революційного уряду всієї Росії, або вважав, що рада повинна (що те саме, лише в іншій формі) створити революційний уряд⁸.

Не сумніваючись у націленості В.Леніна на завоювання влади, неможливо собі уявити, що він бажав відсторонити свою партію від ради, готової стати урядом. Щоб зрозуміти підтекст статті, треба аналізувати разом із нею дії вождя більшовиків під час революції 1917 р. Такий підхід дає підстави стверджувати, що вже в революцію 1905 р. В.Ленін розглядав ради робітничих депутатів як уряд, нерозривно поєднаний із диктатурою власної партії. Як досягалася шукана нерозривність?

З одного боку, вимагалось організаційно відділити ради від більшовицької партії. З іншого, треба було забезпечити контроль за революційним урядом рад із боку цієї партії. Це означало, що більшовики мали витіснити з рад інші партії й наповнити їх собою та «співчуваючими» їм безпартійними депутатами. Унаслідок цього партія більшовиків починала існувати у двох виглядах: як політична організація, що здійснювала під прикриттям «диктатури пролетаріату» власну диктатуру, і як ради, котрі мали управлінські функції, але в умовах диктатури були позбавлені політичного значення. Це – справді геніальне рішення, адже створювалася влада, пов'язана з народними масами й одночасно – незалежна від волевиявлення цих самих мас. Потрібна була лише переконаність у тому, що партія більшовиків спроможна витіснити з рад інші партії та перетворити їх на додаткову форму свого існування.

Кількома рядками вище більшовики характеризувалися як партія, котра здійснювала диктатуру під прикриттям «диктатури пролетаріату». Треба внести уточнення: це була насправді диктатура вождів більшовизму під подвійним прикриттям: а) «диктатури пролетаріату» і б) диктатури партії.

Хто мав будувати комунізм? Відповідаючи на це запитання, В.Ленін залишався на позиціях К.Маркса й Ф.Енгельса – держава «диктатури пролетаріату»: «До того часу, поки настане “вища” фаза комунізму, соціалісти вимагають найсуворішого контролю з боку суспільства і з боку держави над мірою праці й мірою споживання, та тільки контроль цей повинен

⁸ Там само. – Т.12. – С.56–57.

початися з експропріації капіталістів, із контролю робітників за капіталістами і проводитись не державою чиновників, а державою озброєних робітників»⁹.

«Озброєні робітники» – це не структурована сукупність людей. В.Ленін називав робітничий клас «класом у собі», який у власному середовищі може виробити тільки тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників у «клас для себе», тобто переключити його увагу з вимог про підвищення заробітної плати або поліпшення умов праці на здобуття політичної влади з наступною «експропріацією експропріаторів» могла, як він запевняв, тільки організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією. Але поділу пролетарів на «клас у собі» і «клас для себе» в марксизмі не існувало. Ленінський погляд на організацію революціонерів та її значення в робітничому русі ґрунтувався на ідеях російських народників.

«Пролетарським авангардом» В.Ленін називав тільки власну партію, не визнаючи такої ролі навіть за однопартійцями-меншовиками. Хто мав керувати цією партією, а через партію – державою? Відповідь В.Леніна була однозначною: вожді. На відміну від існуючих тоді партій, в основу побудови партії більшовиків було покладено принцип «демократичного централізму». У цьому словосполученні не було ані грама демократії в усталеному значенні терміна – таке значення відкидалося як «буржуазна демократія». Партійна маса мусила беззастережно коритися «вождям». В.Ленін не випадково назвав випестувану ним організацію революціонерів «партією нового типу». Вона справді могла служити інструментом у руках «вождів», які готові були розпочати експропріацію суспільства після придушення демократичної Російської революції.

Партійна й радянська вертикалі влади були доповнені вже у грудні 1917 р. вертикаллю державної безпеки. У наступні два десятиліття народжена в голові В.Леніна політична система була повністю розбудована, у зв'язку з чим новий вождь – Й.Сталін – оголосив про перемогу соціалізму. Партійна вертикаль вклинювалася в народну товщу багатомільйонними організаціями – самою партією, комсомолом, жіночими радами й радами ветеранів, піонерами та жовтєнцями; радянська вертикаль – сотнями тисяч депутатів рад різного рівня, мільйонними профспілками й безліччю громадських організацій; вертикаль державної безпеки – сотнями тисяч оперативних працівників і мільйонами навербованих примусово або добровільно сексотів (рос. «секретных сотрудников»). Усі ці організації будувалися однаково: на засадах «демократичного централізму». Будовані за горизонтальними зв'язками організації нещадно винищувалися, щоб запобігти небезпеці формування незалежного від держави громадянського суспільства.

Радянська держава, яка небезпідставно називалася робітничо-селянською, не нависала над суспільством, подібно всім відомим раніше типам, включаючи тоталітарні, що почали виникати після Першої світової війни. Вона «всмоктувала» суспільство у свої оболонки, вгризалася в його товщу

⁹ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.33. – С.92–93.

вертикалізованими структурами, намертво з'єднувалася з ним, розміщуючи свій кістяк в аморфному середовищі атомізованих громадян. Вожді, котрі по-неволіли як «партію нового типу», так і народ, здобули можливість робити з країною все, що їм заманеться, включно з організацією всенародних рухів (наприклад, стахановського).

8

Чому в Російській революції переможцями виявилися більшовики? Найбільш коротка відповідь звучить так: вони прокрасилися до влади «за спиною» рад солдатських і робітничих депутатів. Останні відіграли вирішальну роль і в поваленні самодержавної влади Романових, і у придушенні контрреволюційного корниловського заклоту, і в перемозі більшовицької контрреволюції, яка набула оманливого вигляду радянської революції.

Після прибуття з еміграції в революційний Петроград у квітні 1917 р. вождь більшовиків кинув у маси з броньовика найголовніше гасло: «Вся влада – Радам!». Відтоді термін «Ради» й похідний від нього – «Радянська влада» в більшовицькій орфографії зображувалися з великої літери. І не випадково: радянську оболонку влади більшовики прагнули наповнити своїми представниками й домоглися цього, коли взяли на озброєння добре знайому нам техніку нестримного популізму.

В.Ленін передбачав, що реалізація проголошеного в «Маніфесті Комуністичної партії» гасла «експропріації експропріаторів» не обійдеться без громадянської війни. Тому він поставив перед своєю партією завдання «перетворити війну імперіалістичну на війну громадянську». Проте народ прагнув покінчити з війною, в якій загрузла Росія, і вождь більшовиків узяв на озброєння радянське гасло «Мир – народам!». Це не означало, звичайно, що вдалося б уникнути громадянської війни, але в більшовиків знайшлися б союзники у вигляді пролетаризованих мас. Пропагуючи гасло «Фабрики – робітникам!», В.Ленін мав на увазі передати їх не у власність робітничих колективів, а створюваній ним державі. Радянське гасло «Землю – селянам!», яке особливо хвилювало ради солдатських депутатів, він теж розумів по-своєму: передати поміщицькі маєтки місцевим радам для організації радянських господарств (радгоспів). Коли відчув, що селяни й солдатські ради на це не підуть, то привласнив есерівське гасло «чорного переділу», тобто зрівняльного поділу орних земель. Унаслідок цього повернення до реалізації комуністичної доктрини на селі було відкладене аж до 1930 р. Гасло «Свободу – народам!» у більшовицькому виконанні теж не означало надання суверенітету пригнобленим народам монархічної Росії. Реставруючи царську імперію, більшовики скористалися дуалізмом створеної ними влади й надали національним республікам, у тому числі радянській Україні, конституційну оболонку незалежних держав без ознак справжньої суверенності. Не дивно, що підхоплені більшовиками радянські, тобто народні, гасла сприяли стрімкому зростанню їхніх лав і більшовизації рад.

9

Розпуск Установчих зборів, що завершило революційний процес, фактично збігся з початком перетворень, котрі розтягнулися на два десятиліття. Радянський комуносоціалізм можна вважати єдиним продуктом Російської революції. Утопічні ідеї «Маніфесту Комуністичної партії», які не прижилися в європейських соціалістів, було використано вождями більшовиків із метою досягнення цілком реального панування створеної ними держави над суспільством. Ленінська політична система була названа «диктатурою пролетаріату», але насправді являла собою диктатуру вождів «партії нового типу». Під цю систему закладалася економіка, базована нібито на «загальнонародній власності». Насправді, однак, експропрійовані у суспільства засоби виробництва перейшли до держави, будованої на засадах «демократичного централізму». Це означало, що володіння, користування й розпорядження засобами виробництва та всіма благами, що вироблялися з їх допомогою, переходило до вождів, у чиїх руках зосереджувалася як політична, так і економічна диктатура над суспільством. Поняття, котрі в «Маніфесті Комуністичної партії» були утопічними, у радянській Росії перетворювалися на реальні.

Вожді, однак, не могли собі уявити, як працюватиме економіка, якщо власниками засобів виробництва стають вони самі. Вони заплуталися у суті двох гіпотетичних фаз комунізму. Менш за все їх турбував повний комунізм із розподілом благ за потребами. «Світле майбутнє» було зручною пропагандистською перспективою, і радянські люди звикли пов'язувати з ним ідею комунізму. Сумнівно, щоб особливо переймався з цього приводу й М.Хрущов, коли закладав у нову програму КПРС норму про розподіл благ в основному за потребами до 1980 р. Можна вважати, що він знав бувальщину про Ходжу Насреддіна, еміра та віслюка.

В.Ленін і Й.Сталін були переконані у справедливості Марксової тези про те, що соціалізм відрізняється від комунізму лише за розподілом, а не за виробництвом матеріальних благ. Обидва прагнули ліквідувати у суспільстві приватну власність і пов'язаний із нею товарно-грошовий обіг. Результат виявився однаковим: економічний колапс, супроводжуваний голодуванням. Під час ленінського штурму голод, викликаний колапсом, був замаскований стихійним лихом 1921 р. Зорієнтувавшись у тому, що ринкові відносини неможливо замінити прямим розподілом благ, В.Ленін перейшов до нової економічної політики, а стару назвав не справжнім комунізмом, а комунізмом, нібито нав'язаним війною. Й.Сталін зробив простіше: назвав загальносоюзний голод 1932–1933 рр. (не плутати з українським Голодомором, викликаним державним терором) «продовольчими утрудненнями», переніс ліквідацію товарно-грошових відносин і ринку на другу фазу комунізму й підчистив у своїх повоєнних «Творах» висловлювання, які розкривали взятий у першій п'ятирічці курс на створення неринкової економіки.

10

Насамкінець розглянемо міжнародну долю народженого Російською революцією комуносоціалізму. «Революційний марксизм» оперував відірваними від реальності поняттями «диктатури пролетаріату» й «загальнонародної власності». Щоправда, основоположники марксизму вважали, нібито на першому етапі диктатура здійснюватиметься «пролетарською державою», тобто структурованою спільнотою, здатною на певні рухи. Подивимось, однак, як розумів цей перший етап Ф.Енгельс. У праці «Анти-Дюринг» суть комуністичних перетворень він обмежував словесною еквілібристикою: *«Пролетаріат бере державну владу й перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності та класові протилежності, а разом з тим і державу як державу»*¹⁰.

Світова пролетарська революція захлинулася, не розпочавшись, тому що рекомендації «Маніфесту Комуністичної партії» були утопічними. Окремі спроби наслідувати приклад радянської Росії без збройної допомоги з її боку виявилися невдалими (Угорщина, Баварія). Коли руйнувалися імперії, тільки більшовикам удалося використати комуністичну риторику, щоб установити політичну диктатуру своїх вождів під прикриттям «диктатури пролетаріату», а згодом – економічну диктатуру шляхом зосередження в їхніх руках експропрійованої у суспільства приватної власності. Тільки після Другої світової війни комуносоціалізм ленінського зразка було силоміць нав'язано народам «ялтинської» Європи або запозичено за сприяння сталінської наддержави деякими державами інших континентів. Такі країни можна називати комуністичними лише за традицією. В основі пануючих у них політичних режимів коріниться ленінська формула влади.

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.20. – К., 1965. – С.275.

Many historical myths had accumulated around the Russian revolution of 1917 in the soviet historiography. In this article built as theses, author focuses his attention on the main theoretical questions of this revolution that associated with Ukrainian War of Independence of 1917–1923. New point of view to the revolution process in the Russian Empire (big part of Ukrainian lands was the part of it) presented as main and actual.

Keywords: “revolutionary Marxism”, Leninism, “scientific communism”, phases of communism, European socialism, comunosocialism, revolution and counter-revolution, state and society, worker-peasant state, council of workers’ and soldiers’ deputies.

В.А.САВЧЕНКО *

РОЗГРОМ АНАРХІСТСЬКОГО РУХУ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1927–1929 рр.)

Розвінчується міф, який склався в історіографії про те, що анархістських організацій у радянській Україні в 1927–1929 рр. не існувало. У великих промислових центрах (Одеса, Харків, Київ, Дніпропетровськ) анархістські ідеї мали прихильників серед студентської та робітничої молоді, частина анархістських груп уважалася «дикими» – вони не були пов'язані з традиційними анархістськими структурами. У 1927 р. диктаторська верхівка СРСР вирішила розпочати повне винищення анархістських угруповань, що призвело до ліквідації анархістського підпілля в УСРР.

Ключові слова: анархізм, анархізм-комунізм, анархістська група, терор, пропаганда, підпілля, репресії.

Питання про існування та боротьбу політичного підпілля проти становлення тоталітарної диктатури в СРСР у 1927–1929 рр. на сьогодні в російській і українській історіографії залишається відкритим. Традиційна точка зору, котра сформувалася ще за часів «застою», була сумішшю зі сталінського «пошуку ворогів» та хрущовсько-дисидентської концепції «безвинних жертв сталінізму». В історичній науці міцно утвердилася думка про «самоліквідацію» або «ліквідацію» підпільних організацій і партій на початку 1920-х рр. Так 1921-й рік став «офіційною» (дозволеною цензурою) датою зникнення анархістського руху у СРСР.

Перед дослідниками анархізму у Східній Європі постає питання про довіру до чекістсько-більшовицьких джерел. Історики, котрі вивчають цю проблему, згодні з відносною об'єктивністю «царських» документів (судової та поліцейської інформації), активно використовуючи їх як головне джерело у своїх працях. Подібний підхід характерний і для дослідників історії анархізму часів громадянської війни. Але про джерела 1920-х рр. із надр ДПУ складається «окрема думка». Перед істориками постає певна методологічна проблема – відмовляючи в інформативності радянським документам 1920 – початку 1950-х рр., що стосуються репресій, треба піддати сумніву весь комплекс документальної бази радянського періоду. Однак на такий крок історична наука не йде, і не може піти. Про підпілля початку 1920-х рр. було прийнято писати, тому що цей дискурс увійшов до радянської історіографії часів Й.Сталіна, М.Хрущова, Л.Брежнєва, водночас історіографія «зразка» ХХ з'їзду КПРС свідомо відкидала вивчення політичного підпілля у СРСР після 1922 р., адже існувало владне замовлення, пов'язане з «викриттям культу особи Сталіна» та новою післясталінською «теорією» про неможливість і недоцільність існування

* Савченко Віктор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ

E-mail: santey61@list.ru

організованого опору в радянських республіках після 1921 р. З архівних документів ДПУ стає зрозуміло, що практика самообмови, повної фальсифікації політичних справ встановилася у СРСР з 1929–1930 рр. Самообмови під фізичними тортурами були рідкістю в 1922–1928 рр. У цей час поширеним покаранням для анархістів-підпільників було 3 роки заслання (Казахстан, Західний Сибір), переселення з промислових центрів углиб СРСР. Такі покарання не могли залякати «професійних» анархістів, котрі пройшли царську каторгу або радянські концтабори періоду громадянської війни. Ігноруючи інформацію, почерпнуту з політичних справ 1920-х рр. та емігрантської преси, частина істориків, сумніваючись у можливості існування підпілля у СРСР, відмовляють народам колишньої «країни Рад» в історії їх опору, нав'язуючи «кліше» про соціальний мир часів непу.

Документи ДПУ про діяльність анархістського підпілля призначалися для вузького кола осіб, у тому числі Й.Сталіна. Вони були покликані показати керівництву СРСР справжній стан справ. Починаючи з 1926 р. у цих матеріалах зникає інформація про підпілля меншовиків, есерів «усіх мастей», але до 1930 р. залишається інформація про підпілля анархістів. У деяких документах ДПУ помітна тенденція перебільшення «небезпеки контрреволюції», таким чином каральний орган доводив партійній владі своє право на існування. Але інформація «з іншого боку» (анархістське листування, видання анархістів), граючи роль своєрідного «лакмусового папірця», підтверджує інформацію ДПУ про активність анархістського підпілля у СРСР часів непу.

Лише в останнє десятиліття в Україні (В.Савченко, А.Дубовик, Д.Стаценко) та в Російській Федерації (Я.Леонтєв, С.Биковський, Д.Рубльов) було опубліковано декілька статей, присвячених дослідженню анархізму у СРСР після 1921 р.¹ Стверджується, що анархістський рух у Радянському Союзі не тільки продовжувався після 1921 р., але й помітно «пожвавився» в 1924–1926 рр. Водночас анархістське підпілля у СРСР у роки «пізнього непу» (1927–1929 рр.) залишається поза увагою істориків зі Східної Європи.

Радянська пропаганда вдавала, що у другій половині 1920-х рр. у СРСР ніяких анархістів уже бути не може, але у секретних чекістських зведеннях зазначалося: «У ряді районів Союзу посилено свою діяльність анархо-підпілля [...] організуються нові підпільні групи, втягується молодь, [...] на Україні

¹ Леонтєв Я., Биковский С. Из истории последних страниц анархо-движения в СССР: дело А.Барона и С.Рувинского (1934 г.) // Пётр Алексеевич Кропоткин и проблемы моделирования историко-культурного развития цивилизации: Мат. междунар. науч. конф. – Санкт-Петербург, 2005. – С.161–166; Рублёв Д. История одной листовки и судьба анархиста Варшавского (из истории анархистского сопротивления тоталитаризму) // 30 октября. – 2006. №66; Савченко В. Анархистское подполье в Одессе в 20–30-х гг. XX в. // Юго-Запад: Одессика. – Вып.7. – Одесса, 2009. – С.108–135; Його ж. Маловідомі факти з біографії С.Шварцбарда (до історії співробітництва з органами державної безпеки СРСР) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – №1. – С.120–137; Його ж. Паризька шпигунка із «Чорного хреста» (справа одеського анархістського підпілля 1933 р.) // Там само. – 2013. – №1/2. – С.31–51; Його ж. Репресії проти анархістів в УСРР у 1921–1924 рр. // Там само. – 2014. – №2. – С.176–197; Дубовик А. К истории анархического движения в Украине (1922–1938) // Юго-Запад: Одессика. – Вып.12. – Одесса, 2011. – С.182–198; Стаценко Д.В. Діяльність анархістів Полтави в умовах становлення більшовицької диктатури (перша половина 1920-х рр.) // Треті Череванські читання: Зб. наук. ст. за матеріалами III Всеукр. конф. (Полтава, 17–18 березня 2016 р.). – Полтава, 2016. – С.203–217.

анархо-підпілля докладає всіх зусиль до розширення і поглиблення своєї діяльності». Восени 1927 р. чекісти повідомляли: «Після літнього затишшя спостерігається помітне посилення активності серед анархо-підпілля». Таке «посилення» бачили в організації нових груп і гуртків, поширенні анархічних рукописів, листівок, в усній агітації серед робітників та службовців, у широких зв'язках з анархістами з-за кордону, звідки надходили анархічні журнали й газети, грошова допомога від «Чорного хреста» (Одеса, Харків, Зінов'євськ)².

Особливе занепокоєння у влади викликала інформація про те, що анархісти-підпільники Дніпропетровська підтримали троцькістську опозицію й разом із нею намагалися викликати страйки на заводах, серед залізничників. «Пожвавлення» роботи анархістів, їх зв'язок із троцькістською опозицією призвели до арештів у листопаді 1927 р.³ Того року анархістські лідери П.Аршинов і Н.Махно прагнули консолідувати своїх однодумців не тільки за кордоном, але й у СРСР на основі розробленої ними «Організаційної платформи загального союзу анархістів». Текст цього документа, відоzwi та листи-анкети нелегально потрапляли з Франції до Києва, Одеси, Дніпропетровська, Мелітополя, Полтави⁴. У вересні 1927 р. на шпальтах журналу групи Аршинова – Махна «Дело труда» (Париж) було надруковано «Відкритий лист до робітників і селян СРСР», в якому лунав заклик до загального повстання проти більшовицької влади⁵. Цікаво, що до «країни Рад» таємно провозили не лише цей часопис, а й аргентинську газету «Анархия», видання «Рассвет» і «Пробуждение» зі США⁶.

Структури ДПУ отримали інформацію про активізацію анархістів і махновців за кордоном, що викликало появу циркуляра «Про махновців» (12 серпня 1927 р.), в якому наказувалося «посилити пильність» щодо потенційного «махновського підпілля». Наслідком стали арешти селян у Гуляй-Полі (Н.Зуйченко та ін.)⁷. У Запорізькому окрузі чекісти виявили 500 «колишніх махновців» (у тому числі 84 «з командного складу»), частина з яких, на думку ДПУ, проводила «таємну антирадянську роботу»⁸.

Особливу увагу чекісти приділили анархістам Дніпропетровська, де діяла група Маслова – Удалова. Вона була пов'язана «з місцевими робітниками й інтелігенцією, ставила за мету створення підпільних гуртків і типографії, організацію страйків [...] розробляла наліт на банк», надрукувала (або тільки готувала до друку) листівки «Молодой анархист»⁹. На початку 1927 р. цю групу було ліквідовано. У зведеннях ДПУ про неї зазначалося: «Група досягла 30 чол., причому члени її виїжджали для зв'язку до Москви, Тули, Харкова і навіть мали намір налагодити зв'язок із Києвом, Одесою, Брянськом,

² «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.) [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/22548>

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.370. – Т.4. – Арк.134, 174; Т.5. – Арк.9 зв., 68, 124 зв., 324.

⁴ Там само. – Т.11. – Арк.240; Т.13. – Арк.12 зв.; Аршинов П.А. Новое в анархизме (К чему призывает организационная платформа). – Париж, 1929. – С.2–24.

⁵ Дело труда (Париж). – 1927. – №28. – С.2.

⁶ Анархия (Буэнос-Айрес). – 1930. – №2/3. – С.4.

⁷ Дело труда. – 1927. – №22. – С.12.

⁸ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.5. – Арк.24.

⁹ Там само. – Спр.283. – Арк.9.

Ростовом». Аналіз соціального складу групи свідчив, що більшість її становила учнівська молодь (студенти гірничого інституту, а також інституту народної освіти), проте були й «хулігансько налаштовані кадри робітничої молоді», безробітні, журналіст, технік. Частиною цієї структури стала студентська група «Молоді анархісти». Усього було заарештовано 22 особи, 14 з яких незабаром вислали. Арешти торкнулися й іншої групи, котра діяла у Дніпропетровську під назвою «Хліб і воля»¹⁰. ДПУ вважало, що тут існують ще невідомі чекістам групи (Б.Самохіна, Крилова – Ольшанського). У селі Гупалівці (поблизу Дніпропетровська) фіксувався анархістський осередок зі студентів інститутів, у Кам'янці – група А.Поплавського. У серпні 1927 р. у залізничних майстернях Дніпропетровська було знайдено відозви паризької групи П.Аршинова та Н.Махна. Під підозрою опинилися залізничник Ф.Демидов (у 1906–1918 рр. жив за кордоном, повернувся в радянську Україну анархістом) та його гіпотетична «група»¹¹. Робітник-анархіст Г.Марченко створив у Дніпропетровську Союз незалежно організованих пролетарів, агітуючи на біржі праці, у гуртожитку безробітних. Він намагався провести загальні збори безробітних Харкова, обрати депутатів від них до міськради. Невдовзі Г.Марченка заарештували. Після арештів анархістів на обліку ДПУ у Дніпропетровську залишалося 24 особи, із них 6 «молодих» на чолі зі смертельно хворим Б.Холінін¹².

У Києві чекісти фіксували групи Ж.Кологрива та А.Лінчевського. Анархістське підпілля розглядало це місто як «регіональний центр», тут із метою відтворення у СРСР нелегальної мережі часто була авторитетна анархістка О.Таратута. Київські діячі підтримували зв'язок з московським, харківським, одеським підпіллям, намагалися організувати з'їзд анархістів, підготувати демонстрацію безробітних. Чекісти повідомляли: «У Києві сформувалася незначна група анархістів, що влаштовує нелегальні збори», у Київській губернії «відзначено прагнення анархістів облаштувати друкарню спільно з есерами»¹³.

У Харкові після січневих 1927 р. арештів група «старих» анархістів, на чолі з П.Захаровим, яка залишилася на свободі, об'єдналася з кількома колишніми максималістами, лівими есерами. Вони створили сільськогосподарську артіль-комуну, збирали кошти на покриття боргів за передану анархістську літературу видавництва «Голос труда», на «Чорний хрест», намагалися створити гуртки в головних електротехнічних майстернях, у кредитному товаристві, вели пропаганду серед робітників – цеглярів, залізничників, підтримувати зв'язки з однодумцями у Брянську, Таганрозі, Ростові, населених пунктах Донбасу¹⁴.

У лютому – березні 1927 р. на заводах Харкова було розкидано листівки із закликами кидати роботу, відбулися страйки проти скорочення робочих місць¹⁵. Група анархістської молоді створила гурток студентів у Харківському сільгоспінституті, підпільні анархістські «п'ятірки» сформувалися на фабриці

¹⁰ Там само. – Спр.415. – Т.2. – Арк.46.

¹¹ Там само. – Арк.31, 80–81, 131, 178, 217.

¹² Там само. – Арк.55 зв., 82, 84, 90.

¹³ «Совершенно секретно» ; ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.415. – Т.2. – Арк.14, 35, 180 зв.

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.5. – Арк.69; Т.10. – Арк.32 зв.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.2. – Спр.2523. – Арк.19, 24–25, 42, 73, 102.

«Червона нитка». У Харківському окрузі чекісти виявили «дикі» анархістські групи: Х.Лермана, безробітних Г.Сорокіна, «Ідеальна школа» Соловійова – Петрова (у с. Дергачі), С.Леонтєва (у Богодухові), осередок у с. Песочин¹⁶.

Анархістські гуртки фіксувалися в Одесі на судноремонтному заводі ім. Марті, серед портових вантажників, безробітних водників, в інститутах народного господарства, народної освіти. Неподалік від фізичного інституту було розкидано 12 звернених до студентства анархістських листівок, а в гуртожитку інституту наросвіті їх виявили 5¹⁷. В Одесі також розповсюджувалися листівки від імені ЦК партії «Свободи й волі» із закликами боротьби проти «радянської бюрократії», «паперових комуністів». На початку 1927 р. відбулися хвилювання на одеських заводах, серед портових вантажників. У «Палаці моряків» і «Клубі радянських службовців», на зборах безробітних лунали заклики «будувати барикади під чорним прапором», «гнати геть комуністів», у місті з'явилися листівки «Товариші безробітні!» із закликами до протесту. Ці прояви «стихійного анархізму» чекісти пов'язували з групою водників на чолі зі Г.Савицьким. Водники готували альтернативну жовтневу демонстрацію 1927 р. під «чорним прапором». У 1927 р., під час виборів до Одеської міської ради, делегатом від безробітних висувався «колишній анархіст»¹⁸.

Чекісти повідомляли, що в Одесі анархісти «активізувалися» у зв'язку з приїздом із Москви О.Таратути. За даними секретних інформаторів, на початку 1927 р. на нараді семи «старих» одеських анархістів група намагалася сформулювати позиції анархістів у майбутній війні між СРСР і країнами Антанти. Думки розділилися, хоча більшість висловилося за «оборону Батьківщини». У лютому 1927 р. О.Таратута виступила на врочистому перепохованні праху Л.Тарла, страченого в 1906 р. Присутність на цвинтарі 20 анархістів ДПУ розглядало як «політичну сходку»¹⁹.

У квітні 1927 р. в Одесі заарештували декількох анархістів. Причому С.Доманівський (підозрюваний в участі в «експропріаціях») вступив у перестрілку з чекістами, був поранений²⁰. У травні того року в Одеських залізничних майстернях поширювався лист від групи анархістів-комуністів-залізничників з ультимативною вимогою до адміністрації – зняти встановлені на початку 1927 р. обмеження робітникам на приробіток. У листі містилися погрози проведення терористичних актів проти керівництва залізниці. Стверджувалося, що якщо впродовж дев'яти днів обмеження не будуть скасовані, цих керівників «виключать зі списку живих»²¹.

У липні 1927 р. в різних містах СРСР поширювалися листівки анархістів із приводу нашумілого процесу Н.Сакко й Б.Ванцетті, який відбувся у США. Ця справа порівнювалася з десятками незаконних арештів анархістів у СРСР,

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.4. – Арк.174–175; Т.5. – Арк.259, 324.

¹⁷ Там само. – Ф.13. – Спр.370. – Т.11. – Арк.240.

¹⁸ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.Р.7. – Оп.1. – Спр.1033. – Арк.18–19; Спр.1035. – Арк.44; Спр.1607. – Арк.91; ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.415. – Т.2. – Арк.17; Ф.13. – Спр.370. – Т.5. – Арк.122; Т.9. – Арк.98–99.

¹⁹ ДАОО. – Ф.Р.7. – Оп.1. – Спр.1034. – Арк.154.

²⁰ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.4. – Арк.31, 53 зв., 128, 164.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.2523. – Арк.54; ДАОО. – Ф.Р.7. – Спр.1037. – Арк.128.

висловлювався протест проти використання більшовицькою владою імен американських анархістів, у той час, коли тисячі таких самих «мучеників-анархістів» кинуті у в'язниці. В УСРР поширювалися як листівки, надруковані у СРСР, так і нелегально завезене звернення від паризького «Дела труда» із протестом проти репресій²². Про підпільне видання листівки з критикою ВКП(б), про створення в Москві Бюро анархістів захисту Сакко й Ванцетті повідомляла анархістська емігрантська преса²³.

У серпні 1927 р. в Одесу з Москви прибув авторитетний анархіст Н.Варшавський, котрий зустрівся з О.Таратутою. Чекісти представили це як крок до створення в південному місті нелегальної групи «підтримки Сакко й Ванцетті». Відповідні листівки було виявлено під час обшуку на квартирі О.Таратути та при арешті Н.Варшавського. Кидати за ґрати О.Таратуту ДПУ вважало недоцільним (можливо тому, що стеження за «координатором анархістів» відкривало нові оперативні можливості)²⁴. У жовтні 1927 р. в Одесі чекісти виявили листівку «Геть державу!», автори якої закликали робітників вимагати звільнення анархістів із радянських тюрем, свободи слова та друку. Листівки із закликами, «близькими до анархістів», поширювалися й у Запоріжжі²⁵.

Зведена таблиця обліку роботи Одеського окружного ДПУ за 1928 р. показувала, що серед «політнеблагонадійного елемента» налічувалося 62 анархіста, із них: «актив» – 20, «пасив» – 13, «легалісти» – 10, «у розшуку» – 13. ДПУ відзначало як «неблагонадійний елемент», близький до анархістського підпілля, колишніх комуністів, вигнаних із ВКП(б) під час «чисток»²⁶.

В анархістській конспірації тих років сильним залишався «полтавський куш». У Полтаві чекісти фіксували 15 анархістів, котрі проводили агітацію серед молоді місцевого агротехнікуму. Активність «полтавців» призвела до арешту 3 місцевих анархістів у листопаді 1927 р.²⁷ У районі Ромни – Гадяч – Лубни поширювалася анархістська література видавництва «Голос труда», сільськими вчителями працювали колишні слухачі педагогічних курсів Гадяча, серед яких у 1921–1925 рр. інформатори фіксували роботу анархістів²⁸. У Лубенському педагогічному технікумі 1927 р. фіксувалися анархістські відозви, діяла група Г.Лінченка (19 осіб)²⁹. По селах Полтавського округу (с. Комишівка та ін.) чекісти виявили декілька «диких» анархістських груп³⁰.

У 1927 р. у зведеннях «по анархістам» постійно фігурував Донбас. Анархістська група в Макіївці стала відома тим, що поширювала на шахтах листівки від імені Трудового комітету рівноправності³¹. На копальні «Юний

²² Archives International Institute of Social History (далі – IISH). – Senya Fleshin Papers. – F.86. – P.12.

²³ Дело труда. – 1928. – №32. – С.10.

²⁴ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.4. – Арк.9–10, 30 зв., 49, 134, 150, 237 зв.

²⁵ ДАОО. – Ф.Р.7. – Оп.1. – Спр.1037. – Арк.25, 36.

²⁶ Реабілітовані історією: Одеська область. – Одеса, 2010. – С.230.

²⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.4. – Арк.10, 115.

²⁸ Там само. – Т.6. – Арк.15, 23.

²⁹ Там само. – Т.8. – Арк.9 зв.

³⁰ Там само. – Т.3. – Арк.81; Т.4. – Арк.30 зв., 237.

³¹ Там само. – Т.5. – Арк.34.

комунар» (Єнакієве) сформувалася група під керівництвом М.Міхенкова та А.Третякова, котрі намагалися створити подібну групу й на Ждановській копальні. Про цей осередок чекісти дізналися через своїх інформаторів після того, як його члени налагодили зв'язок із московськими анархістами, отримуючи від них літературу видавництва «Голос труда»³².

У Донецькому гірничому інституті (м. Сталіно) в 1927 р. було виявлено підпільну групу анархістів, яка мала зв'язок із робітничими колективами у шахтарських селищах Смолянка, Путилівка, Будьонівка, на копальні «Трудова». У серпні 1927 р. пройшли арешти анархістів Донбасу за справою «Шахтарі»³³. У Маріуполі, на заводі ім. Ілліча було вилучено листівки, що зверталися до робітників від імені «Великого альянсу Бакуніна» з пропозицією «бити комуністів». Реакцією на листівки була чекістська перевірка 10 анархістів, котрі перебували на обліку в Маріуполі, арешт 2 із них³⁴.

У 1928 р. в Артемівському окрузі чекісти виявили анархічні листівки за підписом «Анархо-повстанський штаб України»³⁵. У Києві поширювалися листівки «Хліб і воля», що закликали безробітних до акцій протесту. Анархістські листівки «місцевого виготовлення» знаходили в Одесі, Маріуполі, Запоріжжі, у с. Новоспасівка³⁶.

У Миколаєві було виявлено групу на місцевому судноремонтному заводі ім. Марті, члени якої, за даними чекістів, «прагнули взяти бомбу для підризу виконкому». У Севастополі викрили групу серед робітників судноремонтних заводів, в якій колишні комсомольці збирали зброю для експропріацій; у Зінов'євську – групу на заводі «Червона зірка». Подібні осередки діяли в Мелітополі та Первомайську. Упродовж 1928 р. ці групи було ліквідовано³⁷.

Курс на колективізацію сільського господарства, проголошений Й.Сталіним на XV з'їзді ВКП(б), призвів до продовольчої кризи у СРСР. Для забезпечення хлібозаготівель влада повернулася до продрозкладки, карткової системи, посилення терору.

У серпні 1928 р. в Одесі відбувся арешт чорнороба судноремонтного заводу – анархіста О.Степанова, котрого затримали за зберігання саморобних бомб³⁸. Харківському анархістові П.Захарову чекісти намагалися інкримінувати підготовку актів терору³⁹.

У листопаді 1928 р. чекісти ліквідували групу «Народна воля» – «Набат», організовану попереднього року у Глухівському окрузі місцевим учителем М.Медведем. Чекісти стверджували, що вона проводила «експропріації і терор проти представників влади» (пограбування касирів, кооперативу, підпали рад, створення збройного загону), під час обшуку було вилучено 9 одиниць зброї. У складі групи були комсомольці («цілі осередки комсомолу»), колишні

³² ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Арк.80 зв., 159.

³³ Там само. – Т.4. – Арк.95; Т.5. – Арк.31, 35.

³⁴ Там само. – Т.5. – Арк.86; Ф.13. – Спр.415; Т.2. – Арк.46.

³⁵ Там само. – Ф.13. – Спр.370. – Т.6. – Арк.117 зв.

³⁶ Там само. – Т.5. – Арк.63, 248.

³⁷ Там само. – Т.4. – Арк.11, 31, 199; Т.6. – Арк.88–88 зв.; Т.10. – Арк.31 зв., 120.

³⁸ Там само. – Т.9. – Арк.98–99; Т.16. – Арк.156.

³⁹ Там само. – Т.5. – Арк.228, 248; Т.10. – Арк.32 зв.; Т.15. – Арк.31–34; Т.16. – Арк.5 зв.

партизани⁴⁰. Її представляли частиною якоїсь невідомої (або вигаданої ДПУ) анархістської структури, що охоплювала декілька округів, із центром у Києві, звідки на Чернігівщину було завезено 150 анархістських листівок «До всіх трудящих проти більшовицького самодержавства». «Головну скрипку» в організації грала вчительська молодь Харкова, Києва, Чернігова, Ніжина, Глухова. Арешти у цій справі зачепили студентів київського та ніжинського інститутів народної освіти, Глухівського педагогічного технікуму, профшколи⁴¹.

По селах у районі Маріуполя чекісти викрили законспіровану «повстанську групу» під керівництвом махновського командира А.Буданова (у 1921 р. втік із в'язниці). Як повідомлялося у зведеннях ДПУ, А.Буданов, проживаючи в Маріуполі, готував пограбування банку, вів анархічну агітацію серед робітників і селян найближчих до міста сіл, поширював виготовлені на гектографі листівки. Стверджувалося, що група А.Буданова мала намір перейти від агітаційно-пропагандистської роботи до організації партизанських загонів⁴². Для цього він вербував «колишніх партизанів». Передбачалося, що повстання під Маріуполем розпочне озброєна група з 15 осіб, яка здійснить рейд по «махновських селах», проводячи мобілізацію ветеранів партизанського руху й молоді, випустить відозву про початок загального виступу. За умов успіху першого етапу планувалися захоплення ст. Волноваха, організація селянсько-повстанського з'їзду, на якому буде сформовано «об'єднаний ревком повстанства України». У листопаді 1928 р. чекісти заарештували 15 підозрюваних, котрі дали докладні свідчення у справі, під час обшуків було виявлено зброю. За вироком колегії ОДПУ А.Буданова й колишнього махновця П.Білочуба стратили⁴³.

Наприкінці 1928 р. чекісти викрили законспіровану підпільну групу колишнього голови махновської реввійськради І.Чорнокнижного в Межівському районі Дніпропетровської області⁴⁴. ДПУ заарештувало 7 членів цієї групи, вилучивши зі схованок 17 бомб, 10 гвинтівок, 1 револьвер⁴⁵. Цю групу пов'язували з групою Г.Солода у с. Селидівка Сталінського округу, яку так само звинувачували у «зв'язку з Махном» і у вербуванні колишніх махновців (справа «Скривджені»). У групі колишнього члена КП(б)У Г.Солода частина членів мала досвід партизанства, зброю скуповували по селах на кошти, захоплені під час «експропріацій»⁴⁶. У чекістських звітах указувалося, що група скоїла вбивство голови комітету незаможних селян, учинила наліт на Гришинську пошту, готувала напад на відділення банку в Єнакієвому, пограбування складу. Затриманих у рамках справи «Скривджені» було звинувачено в підготовці повстання, у створенні повстанських «осередків» (у с. Гришине, в Артемівському окрузі, в Андріївському і Велико-Янісольському районах), у підготовці відозв із закликами до селян. Під час арештів та обшуків чекісти

⁴⁰ Там само. – Т.15. – Арк.31–34; Т.16. – Арк.5 зв.

⁴¹ Там само. – Т.10. – Арк.8, 14, 46.

⁴² Там само. – Арк.12–13, 33.

⁴³ Там само. – Т.11. – Арк.10, 59 зв., 220.

⁴⁴ Там само. – Арк.218–219.

⁴⁵ Там само. – Т.15. – Арк.205.

⁴⁶ Там само. – Т.5. – Арк.13, 34.

вилучили 10 одиниць вогнепальної зброї⁴⁷. Групу було ліквідовано в лютому 1929 р., заарештовано 24 особи (у справі зазначалося, що в її складі налічувалося до 40 чол.)⁴⁸.

Після арештів груп А.Буданова, І.Чорнокнижного, Г.Солода у чекістських звітах указувалося на тенденцію «пожвавлення старих махновських кадрів», перехід їх «до партизанки». Місцевим ДПУ було дано вказівки «розробити систему заходів щодо запобігання та покарання всіх народжуваних махновських груп і всіх спроб відродження колишніх махновських кадрів»⁴⁹. Відомості про інші арешти анархо-махновських груп у Маріуполі, Межівському районі, в Одесі містилися у грудневому 1928 р. інформаційно-циркулярному листі ОДПУ №34 «Про анархістів». Вимагалось звернути особливу увагу на боротьбу із «залишками анархо-махновщини», систематично виявляти «колишні кадри» махновців і «їх антирадянську діяльність», організувати операції з арешту «анархо-куркульських груп»⁵⁰.

На виконання цього завдання, за підозрою «у створенні повстанського загону» було заарештовано «групи колишніх махновців» в Оріхівському районі Запорізької округи (5 чол.) і у Дніпропетровській окрузі (5 чол.), «махновські групи» у селах Крива Руда та Крилівка Кременчуцького округу⁵¹. У 1929 р. було заарештовано 18 осіб із групи «махновського спрямування» у Сталінському окрузі, яка мала зброю та брала участь в «експропріаціях» у с. Гришине⁵².

У 1929 р. махновці – емігранти з Румунії Ф.Куц та К.Чуприна нелегально прибули до Одеської області для зв'язку з махновським підпіллям, організації повстанських загонів із селян, незадоволених колективізацією. На зворотному шляху їх заарештували⁵³. У червні 1929 р. в інформаційно-циркулярному листі ОДПУ наголошувалося: «Особлива увага повинна бути приділена боротьбі з залишками махновщини в Україні. Потрібна систематична робота з виявлення кадрів махновської армії»⁵⁴.

У Дніпропетровську в 1928 р. продовжували діяти «стара» й «молода» (з колишніх комсомольців) групи, осередок машиніста Л.Лебедева, який намагався організувати робітничий страйк на заводі ім. Петровського, «дика» група. У Нижньодніпровську Л.Лебедев-Селізнєв прагнув створити анархістську групу робітників⁵⁵. Дніпропетровські анархісти виготовили листівки «Ми й вони», «Воля та братерство», які були розраховані на агітацію серед безробітних. У Запоріжжі група анархістів сформувалася на заводі «Комунар», вони намагалися випустити листівку⁵⁶.

В Одесі операція з ліквідації анархістського підпілля відбулася у січні 1929 р., коли заарештували 18 учасників нелегальної конференції.

⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.11. – Арк.242.

⁴⁸ Там само. – Т.10. – Арк.9 зв., 150; Т.15. – Арк.303, 325.

⁴⁹ Там само. – Т.16. – Арк.16.

⁵⁰ Там само. – Арк.3.

⁵¹ Там само. – Арк.7 зв., 129.

⁵² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2987. – Арк.34, 49.

⁵³ Дубовик А. К истории анархического движения в Украине... – С.190.

⁵⁴ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.283. – Арк.125–126.

⁵⁵ Там само. – Спр.370; Т.5. – Арк.33, 123, 254, 394; Т.13. – Арк.324 зв.

⁵⁶ Там само. – Т.5. – Арк.203; Т.15. – Арк.46; «Совершенно секретно»...

Їх звинувачували в поширенні тексту «Організаційної платформи загального союзу анархістів» П.Аршинова й Н.Махна, спробах створити Союз робітників-анархістів⁵⁷. Згодом за ґратами опинився одеський анархіст С.Яворський, котрому інкримінували агітацію серед безробітних⁵⁸.

У Києві 1928 р. заарештували 6 анархістів «старої групи» та 30 представників осередку А.Зойка, який вів діяльність серед робітництва⁵⁹. 1929 р. чекісти затримали ще 6 анархістів, котрі виготовили листівки до київських безробітних від імені групи «Хліб і воля», проводили агітацію на біржі праці. Арешти проводилися після того, як центром Києва пройшла демонстрація 250 безробітних, в організації якої брали участь анархісти⁶⁰. У другій половині 1928 р. ліквідували маріупольський, дніпропетровський та запорізький осередки⁶¹. У травні 1929 р. в Маріуполі заарештували ще одну групу з 7 робітників заводу, котрі «готували випуск листівок»⁶².

Певна частина студентської й учнівської молоді симпатизувала ліво-радикальним ідеям. ДПУ, очищаючи студентські аудиторії та комсомол від «троцькізму», звертало увагу й на «анархістську заразу» в молодіжному середовищі⁶³. У травні 1928 р. чекісти повідомляли Й.Сталіну, що в Україні «зарєєстровані спроби залучення учнівської молоді в анархо-гуртки»⁶⁴. Інформація про існування анархістських студентських груп в Одесі, Полтаві, Києві, Харкові давала підстави для початку чекістського «полювання»⁶⁵.

У Харкові було виявлено «близький до анархістів» Союз вільної федеративної маси, створений у сільськогосподарському технікумі. До організації входили харківські й полтавські студенти. Керівників групи – викладача Кузьміна та студента Ігнатенка – заарештували. В Одесі серед студентів фіксувалася пропаганда «анархістів-революціонерів» «За вільні ради». Відповідні листівки було виявлено в Одесі та в районі Глухова.

У Лубенському педагогічному технікумі «розкрили» молодіжну організацію з 17 осіб, члени якої поширювали анархістські листівки, розгорнули пропагандистську діяльність у сусідніх селах (Великі Сорочинці, Комишине, Хомутець, Зуєве)⁶⁶. Як повідомляли зведення ДПУ, організатор групи – студент педтехнікуму П.Соленко – налагодив зв'язки зі студентами-радикалами Києва й Одеси, із «полтавською групою». Вони мали намір озброїтися, налагодити видання листівок⁶⁷. Подібні групи було «викрито» в керамічному технікумі с. Глинське, в Уманському аграрному технікумі, у Красноставці Уманського округу⁶⁸.

⁵⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370; Т.15. – Арк.36, 140.

⁵⁸ Архів управління Служби безпеки України в Одеській обл. – Спр.9430-п.

⁵⁹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.415. – Т.2. – Арк.230.

⁶⁰ Там само. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.67369-94. – Арк.23; Спр.2987. – Арк.21; Ф.13. – Спр.370. – Т.16. – Арк.6 зв.; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20.

⁶¹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.370. – Т.16. – Арк.99; Спр.415. – Т.2. – Арк.80.

⁶² Там само. – Т.10. – Арк.32; Т.11. – Арк.15, 116.

⁶³ Дело труда. – 1928. – №37/38. – С.17.

⁶⁴ «Совершенно секретно»...

⁶⁵ ГДА СБУ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.283. – Арк.4–5.

⁶⁶ Там само. – Спр.370. – Т.16. – Арк.50, 97.

⁶⁷ Там само. – Т.13. – Арк.19 зв.

⁶⁸ Там само. – Т.6. – Арк.60; Т.9. – Арк.99.

ДПУ продовжило «полювання» на робітничі молодіжні анархістські групи на Донбасі – на шахтах Артемівського округу, на Оленівських копальнях, у с. Костянтинівка, у Луганську на заводі Жовтневої революції (до 40 осіб), у Краснограді під Луганськом⁶⁹. До середини 1929 р. у звітах карального органу згадувалися анархістські групи у Харкові, Мелітополі, Каневі, Полтаві, Дніпропетровську⁷⁰.

Консолідацією анархістської «партії» в УСРР та СРСР, за відомостями ДПУ, займалася таємнича керівна «трійка», з якої чекістам була відома тільки О.Таратута. За її планом усі підпільні анархістські організації (в інститутах, по селах, у робітничих колективах) повинні створюватися на принципі автономних «п'ятирок». У квітні 1928 р. чекісти повідомляли, що О.Таратута нібито говорила анархістові Н.Дріккеру: «[...] в Москві існує думка про те, що в Україні йде успішна підготовка до відновлення роботи анархістів»⁷¹. Із цієї заяви ДПУ робило висновок, що підпіллям керував якийсь таємний «анархістський центр», котрий знаходиться в Москві, а в УСРР «створюються окремі невеликі підпільні групи, зміцнюються зв'язки між розрізненими гуртками анархістів»⁷².

Спробою відродження руху стала діяльність анархістського підпілля з організації законспірованого Союзу робітників-анархістів. У 1928 р. в Москві сформувалася група «старих» анархістів – прихильників «платформи» П.Аршинова, Н.Махна, які вирішили створювати осередки союзу в УСРР. Досвідчений підпільник Д.Скиталець-Едкін улітку 1929 р. приїжджав до Одеси та міст Кримського півострова, де йому вдалося встановити зв'язок із моряками Чорноморського флоту. Через них анархісти намагалися відновити свої зв'язки з еміграцією й налагодити доставку до СРСР відповідної літератури, інструкцій, грошей. Кримська анархістка Лакшина вказувала, що «багато добрих анархістів примикають до теорії Петра Аршинова про створення анархічної партії»⁷³. Однак у другій половині 1929 р. структури союзу, у тому числі чорноморські, чекісти розгромили.

У червні 1929 р. в інформаційно-циркулярному листі ДПУ «Про анархістів» констатовалося: «Єдиний анархізм розвалився на численні федерації, конфедерації та дрібні підпільні бандитські зграї. Конфедерації й федерації, своєю чергою, на союзи, групи, групки». Особливу увагу пропонувалося звернути на молодь, виключену з вишів, на «вчищених» із лав ВКП(б), на колишніх анархістів у більшовицькій партії. Лист ставив хрест на анархістському русі у СРСР: «Усі активно діючі анархістські організації та групи підлягають ліквідації»⁷⁴. На початку 1930-х рр. анархісти констатували, що їхній «голос майже не знаходить резонансу [...] у нас немає організації»⁷⁵. У 1928–1929 рр.

⁶⁹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.370. – Т.5. – Арк.268; Т.14. – Арк.168; Т.16. – Арк.175.

⁷⁰ Там само. – Т.13. – Арк.12 зв., 19 зв., 68, 184; Т.16. – Арк.64, 99 зв., 156, 205, 231.

⁷¹ Там само. – Т.6. – Арк.117.

⁷² «Совершенно секретно»...

⁷³ Орден российских тамплиеров: Документы: 1930–1944 гг. – Т.1. – Москва, 2003. – С.223.

⁷⁴ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.415. – Т.2. – Арк.68–79.

⁷⁵ Филиппович К. Социалистический строй // Дело труда (Чикаго; Нью-Йорк). – 1932. – №72. – С.4.

радянські тюрми поповнювалися анархістами. У листі Р.Кампфер С.Флешину (1928 р.) повідомлялося, що в місцях ув'язнення утримують багато анархістів-комуністів, далі за чисельністю йшли анархісти-синдикалісти й «зовсім мало» анархістів-індивідуалістів; крім того, «часто-густо попадаються анархісти взагалі, котрі не додають до свого анархізму ніякої марки»⁷⁶.

Криза анархістського руху у СРСР 1928–1929 рр. мала й закордонну складову. У 1929 р. французька поліція закрила журнал «Дело труда», його редакція була змушена перебратися з Парижа у Чикаго. Зі столиці Франції вислали П.Аршинова, аналогічна загроза нависла над Н.Махном. До 1929 р. у «країні Рад» остаточно було побудовано «залізну завісу», «вікна» на кордоні «зачинилися», морська політична контрабанда припинилася. Анархісти України почали відчувати брак коштів, що раніше надходили з-за кордону із західних анархістських фондів. Гроші, які збиралися європейськими й американськими анархістами, із 1927 р. йшли вже для захисту у справі Н.Сакко й Б.Ванцетті, а з 1929 р. – на підтримку іспанських одностайців. Боротьба між групами Н.Махна й П.Аршинова та В.Воліна, між анархістськими журналами «Дело труда» (Франція), «Голос труда» (Аргентина), «Рассвет» і «Пробуждение» (США) неабияк ускладнювала координацію допомоги анархістам у СРСР⁷⁷. Але найбільшого удару завдав початок світової кризи 1929 р. – тепер уже західні анархісти не мали можливості сприяти одностайцям у «країні Рад».

Однією з причин кризи анархістського руху у СРСР стала невідповідність теорії комуністичного господарювання та практики колективізації. У 1929 р. радянські анархісти, будучи прихильниками соціальних експериментів і колективного господарства, не розробили своєї «селянської програми» і виявилися неготовими до випробувань повстаннями на селі 1929–1930 рр. П.Аршинов заявляв: «Ми, анархісти, не тільки не противники колективного сільського господарства, але навпаки, є найбільш стійкими, закінченими й, мабуть, єдиними прихильниками цього гасла в революції»⁷⁸. Така заява вела до виправдання сталінських злочинів на селі. Згодом анархіст-синдикаліст Г.Максимов, критикуючи колективізацію, напише: «У Росії у сільському господарстві встановилася нова форма кріпацтва»⁷⁹.

У 1927–1929 рр. анархістське підпілля у СРСР систематично винищувалося каральними органами. У ці роки секретні інформатори проникли в анархістські структури, якими керували відомі ДПУ діячі, котрі залишалися на волі. Не тільки «старі» анархістські структури, але й «дикі» анархістські групи, що виникли самостійно, було викрито та знищено. У тоталітарному суспільстві, «побудованому» до кінця 1920-х рр. у СРСР, стала неможливою будь-яка опозиційна діяльність. Анархістам не допомогли витончені прийоми конспірації, відмова від фіксованого членства у групах, повна автономія підпільних осередків. Водночас вони не змогли оперативного прилаштувати свої ідеологічні

⁷⁶ ПІШ. – Senya Fleshin Papers. – F.20. – P.119.

⁷⁷ Ibid. – F.85. – P.1.

⁷⁸ Аршинов П. Коллективное сельское хозяйство в СССР // Дело труда (Чикаго). – 1930. – №56/57. – С.1.

⁷⁹ Максимов Г. Революция или контрреволюция в России? // Там же. – 1935. – №87. – С.3.

догми до швидких змін політичної ситуації, виробити чітку програму опору тоталітаризму, очолити селянські протести, реанімувати робітничий рух. 1929-й рік можна вважати часом остаточного знищення підпільних анархістських структур у СРСР. Їхні ідеологія й досвід політичної діяльності виявилися непотрібними.

This article focuses on debunking the myth of historiography that the anarchist organization in Ukraine in 1927–1929 years did not exist. In the large industrial centers (Odesa, Kharkiv, Kyiv, Dnipropetrovs'k), anarchist ideas had a following among students and young workers, some anarchist groups were not associated with traditional anarchist structures. In 1927 soviet dictator elite decided to launch a complete destruction of anarchist groups, which led to the elimination of anarchist underground in the USSR.

Keywords: *anarchism, anarchism-communism, anarchist group, terror, propaganda, underground, repressions.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1(092)(477)Грушевський(045)

Г.В.ПАПАКІН *

МАЙСТЕРНЯ М.ГРУШЕВСЬКОГО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЦЯ

Розглянуто доробок М.Грушевського у сфері історичного джерелознавства. Наголошено, що академік, не дивлячись на відсутність узагальнюючих праць такого спрямування, залишив значну теоретико-методологічну спадщину у цій царині. Окреслене ставлення М.Грушевського до різних типів і видів джерел, дослідницький інструментарій, застосування зовнішньої та внутрішньої критики джерел. Зроблено висновок, що розвиток усіх наук гуманітарного циклу, до яких долучився М.Грушевський, ґрунтувався насамперед на всебічному дослідженні джерел і пам'яток, що дійшли з минулого.

***Ключові слова:** Грушевський, джерелознавство, археографія, історичні джерела та пам'ятки, «Історія України-Руси».*

Видатний український учений, академік ВУАН, АН СРСР, Чеської академії наук, член-кореспондент Краківської академії наук і мистецтв М.Грушевський залишив непересічний слід в історії, археології, літературо- й мистецтвознавстві, етнології, соціології, політології, зробив свій внесок також у розвиток значної кількості інших соціогуманітарних наук. Не дивлячись на таке розмаїття інтересів, його творчий доробок відрізняється монументальною цілісністю. Стрижнем усієї наукової спадщини М.Грушевського виступає всебічне дослідження різноманітних джерел як продуктів людської діяльності/творчості, створених упродовж багатовікової історії людства. Відштовхуючись від специфіки розкриття унітарного джерельного контенту наук про людину і створене нею суспільство, академік упродовж свого життя розвинув багато напрямів соціогуманітарних досліджень.

Автор цієї статті ставить за мету розкрити майстерню М.Грушевського-джерелознавця, показати методологію, методіку та інструментарій, який використовував фахівець у роботі з джерелами всіх історичних періодів: від глибокої прадавнини практично до ХІХ ст. Для цього нині визріли належні умови, адже в 50-томному зібранні творів академіка, що його з 2002 р. випускає Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського

* Папакін Георгій Володимирович – доктор історичних наук, директор Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України
E-mail: hrapakin@gmail.com

НАН України у співпраці з іншими академічними й науковими інституціями, уже зібрано значну частину творчої спадщини вченого, до того розпорошену по різноманітних журналах, збірниках, газетах тощо. Наявність такого видання, що вперше презентує комплексний науковий доробок історика, надає унікальну можливість доступитися до його творчої лабораторії, яка віддзеркалена не лише у великих творах, але й у рецензіях, оглядах, звітах, записках, передмовах до джерельних публікацій – одним словом, у всьому корпусі інтелектуальної продукції визначного дослідника нашої минувшини¹.

Внесок М.Грушевського в істотне розширення й актуалізацію джерельної бази української історії незаперечний. Мабуть першим про це нагадав О.Купчинський, котрий, зокрема, зазначив: «Українська історіографія не знає іншої особистості з такими багатими зацікавленнями в історичних джерелах»². Відомо, що М.Грушевський не залишив спеціальних розвідок з історії, теорії та методології джерелознавства, якщо не зважати на студентські реферати «Древности» та «Русские древности». Попри те, його вплив на подальший розвиток згаданої науки став винятковим. Він збагачував українське джерелознавство насамперед шляхом здійснення власних археографічних проектів, а також за рахунок усебічного використання виявлених ним джерел у загальних працях історичної, літературознавчої, етнологічної тематики. Також вартий уваги його підхід до аналізу джерел, присутній буквально в кожній праці фахівця, незалежно від її формату, обсягу чи навіть тематичного спрямування. Тут простежується істотний вплив його вчителя В.Антоновича – засновника київської школи істориків-документалістів, котрі присвятили свою творчість дослідженню й публікації актових джерел, зосереджених у Київському історичному архіві, інших документальних зібраннях Російської та Австро-Угорської імперій. Поряд із цим варто говорити і про відбиток ідей інших відомих джерелознавців – професорів київського Університету св. Володимира В.Іконнікова та Ф.Фортинського, у чиїх семінарах народилися перші студентські праці майбутнього академіка.

Відштовхуючись від настанов своїх учителів, М.Грушевський уважав основою будь-якого наукового дослідження засвоєння, критичний аналіз і використання якомога повнішого комплексу джерел із певної теми або за визначений хронологічний період. Так він робив у власних працях, свідченням чого є ґрунтовні джерелознавчі примітки наприкінці кожного тому «Історії України-Руси». Вони фактично виступають самостійними науковими дослідженнями з докладним переліком використаних писемних, зображувальних та речових джерел, розкриттям їх змісту, ґрунтовним аналізом достовірності й повноти відбиття історичних фактів.

Так само М.Грушевський ставився і до праць інших істориків, у першу чергу виділяючи джерельний контент їхніх досліджень. У записці, поданій

¹ *Гирич І.Б.* П'ятдесятитомник творів Михайла Грушевського: концепція, здобутки, перспективи // Український історичний журнал. – 2016. – №2. – С.51–69.

² *Купчинський О.* Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Льва Даниловича) // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Л., 1994. – С.138.

філологічному відділу НТШ із приводу заснування Археографічної комісії товариства, він наголошував, що наявні праці з історії України потрібно наново переглянути саме через розширення вже оприлюдненої, а також окреслення потенційної джерельної бази:

«[...] що вже зроблено – вимагає в значній мірі критичної перевірки і детальних студій для основнішого і певнішого в'яснення, а поміж того зробленого зостаються ще значні частини незроблені і дефектні, які вимагають ще багато праці. Такий стан в значній мірі залежить від великих недостач в готовому історичному матеріалі, в джерелах. Публікації останніх років показують, що і для періоду давнього (до пол[овини] XIV в.) наші і чужі бібліотеки і архіви не використані добре, – що ж казати за період середній і новий! Тут тільки деяким поодиноким справам чи місцям пощастило так, що мають більш-менш докладний запас публікованого матеріалу, інші ж зостаються цілком майже позбавлені джерел»³.

Насамперед слід відзначити причини, які спонукали фахівця приділяти таку надзвичайну увагу історичним джерелам загалом, і їх публікації зокрема. М.Грушевський був переконаний, що такий поворот до джерел викликаний природним ходом розвитку всієї соціогуманітарної науки (передусім історії та літературознавства). Вона перейшла від вивчення життя й діяльності вищих суспільних верств, окремих виняткових пам'яток до дослідження всього суспільства, громадського життя в усій його сукупності, а також повного комплексу джерел з його щоденного буття. У передмові до першого тому «Жерел з історії України-Руси» львівський професор зазначав:

«Відколи наслідком того повороту, що відбувся в історичних науках взагалі, головна увага перейшла з студіювання самих зверхніх фактів політичного життя в історії, взірцевих утворів – в літературі на широкі висліди коло розвою культурно-громадського життя й його обставин, потреба розширенню археографічних засобів дуже відчувалася в українсько-руській науці»⁴.

Доводиться констатувати, що роль і місце М.Грушевського у джерелознавчій науці, ставлення його до джерела, інструментарій використання джерел в історичних та археографічних працях практично не розкриті й донині. На це ще 1993 р. звернув увагу О.Купчинський, котрий наголосив: «М.Грушевський як джерелознавець заслуговує на окрему монографію, в якій могли б бути показані не лише масштабність використання джерел та їх обсяг, але й погляди вченого на роль джерелознавства у дослідницькій роботі, методика вивчення джерел і заходи в українській науці щодо видавання історичних джерел»⁵.

³ *Грушевський М.* До видання джерел до історії українсько-руській // *Його жс.* Твори у 50 т. – Т.5. – Л., 2003. – С.28–32.

⁴ *Грушевський М.* [Передмова] // *Жерела до історії України-Руси: Описи королівщин в землях руських XVI в., видані під редакцією Михайла Грушевського.* – Т.1: Люстрації земель Галицької й Перемиської. – Л., 1895. – С.1.

⁵ *Купчинський О.* Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства... – С.137.

За відсутності такої спеціальної праці мають місце замовчування здобутків фахівця. Можна навести такий промовистий факт: в останній праці про позитивізм в історичній науці в Україні в окремому розділі «Вплив позитивізму на розвиток теорії та методики історичного джерелознавства» прізвище Грушевського навіть не згадується, хоча в тексті інших розділів певну увагу на нього було звернуто⁶. Більше того, у зв'язку з декларативним зарахуванням його до кола істориків-позитивістів М.Грушевському приписуються погляди і ставлення до джерел, які насправді ним не сповідувалися. Наприклад, висловлюється думка, що «подібно до інших істориків-позитивістів, дослідник (М.Грушевський – Г.П.) був переконаний, що актові джерела є правдивішими й найоб'єктивнішими, а тому прийнятнішими для встановлення історичних фактів»⁷.

Але підстави для такого широкого узагальнення фактично відсутні. М.Грушевський активно й вільно оперував найрізноманітнішими джерелами, і писемні становили значну, проте не провідну частину використаної ним джерельної бази. Більшість його праць із загальної історії починаються з опису географічного середовища, кліматичних умов та інших факторів, що сучасні дослідники визнають за вплив британського історика Г.Бокля⁸.

Вагомою складовою джерельної бази студій став різноманітний археологічний, етнографічний, фольклорний матеріал. Уже молодий дослідник стверджував: «На допомогу літературним джерелам приходять археологічний матеріал і заповнює деякі пробіли у небагатьох свідченнях писемних джерел»⁹. Згодом інформація речових джерел у науковій лабораторії фахівця посіла далеко не другорядне місце. М.Грушевський був у курсі результатів усіх найновіших розкопок чи експедицій, сам організовував їх як керівник НТШ, звертав увагу на оприлюднення вагомої інформації про давні артефакти, виявлені археологами. Це достеменно засвідчують рецензії професора на тогочасні праці з археології, уміщені у 14–16-му томах 50-томного зібрання творів М.Грушевського. Він також залишив власні ґрунтовні розвідки з глибоким аналізом виявлених археологічних джерел. Достатньо перегорнути сторінки тих томів зібрання творів академіка, в яких опубліковано його праці, щоб побачити – археологічні студії становлять поважну їх частину. Більшість із них припадають на львівський період життя, а остання датована 1928 р.¹⁰ Можна навіть стверджувати, що М.Грушевський уважав археологічні джерела не тільки важливими, але й самодостатніми, що не повинні пристосовуватися до

⁶ Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.). – Х., 2013. – С.312–325.

⁷ Богдашина О.М. Методика історичних досліджень М.С.Грушевського // Вісник Харківської державної академії культури. – Вип.37. – Х., 2012. – С.35.

⁸ Витанович І. Уваги до методології й історіософії М.Грушевського // Український історик. – 1966. – №1/2. – С.37; Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX ст.). – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – С.27.

⁹ Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1991. – С.370.

¹⁰ Див.: Бандрівський М. Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – С.43–49.

різних історичних теорій. Він закликав: «Не мучмо її (археологію – Г.П.) на прокрустовім ложі наших історичних відомостей, не вибираймо з неї поодинокі подробиці, які здаються нам придатними для певних історично-етнографічних комбінацій»¹¹.

Так само глибокому аналізу піддавалися зображувальні джерела, зокрема ті, які збереглися від козацької доби історії України. Відомі статті М.Грушевського про портрети гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи, в яких розкрито інформативний потенціал такого виду джерел для загальноісторичних досліджень¹². Зокрема щодо портретів останнього історик наголошував: «Взагалі широке розповсюдження портретів в значній мірі належить часам вже по катастрофі. І в сій популярності Мазепиною портрету я бачив би певну патріотичну фронду українську проти російського режиму, фронду характеристичну тим більше, що сама постать Мазепи не тішилася особливою симпатією, скільки можна судити»¹³.

Не залишилися поза увагою дослідника мовні та лінгвістичні джерела, які відігравали значну роль в умовах практичної відсутності писемних пам'яток із прадавньої й давньої історії України. Дійшло до того, що відомий етнолог Ф.Вовк у листі до М.Грушевського від 8 серпня 1903 р. навіть дорікав останньому зайвим захопленням в «Історії України-Руси» «лінгвістичною палеонтологією», висновки якої, на погляд Ф.Вовка, не завжди підтверджувалися писемними та археологічними джерелами¹⁴.

Тому, на мою думку, має рацію В.Тельвак, котрий стверджує, що «розуміння історичного джерела, яке запропонував М.Грушевський, було новаторським для того часу. Він відкидав абсолютизацію офіційних юридичних та дипломатичних пам'яток»¹⁵.

На початковому етапі своєї наукової творчості М.Грушевський здебільшого відштовхувався від різноманітних описово-статистичних джерел доби пізнього середньовіччя. Люстрації, описи, ревізії та інвентарі Правобережної України XV–XVIII ст. було використано вже у його першому збірнику документів про Барське староство. У львівський період життя люстрації королівщин на руських землях 1560-х рр. видано в підготовленій М.Грушевським як упорядником чотири томній серійній публікації у «Жерелах з історії України-Руси». Тут детально простежено процедуру народження такого джерела, як люстрації. Зокрема в основу узагальненого матеріалу люстрації 1565–1566 рр., за спостереженнями М.Грушевського, було покладено ревізорські записки, тобто акти безпосереднього обстеження королівських маєтностей¹⁶. Згодом вони разом з

¹¹ Грушевський М. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи. – Санкт-Петербург, 1904. – С.9.

¹² Грушевський О., Грушевський М. Портрет Хмельницького з видання 1683 р. (до портрета) // Грушевський М.С. Твори у 50 т. – Т.6. – Л., 2003. – С.490–491; Його ж. До портрета Мазепи // Там само. – Т.8. – Л., 2007. – С.120–121.

¹³ Грушевський М. Ще до портрета Мазепи // Там само. – С.122.

¹⁴ Листування Михайла Грушевського. – Т.2. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2001. – С.192–193.

¹⁵ Тельвак В. Теоретично-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського... – С.159.

¹⁶ Грушевський М. [Передмова] // Жерела до історії України-Руси... – Т.1. – С. VI.

іншими описовими матеріалами вводилися до узагальнюючих відомостей, які в цілому надавали повну інформацію про стан королівщин. Інші описові джерела, як-от найдавніший інвентар Львівського замку з 1495 р., Перемиські описи 1494 і 1497 рр., ряд інших інвентарів кінця XV – початку XVI ст. дослідник оприлюднив на шпальтах «Записок НТШ». Ще більше наявних описово-статистичних джерел було використано у великих працях та розвідках історика, зокрема ґрунтовних передмовах до археографічних збірників, публікаціях у наукових виданнях. Тому можна стверджувати, що такий вид джерел М.Грушевський використовував усебічно. Наведемо вичерпну характеристику специфіки описових джерел, подану в одній із праць:

«З кінцем XV в. в джерелах українсько-руської історії виступає категорія, що далі, особливо в протязу XVI в., займає першорядне місце і особливо недорівняне становище має в історії суспільних і економічних відносин – розумію різнорідні описі (справоздання, інвентарі, ревізії, люстрації) замків і королівщин. Правда, вони не однаково важні й цікаві – се залежить від кругу питань, на які мала відповісти така опись, кругу фактів, який брав такий ревізор чи справоздавець, але й навіть менш цікаві між ними дають суму матеріалу для внутрішньої, суспільної й побутової історії, який ми в інших джерелах лише крихтами збирати можемо»¹⁷.

М.Грушевський відзначав певну відносність відбитої там інформації, насамперед тому, що під час укладання такої документації в різні часи використовувалися різні одиниці оподаткування (родина, дворище, плуг, лан): «Хоча ми і маємо переписи з часів, що передують діяльності (королеви – Г.П.) Бони, і наступних, але підстави для розрахунків у них різні». Переведення одних одиниць в інші виглядало досить умовним¹⁸.

Назагал треба підкреслити пильну увагу академіка до джерел соціальної та економічної історії, масових, описових. Можна стверджувати, що він віддавав їм перевагу перед джерелами актовими, політичними. Дослідник навіть підкреслював, що без уваги до економічних джерел не можна писати достовірну політичну історію. Так, надаючи камеральну характеристику Архіву скарбу коронного у Варшаві, він відзначав:

«Акти архіву дають багатий і важний матеріал, переважно для внутрішньої, економічної історії, фактів політичної історії дотикаються вони стільки, скільки відбивалася вона в скарбових сферах, так, напр., переходилися в актах скарбових рахунки видатків на військо, на приймання послів, між іншого – під час Хмельниччини. Ціла вага архіву полягає в важних і одиноких датах щодо загального стану фінансів державних, оподаткування людності, їх економічного стану – для чого велику силу матеріалу дають поборові реєстри і інвентарі; в останніх разом з ними проходять відомості і про правний стан різних верств;

¹⁷ Грушевський М. Описи подільських замків 1494 р. // *Його жс.* Твори у 50 т. – Т.5. – С.68–83.

¹⁸ Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч.8. – Т.1. – К., 1893. – С.92.

ті ж категорії дають незвичайно важний матеріал щодо колонізації й статистики, а поіменні реєстри людності – для історичної етнографії; нарешті, реєстри зборів митних становлять важне джерело для історії зносин і торгівлі»¹⁹.

Доволі оригінальним було запропоноване майбутнім академіком розв'язання проблеми співвіднесення джерела та методу його оприлюднення. Ще 1894 р. він критикував співробітників Київської археографічної комісії за те, що вони добирали джерела відповідно до визначених тематичних серій загального видання «Архив Юго-Западной России», відкидаючи ті, які не вкладалися у це «прокрустове ложе». На його думку, навпаки, спосіб оприлюднення мав диктувати зміст самого джерела. Тому ті акти й документи, котрі не вписувались у визначену тематику, але розкривали значущу інформацію, М.Грушевський уважав за потрібне публікувати у «збіркових томах» поза тематичними серіями «АЮЗР». Він також пропонував видати найважливіші акти з окремих міських і ґродських книг незалежно від їх змісту, тобто оприлюднення актового матеріалу не тільки за тематичною, але й за регіональною ознаками, публікувати їх як комплексні історичні пам'ятки²⁰. Отже на першому місці для фахівця стояло джерело як цілісна даність, а не тільки сукупність наявної там інформації конкретного тематичного спрямування. Адже насправді історичне джерело несе у собі відомості, практично не обмежені тематично. Використати їх можливо для висвітлення найрізноманітнішої тематики залежно від майстерності, досвіду, фаху науковця, котрий читає, досліджує й коментує джерело.

У цьому ряду можна розглядати критику М.Грушевським російського академічного видання давньоруських літописів. Зазначаючи, що воно здійснювалося переважно філологами з перспектив власної науки, він підкреслював: це практично нічого не дає історикам, і виступав проти такої вузькоспеціальної «монополізації» джерелознавчих видань:

«Видання літописей Петербурзькою археографічною комісією робилися із занадто малим оглядом на потреби історичного ужитку, а тепер з переходом до спеціалістів-філологів ся тенденція ще зміцнилася. Тексти видаються так, якби призначалися для ужитку філологів і тільки; зовсім нічого не робиться для того, щоб улегшити користання з них як історичних джерел істориків. Нічого з того, що практикується при виданні історичних джерел – ніяких відсилачів, порівнянь, вказівок джерел, пояснень річових – нема тут»²¹.

Натомість сам М.Грушевський пропонував широкий підхід до джерела, розкриття його інформативного потенціалу в інтересах усього соціогуманітарного комплексу наук саме через систему довідкового апарату до видань.

¹⁹ Грушевський М. Архив скарбу коронного у Варшаві: Замітка археографічна // *Його жс.* Твори у 50 т. – Т.5. – С.33–37.

²⁰ Грушевський М. Тимчасова комісія для розгляду давніх актів: До 50-річного ювілею Київської археографічної комісії // Там само. – С.351–359.

²¹ Грушевський М. [Рец.] Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Императорской археографической комиссией. – Т.П: Ипатьевская летопись. Изд. второе. – Санкт-Петербург, 1908 // Записки НТШ. –Т.LXXXV. – Кн.5. – Л., 1908. – С.198.

Основною рисою М.Грушевського як джерелознавця, засвоєною ним від позитивістської історичної школи, стала ґрунтовна й усебічна критика історичних джерел. На це питання він звернув увагу ще у студентські роки, зазначивши, що лише така критика дозволяє «раціональним чином використовувати дані джерел», і віддавав першість у піднесенні джерелознавчої критики Л. фон Ранке²². У своїх працях він ставив проблему не стільки збирання якомога більшої кількості джерел, оцінювання значущості інформації, віддзеркаленої в конкретних їх видах, але найголовніше – їх змістової інтерпретації. Навіть в одній із найперших розвідок молодий фахівець зауважував доволі різко стосовно повноти та достовірності вміщеної у середньовічних писемних джерелах інформації, зокрема щодо здатності їх розкрити внутрішню мотивацію подій: «Перипетії подій у джерелах часто не мотивовані або мотивовані недостатньо, фальшиво»²³.

Зовнішня та внутрішня наукова критика джерел стала головним інструментом дослідника. Він не тільки не говорив про якусь перевагу актових матеріалів над іншими, але, навпаки, наполегливо підкреслював своє бачення їх неповноти, однобічності. Уже в передмові до першої власної археографічної публікації, присвяченої Барському староству, М.Грушевський спеціально підкреслював обмежене значення офіційних майнових актів, виданих центральною владою або місцевими урядниками. У таких документах не могла повністю віддзеркалитися реальна ситуація щодо землеволодіння на Барщині. Крім повноправних земельних пожалувань, підтверджених ними, існувала практика самовільного зайняття ґрунтів місцевим боярством-зем'янами, часом із давньою традицією, проте без формально-юридичного закріплення: «Наші джерела – офіційного походження, переважно королівські грамоти, а туземні землевласники здебільшого обходилися без урядової санкції, задовольняючись фактом володіння і лише за сприятливих обставин клопоталися про отримання “твердостей”, пам'ятуючи про можливість ревізій»²⁴.

Характерним для М.Грушевського було усвідомлення того факту, що інформація офіційних документів – аж ніяк не вичерпна та, наприклад, обсяги повинностей і прав непривілейованої барської шляхти за ними встановити складно:

«Тутешні грамоти з цього питання далеко не завжди дають задовільні відомості, і ми б дуже помилилися, якби схотіли дотримуватися в точності їх указівок стосовно повинностей, так як останні, крім грамот, визначалися місцевим звичаєм, практикою, на яку часто посилались і самі грамоти у висловах, як-от: *et alia servitia; onera quae tenentarii ferre ex antiquo consueverunt; more aliorum nobilium in districtu Varensi; servitia usitata; labores consuenti* і т.п. Вислови ці ясно вказують на існування норми повинностей, яка утворилася достеменно»²⁵.

²² Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.3.

²³ *Грушевський М.* Волынский вопрос: 1097–1102 // Киевская старина. – 1891. – Кн.4. – С.33.

²⁴ АЮЗР. – Ч.8. – Т.1. – С.69.

²⁵ Там же. – Т.2. – К., 1894. – С.106.

Так само критично М.Грушевський оцінював і сеймові документи – найвищі за значенням державні акти Польського королівства та Речі Посполитої. Підкреслюючи відсутність у наявних матеріалах Пйотрковського сейму 1552 р. (відомостях тогочасних хроністів, виданих сеймових щоденниках) інформації щодо зміни власника Барщини, а саме перехід цих земель із приватної власності королеви Бони під державну (королівську) юрисдикцію, дослідник зазначав, що вони «загалом не настільки докладні, щоб можна було на них покладатися»²⁶.

Актові джерела насамперед ставали предметом найприскіпливішого аналізу М.Грушевського. На прикладі ставлення його до грамот князя Лева Даниловича²⁷, що викликали недовіру істориків, О.Купчинський розкрив науково-критичний інструментарій фахівця:

«[...] при дослідженні грамот застосовує класичний історично-порівняльний дипломатичний метод оцінки документів, спираючись на відомий давньоруський дипломатичний метод, а заодно притягаючи візантійську, ватиканську і загальноєвропейську дипломатичну традицію. Його увага зосереджується на всьому комплексі внутрішніх ознак документів (про зовнішню мову не йде, бо, як вже згадувалось, усі грамоти з іменем Льва (Льва Даниловича) дійшли в копіях), а саме, на аналізі змісту, структурної будови та мови; [...] аналізуючи документи, не задовольняється вузьким вивченням їх текстів, смислового навантаження клаузул грамот, а всебічно досліджує їх, послідовно спирається на широкий історичний матеріал, що давало можливість увійти в контекст грамот, а водночас і епоху, в якій вони появились»²⁸.

Зважено-критично М.Грушевський ставився й до всіх інших видів джерел, за науковими критеріями визначаючи їх повноту, змістову вагу. Розглядаючи у т.2 «Історії України-Руси» перебіг боротьби за владу між синами Володимира Святого й, зокрема, обставини загибелі княжичів Бориса та Гліба, відомі виятково з агіографічної літератури, історик доволі різко зауважив щодо змістовного боку тогочасних матеріалів: «Пояснення, які дають нам джерела, нічого не варті»²⁹. Ще менше поваги М.Грушевський висловлював стосовно інформації польських дотичних джерел, підкреслюючи наявність тут легендарних, неймовірних і навіть анекдотичних відомостей³⁰. Для початку XIII ст. М.Грушевський, навпаки, визнавав надзвичайну цінність відомостей хроніки Я.Длугоша, яка, на його думку, багата «цінними подробицями, зачерпнутими з якихось руських, для нас втрачених джерел»³¹. Певні невідповідності виявив

²⁶ Там же. – С.105.

²⁷ *Грушевський М.* Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва? // Записки НТШ. – Т.45. – Л., 1902. – С.2; *Його ж.* Ещё о грамотах кн. Льва Галицкого // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – Т.9. – Санкт-Петербург, 1904. – С.267–283.

²⁸ *Купчинський О.* Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства... – С.139.

²⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.2. – К., 1991. – С.8.

³⁰ Там само. – С.16.

³¹ Там само. – С.228 (прим.).

фахівець і у скандинавській сазі про Еймунда, яка стала іншим джерелом для відтворення ним історичних подій XI ст.

Історик прискіпливо оцінював інформацію літописних оповідань. Він був детально обізнаний із науковими висновками О.Шахматова щодо процесу розвитку давньоруського літописання, наявності пізніших вставок і редакцій у зводах, які дійшли до нас. Проте М.Грушевський провів значне самостійне дослідження текстів. Результатом стало виокремлення з літописних зводів цілком вірогідних свідчень і, навпаки, доведення недостовірності іншої інформації, що традиційно сприймалася некритично. Так, розглядаючи записи різних літописців про трагічні події 1097–1098 рр.: полонення й осліплення князя Василька відразу після Любецького з'їзду, похід на Київ об'єднаного війська на чолі з Володимиром Мономахом, М.Грушевський відзначав: «Все це оповідано дуже гарно і жалісно, князі показують великий патріотизм і моральне почуте, їх похід на Сьвятополка – рух безпосереднього почуття їх, на чолі їх Мономах – ідеальний патріот, що всіма комендує. Тільки все се зовсім розминається з дійсним характером і розвоєм подій»³². Критичні зауваження історик висловлював і щодо Галицько-Волинського літопису, зокрема ідеалізації його автором постаті князя Данила Романовича:

«В результаті, хоч факти маємо не перекручені, правдиві, але фігура Данила рисується значно ідеалізованою, і в сій ідеалізації перейшла вона і до пізнішої історичної традиції, аж до новіших часів. Авреоля, якою оповив його прихильний йому літописець, світить наоколо його особи і нині, по шістьох століттях, і новочасні біографи Данила йдуть за його прихильником XIII в. та переповідають його похвали. Тим часом історична правда вимагає більш критичної і більш об'єктивної оцінки»³³.

Підкреслимо, що сучасні дослідники цього літопису пропонують «вважати його не звичайним літописом, а зібранням великих і малих повістей, присвячених життєписам синів і онуків галицько-волинського князя Романа Мстиславича», не згадуючи при цьому фахову оцінку джерела, дану М.Грушевським³⁴.

Окрім руських, майбутній академік звернув увагу й на русько-литовські літописи, окреслюючи їх місце серед інших джерел як пам'ятки подвійного значення: «як історичні джерела, часом одинокі, для дуже важних моментів в історії Східної Європи, і як пам'ятки письменства й культурного життя дуже глухого, маловідомого періоду». Високо поцінуючи їх, історик водночас вносив свій науковий вердикт: «Найдавніша літопис русько-литовська є конгломератом осібних утворів, сполучених механічно і далеко менш прилаштованих до себе, ніж складові частини, наприклад, Найдавнішої руської літописі або Літописі Київської (XII в.)»³⁵.

³² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – С.95.

³³ Там само. – Т.3. – К., 1993. – С.90–91.

³⁴ Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. – К., 1993.

³⁵ Грушевський М. Похвала [великому] к[нязю] Витовту, кілька зауваг про склад Найдавнішої русько-литовської літописі // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.5. – С.30.

Історик неодноразово відзначав велику суб'єктивність літописних відомостей, їх залежність від поглядів авторів, упереджене ставлення до описуваних подій, особливо ж постатей князів, бояр, інших тогочасних адміністраторів, котрі мали суттєво впливали на творців наявних зводів. Така вагома особистісна складова літописів змушувала дослідника кожного разу перевіряти їх свідчення за іншими, визнаними ним більш вірогідними, джерелами.

Проблеми автентичності джерел перебували у центрі уваги М.Грушевського. Розмірковуючи щодо оригінальності перших грамот князів Кوریатовичів XIV ст., виданих землевласникам Поділля, він позитивно вирішував проблему, використовуючи таку аргументацію:

«Не входячи в доведення автентичності грамот, зауважу лише, що вказівки їх з питань органів управління відрізняються надзвичайною вірогідністю, взаємно доповнюючи одна другу й узгоджуючись із старим устроєм Галицької Русі. Для XVI ст. ці форми управління були таким архаїзмом, що віднести їх на рахунок домислу фальсифікаторів навряд чи можливо»³⁶.

Поза увагою дослідника не залишилися і джерела церковного походження – від записів XVI ст. до збірників духовних віршів XIX ст. Так, М.Грушевський подав докладний опис Самбірської метрики XVI ст., що зберігалася у львівському Оссолінеумі. Із характеристики цього джерела випливає висновок, що записи Самбірського костелу розкривають механізм, спонукальні причини, час та обставини переходів із «руської віри» на «латинську»³⁷.

Основні джерела, використані М.Грушевським для написання перших томів «Історії України-Руси», були назагал традиційними для тогочасної історіографії. Основу їх становили літописи різних ізводів та редакцій, пам'ятки середньовічного права, місцевий актовий матеріал; візантійські, польські, угорські, чеські, німецькі хроніки, листування римських понтифіків, акти центрально- та східноєвропейських монархів, скандинавські саги, агіографічна й церковна література тощо. Проте обсяги їх залучення, підхід до них став не таким традиційним. Ідеться про всебічну наукову критику згаданих джерел та комплексне їх дослідження (текстологічне, дипломатичне, змістове), що у сукупності дозволяло не лише уточнювати перебіг і датування певних подій, але й докорінно змінювати їх. Прикладом може служити аналіз грамоти угорського та польського короля Людовика мешканцям Галичини, яку М.Грушевський, широко використовуючи внутрішню й зовнішню критику джерела, аргументовано датував 1371, а не 1376 рр., і вставив в інший фактичний контекст усупереч думці, висловленій у польській історіографії³⁸.

Доволі часто в «Історії України-Руси» можна знайти нарікання історика на «брак джерел»: їх недостатність або взагалі відсутність. Наприклад, говорячи про «вихідний момент утворення Галицько-Волинської держави»,

³⁶ АЮЗР. – Ч.8. – Т.2. – С.3 (прим.).

³⁷ Грушевський М. Метрика Самбірська: Подроблиці з історії відносин релігійних // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.6. – Л., 2004. – С.154–160.

³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – К., 1993. – С.448–450.

М.Грушевський заявляв: «Але сей – так інтересний з огляду на його подальші наслідки момент лишається дуже темним, з браком свійських (власних – *Г.П.*) джерел до сеї події»³⁹. Говорячи про події після 1290 р. на заході України, він зазначав: «З тим “кіммерійська пільма” спадає на історію галицько-волинських земель, бо якої-небудь української літописи з сих часів не маємо, а північні літописи давно перестали подавати які-небудь звістки про українські справи: політичне і суспільне життя колишніх складових частин Руської держави розійшлося зовсім далеко»⁴⁰.

Особливо «темні» періоди середньовічної історії М.Грушевський висвітлював за допомогою широкого кола найрізноманітніших джерел: нумізматичний матеріал, печатки, герби, речові пам'ятки (як-от святоюрський дзвін 1341 р.), навіть маргіналії рукописів. Печатка галицько-волинського князя Юрія Львовича, де той титулувався «королем Руським», надихнула історика на висновок: «Ся печатка Юрія (звісна нам з грамот його наступників, що тої печатки уживали), становить найраніший документальний слід західноєвропейських культурних впливів на княжій дворі, в княжій канцелярії Галицько-Волинської держави – впливів, задокументованих ще докладніше грамотами наступників Юрія»⁴¹.

М.Грушевський зробив ґрунтовний висновок стосовно специфіки віддзеркалення в писемних джерелах потрібної для історичного дослідження інформації. Він стверджував, що вихід зі ситуації, коли відомостей окремих видів джерел недостатньо, полягає у залученні найширшої джерельної бази, здійсненні комплексного аналізу всієї наявної інформації. Це, власне, і стало основним інструментарієм його творчої лабораторії. Тільки такий шлях може дозволити, на думку молодого М.Грушевського, досягти вагомих наукових результатів: «Тим не менше, порівнюючи і комбінуючи дані різноманітних категорій (джерел – *Г.П.*), можна прийти до більш або менш міцних висновків»⁴². У зрілий період творчості, наприклад у тексті «Історії України-Руси», можна знайти аналогічні твердження. Так, говорячи про брак джерел з історії утворення Галицько-Волинського князівства, історик заявляв: «Ми мусимо старатися самостійно розсвітити собі цей момент, користаючи з цілої суми наших відомостей, пізніших і раніших»⁴³. Більш конкретно й директивно це було поставлено у «Записці» щодо проблем збирання та вивчення джерел козацької доби від листопада 1905 р., обговореній на засіданні Археографічної комісії НТШ. М.Грушевський наголошував на підготовці корпусного видання цілісного комплексу джерел, відібраних за регіональною, хронологічною та тематичною ознаками з архівосховищ і приватних зібрань Москви, Санкт-Петербурга, Варшави, Кракова, Києва, Чернігова, Харкова⁴⁴. Такий комплексно-системний підхід до опрацювання найповнішої джерельної бази козацьких часів мав,

³⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.3. – С.2.

⁴⁰ Там само. – С.108.

⁴¹ Там само. – С.113.

⁴² АЮЗР. – Ч.8. – Т.1. – С.93.

⁴³ *Грушевський М.* Історія України-Руси // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.3. – С.2.

⁴⁴ *Грушевський М.* Записка, предложена археографічній комісії проф. Грушевським в справі видання корпусу матеріалів до історії козаччини // *Хроніка НТШ.* – Ч.24. – Л., 1905. – С.18–21.

на думку львівського професора, остаточно розв'язати проблему браку джерел. І т.7 «Історії України-Руси», який відкривав «козацький цикл» його історичного нарративу, М.Грушевський накреслив такий шлях виходу зі ситуації критичного браку джерел з історії Східної України до середини XV ст.:

«Приходиться збирати найдрібніші звістки, випадкові подробиці на протязі кількох століть з цілого простору східноукраїнських земель від Хмельника до Путивля, від київського Полісся до чорноморського побережя, та доповнювати їх щедро виводами ретроспективними, з матеріалів пізніших – другої половини XVI і першої XVII в., щоб зложити собі якийсь образ тутешніх обставин і загальної еволюції тутешнього життя»⁴⁵.

Аналіз способу використання джерел та їх інформації, застосований академіком, нашою думкою, що той у процесі довголітньої роботи з історичними матеріалами склав власну систему визначення їх цінності. Вона будувалася за хронологічно-географічними й тематичними ознаками.

Історик віддавав перевагу джерелам і пам'яткам, максимально наближеним до описуваних подій у просторі й часі. У випадку розбіжностей між свідченнями він ставив на перше місце відомості сучасників і очевидців, а ще більше – учасників описуваних подій. Наприклад, порівнюючи інформацію про руський похід 1043 р. на Царгород, що містилася у хроніках М.Пселла та І.Скилиці, дослідник зазначав: «Псел, як оповідає, був сам свідком битви коло Царгорода, при особі імператора, але описував її вже згодом (як приймають, ся частина його історії писана між 1059 і 1063 р.). Його сучасник Скілиця, як і не був свідком, зістається в усякому разі теж авторитетним джерелом, бо займав важні урядові позиції в Царгороді в середині XI в.»⁴⁶. Інша перевага хроніки І.Скилиці, на переконання фахівця, полягала в тому, що той описував усю кампанію, а не одну битву. Отже М.Грушевський поцінював джерела універсального характеру більше за вузькотематичні чи хронологічно пов'язані з певними подіями, які оповідали лише про один конкретний аспект минувшини.

Для висвітлення історії піднесення й розквіту Галицько-Волинського князівства М.Грушевський активно використовував відомості Галицького літопису, підкреслюючи водночас його необ'єктивне ставлення до князя Романа та його сина Данила. Із цих причин історик розширив коло своїх джерел за рахунок літописів, створених в інших регіонах. Наводячи інформацію Суздальського (Лаврентіївського) літопису про Романа Галицького та його загибель у Польщі 1205 р., він писав: «Се оповідання джерела сучасного, в сій часті взагалі багатого дуже докладними звістками про Україну й Галичину, варта повного нашого довіря». При цьому інформація згаданого літопису протиставлялася тогочасним і пізнішим польським джерелам⁴⁷.

Хронологічна й географічна віддаленість джерела від описаних подій ставала підставою для посилення критичного ставлення до поданих там

⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси // Його жс. Твори у 50 т. – Т.7. – К., 1995. – С.3.

⁴⁶ Там само. – Т.2. – С.559.

⁴⁷ Там само. – Т.3. – С.15.

фактів. Так, розмірковуючи щодо достовірності відомостей і дати походу польського короля Казимира в 1340 р. на Русь, що містяться в одному з кодексів Малопольської хроніки («Хроніка Траски»), покладеному в основу твору Я.Длугоша, М.Грушевський зазначав:

«Кінцеві слова *Thrasca eciam fuit ibidem* звучить так, ніби ми маємо тут автобіографічну замітку автора-самовидця, але характер оповідання рішучо тому противиться: так загально не міг писати чоловік хоч трохи ближче з фактами ознайомлений. [...] Очевидно, оповідання писане пізніше і то з далеких переказів»⁴⁸.

Період професійного розквіту М.Грушевського як історика, археографа та джерелознавця припав на початок ХХ ст. Він характеризувався значним розширенням часових меж джерельних досліджень. На перший план у його зацікавленнях вийшли «козацькі документи», з опрацювання яких у 1905 р. було затверджено спеціальний археографічний проект.

Ставлення до джерел «козацької доби» з боку М.Грушевського заслуговує на окрему увагу. Для написання останніх (7–10-го) томів «Історії України-Руси» він використав джерельну базу, фактично створену ним та його учнями внаслідок тривалих археографічних експедицій по закордонних архівах і зібраннях документів, ретельного опрацювання вітчизняних архівосховищ. Сам М.Грушевський писав у передмові до т.7, який відкривав «козацький цикл»: «Джереловий матеріал доповнений в значній мірі новим, ще не використаним, зібраним по часті автором, по часті іншими членами археографічної експедиції Наукового товариства імені Шевченка; частина його вийшла в VIII т. “Жерел”, частина цитована по рукописям, вийде в дальших томах “Жерел”»⁴⁹.

Такі джерела або не були ще відомі взагалі, або ж не введені в науковий обіг належним чином. Фактично ті томи перетворилися на повноцінні джерельні публікації, із мінімумом авторського коментування та максимальним цитуванням текстів документів, розлогими коментарями, джерельними додатками. На цій підставі О.Пріцак навіть закидав М.Грушевському втрату контролю: «М.Г. потопає в матеріалі. Він більше не володіє ним, а матеріал стає його паном»⁵⁰. Насправді ж таке трактування ставлення до джерел згаданої доби навряд чи справедливе. Історик намагався донести до читачів якомога більшу кількість нововиявлених матеріалів, поступаючись задля цього власним текстом. Але в тому проявився високий фах досконалого володіння отриманим матеріалом, адже М.Грушевський розповідав про події ХVІІ ст., такого знакового для України, вустами «свідків» – джерел різноманітного походження, їх розміщенням, компонуванням, самою системою подачі.

Наукові зацікавлення М.Грушевського охопили все розмаїття джерельної бази історії України. З одного боку, вона сягала праісторії, з іншого – недавнього минулого. Так, фахівець залишив глибокий джерельний коментар до

⁴⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – С.487.

⁴⁹ Там само. – Т.7. – С.Х.

⁵⁰ Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1. – К., 1993. – С.LVІІІ.

збірки документів слідчої справи кирило-мефодіївських братчиків, опублікованої у книзі «Пам'яті Тараса Шевченка (1814–1914)». По суті це був перший науковий аналіз такого специфічного, складного для сприйняття й опрацювання виду джерел, як офіційні свідчення підсудних, документи репресивних органів загалом. Надаючи наукову характеристику опублікованих документів (переважно зізнань братчиків), М.Грушевський указував:

«Не вважаючи на своє офіційне, примусове походження, вони дуже вартні. Не перецінімо їх значення для зверхньої історії брацтва – бо тут арештовані старались можливо укрити свою організацію і, вигороджуючи товаришів, брали все на себе (так, напр., авторство “Закоу Божого” прийняли на себе аж три братчики – Костомаров, Гулак і Білозерський), інші знов – як Андрузький, фантазували, зшиваючи реальні речі з власними здогадами, а потім знов, помічаючи, що своїми зізнаннями підводять приятелів, хапалися заперечувати разом з своїми здогадами і без сумніву реальні факти. Все ж такі і для сеї зверхньої історії можна чимало вибрати звідси – тільки треба певного такту і обережності, щоб відділити безсумнівний фактичний матеріал від ріжних фікцій. Навіть у говоріннях Андрузького є чимало вірних здогадів і помічень. Досить правдиво написані признання Марковича, Навроцького і особливо – Білозерського. Навіть відлюдок Посяда все-таки дав дещо – до системи вербування членів брацтва»⁵¹.

М.Грушевський здійснив навіть ментальний аналіз змісту джерел, дуже художньо порівнявши їх з «вибухом феєричного фонтану», що розкривав «інтимні гадки, течії, плани, якими жив сучасний український інтелігент»⁵². Закликаючи розглядати судові зізнання не тільки й не стільки як офіційне джерело, а як повноцінний «людський документ», виявляючи ментальні підходи до свідчень, академік зробив значний крок у розкритті джерельного значення судово-слідчих документів, створених репресивними органами авторитарних і тоталітарних держав. Ця проблема дуже актуальна для сучасного джерелознавства, оскільки з останньої чверті ХХ ст. у науковий обіг уведено колосальний масив такої документації, народженої репресивними органами СРСР, Третього Райху, а також штазі та аналогічних структур держав «соціалістичного табору», латиноамериканськими авторитарними режимами тощо. Існує вже доволі значна вітчизняна історіографія з цієї проблеми. На жаль, автори таких досліджень не були обізнаними з ідеями, методологією дослідження вказаної категорії джерел, які сформулював М.Грушевський.

Ту надзвичайно важливу інформацію, котру надавали різноманітні джерела, академік порівнював із «м'ясом і кров'ю», що насичували «скелет» схематичних побудов в історичних дослідженнях. Так, говорячи про висвітлення сучасними йому фахівцями подій початку ХVІІ ст., М.Грушевський справедливо називав їх схематичними, однолінійними, неживими:

⁵¹ *Грушевський М.* Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва: Признання кирило-мефодіївців // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.8. – С.389–390.

⁵² Там само.

«Бракує сьому простолнійному, схематичному рисунку багатого запасу фарб, кольорів, світотіні, яка б заповнила сі сірі поля, надала цілому образу повного виразу, життя. Бракує багатого фактичного матеріалу, який би дозволив нам іти в кождім напрямі тодішнього, звичайного, буденного обиходу, орієнтуватися в подробицях побуту чи то матеріального, чи духовного, класти руку на пульс народного життя й відчувати його бите на кождім кроці. А без сього дослідник минушого все буде відчувати неповноту, приблизність своїх відомостей і понять про се минуле життя»⁵³.

Наостанок слід наголосити, що інший «opus magnum» М.Грушевського – «Історія української літератури» – своїм народженням зобов'язана також джерелознавчому хисту академіка. Звичайно, у цій праці відбилися його власний досвід літературних вправ, багаторічне вивчення української літератури, але гору все ж таки, здається, узяв джерелознавець-історик. У передмові до т.1 він конкретно зазначав:

«Пристапивши до видавання великого курсу української історії, я давав в нім багато місця оглядові письменності і словесного мистецтва, так що по моему плану в рамцях сього історичного курсу мав поволі виростати і огляд історії української словесної творчості як першорядної соціальної функції і многовартного джерела для пізнання соціального і культурного життя»⁵⁴.

Про літературу як «суму писаних пам'яток» із долученням «літератури неписаної» йдеться також у першому розділі праці. Таку концепцію – розглядати всю українську літературу від прадавніх часів до початку XVII ст. з погляду віддзеркалення в ній соціального та культурного життя суспільства, як специфічне і спеціальне джерело історії України – було закладено у саму архітектоніку багатотомного комплексного дослідження.

Таким чином, пошук і критичний аналіз історичних джерел був для М.Грушевського стрижнем будь-якого наукового дослідження. У цьому сенсі він перебував у загальній позитивістській парадигмі усвідомлення історичного процесу. Водночас ставлення академіка до джерела було специфічним. В.Смолій, підкреслюючи загальне в позитивізмі – зосередження на дослідженні соціально-економічної історії, прагнення заглибитися у внутрішню сутність історичних подій та явищ, увести в науковий обіг і критично осмислити якомога більше історичних джерел, констатував, що сучасна історіографія лише наближається до вивчення складної проблеми «Грушевський і позитивізм». В.Смолій сформулював важливе дослідницьке завдання: «[...] найголовніше тут – показати спільне і особливе у загальнофілософській системі позитивізму та переломлення її через призму творчої лабораторії М.Грушевського»⁵⁵.

⁵³ *Грушевський М.* Господарство польського магната на Заднепров'ю перед Хмельниччиною // Там само. – С.76.

⁵⁴ *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.1. – К., 1993. – С.37.

⁵⁵ *Смолій В.* М.Грушевський і деякі питання історіографічного процесу на Україні кінця XIX – початку XX ст. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип.4. – К., 2001. – С.100–101.

На підставі викладеного вище можна стверджувати, що ставлення академіка до джерела виходило далеко за межі, означені згаданим філософським напрямом, а також його продовженням.

Приділяючи свою увагу всьому широкому репертуару історичних джерел: писемних, речових, зображувальних, етнографічних, фольклорних тощо, він розробив власну систему їх оцінювання. На першому плані за своїм змістовим значенням стояли не офіційні акти, а описово-статистичні джерела, які через кількісні показники майна, худоби, орної землі, переліки повинностей, географічні назви, власні імена мешканців розкривали різноманітні аспекти соціально-політичного життя різних регіонів України. Для інших видів джерел визначальним ставали часова й регіональна наближеність до описаних подій. У тих непоодиноких випадках, коли відчувався суттєвий брак джерельної бази, дослідник намагався вирішити проблему шляхом залучення джерел ранішого чи пізнішого походження, іншої регіональної належності. Він прагнув використовувати їх комплексно, в усій сукупності, щоб прогаліни одного джерела можна було б компенсувати завдяки додатково залученій інформації інших джерел. У результаті такої наукової праці маємо нині не лише синтетичний нарис минувшини – М.Грушевський окреслив також найповнішу джерельну базу української історії від найдавніших часів до XIX ст., розкривши зміст і значення джерел кожного історичного періоду. Водночас у його творчій спадщині належно поціновано інформативний потенціал і значення джерел для інших соціогуманітарних наук, зокрема літературознавства, соціології, етнології тощо.

Considered M.Hrushevs'kyi achievements in the field of historical sources studies. Emphasized that the academic, despite the lack of generalizing works this direction, leaving considerable theoretical and methodological heritage in this area. M.Hrushevs'kyi the outlined relation to different types and kinds of sources, research scientist toolkit, the use of external and internal criticism of sources. It is concluded that the scientific development of humanity sciences, to which had joined M.Hrushevs'kyi, based primarily on extensive research sources and monuments that have survived from the past.

Keywords: *Hrushevs'kyi, source studies, archaeography, historical sources and monuments, "History of Ukraine-Rus".*

В.І.ЯРЕМЕНКО *

КНЯЖА ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ Й ТАРАС ШЕВЧЕНКО: СПРОБА ІСТОРІОСОФСЬКОГО ПРОЧИТАННЯ

На основі вивчення текстів і живопису Т.Шевченка зроблено спробу дослідити проблеми його ставлення до княжого періоду історії України в історіографічно-му й історіософському аспектах. Проведений аналіз і висновки допомагають у коментуванні відповідної частини творчої спадщини митця.

Ключові слова: Шевченко, княжа доба, українська історія, історіософія, князівські міжусобиці, історична схема, епос, канонізація, жертовність.

Княжою добою в історії України Н.Полонська-Василенко називала період Х–ХІІІ ст., коли, за її словами, «носієм державної влади, репрезентантом держави України-Руси» міг бути тільки представник із роду Рюриковичів¹. Сучасні історики такий тип правління визначають як патримонію – владу панівного роду на підлеглий території, коли кожен його представник мав невідчужене право на співучасть у владі². В історіографії ще вживають цілковито книжні терміни «Київська Русь» і, як її продовження, «Галицько-Волинська держава». У неозорій шевченкознавчій літературі про цей період переважно побіжно згадували з боку істориків у ракурсі зв'язку Т.Шевченка з археологією чи його роботою в Київській археографічній комісії, а з боку літературознавців – з приводу переспіву поетом «Слова о полку Ігоревім» чи мотивів «Повісті временних літ» в його творчості (це ближче до заявленої тут теми)³. Між тим, існує думка, що саме Т.Шевченко в епоху романтизму був «чи не першим із українських культурних діячів чи письменників, хто прийшов до усвідомлення необхідності повернення українському народу [...] першої великої епохи національної історії, епохи Київської Русі»⁴. Мета цієї студії полягає у з'ясуванні на основі аналізу творчої спадщини Т.Шевченка, відомостей про нього, відповідних даних історичної науки історіософського аспекту проблеми: Шевченкового знання про княжу dobu, розуміння, тлумачення ним тієї епохи.

Поет міг би погодитися з терміном «княжа доба», адже в його текстах доволі часто згадуються князі: Аскольд (?–882 рр.; малюнок «Аскольдова могила»),

* Яременко Василь Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та краєзнавства Хмельницького національного університету
E-mail: v.yarema@ukr.net

¹ Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т.1: До середини ХVІІ ст. – К., 1992. – С.214.

² Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-ге, перероб. та розш. – К., 2005. – С.52–53.

³ Див., напр.: Брайчевський М.Ю. Т.Г.Шевченко і археологія // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964. – С.61–88; Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г. За покликком серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г.Шевченка. – К., 1990. – 168 с.; Ушкалов Л.В. Мотиви «Повісті минулих літ» у творчій спадщині Тараса Шевченка // Його ж. Сковорода, Шевченко, фемінізм...: Статті 2010–2013 рр. – Х., 2014. – С.131–139; Росовецький С. «Слово о полку Ігоревім» // Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – Т.5: Пе–С. – К., 2015. – С.835–836.

⁴ Наливайко Д. Шевченко в контексті європейської літератури його епохи. – К., 2014. – С.21.

Олег Віщий (? – після 912 р.; згадка в листі до М.Максимовича від 22 листопада 1858 р.), Ігор Рюрикович (після 912–945 рр.), княгиня Ольга (близько 890–969 рр.; повість «Несчастный»), Святослав Ігорович (?–972 рр.; запис у «Щоденнику» 7 вересня 1857 р.), Олег Святославич (?–977 рр.; малюнок «Смерть Олега, князя древлянського»), Володимир Святославич (близько 978–1015 рр.; поема-цикл «Царі», спогади М.Чалого), Святополк Володимирович (близько 981 – після 1019 рр.; повість «Близнець»), Борис і Гліб Володимировичі – страстотерпці (раніше 988–1015 рр.; повість «Близнець», «Археологічні нотатки»), Ярослав Мудрий (1019–1054 рр.; повість «Прогулка с удовольствием и не без морали»), Мстислав Володимирович (?–1036 рр.; «Археологічні нотатки», повість «Прогулка с удовольствием и не без морали», де його названо «Удалой»), Святослав Ярославич (1027–1076 рр.; «Археологічні нотатки»), Ізяслав Ярославич (1024–1078 рр.; «Археологічні нотатки»), Давид Святославич (?–1123 рр.; «Археологічні нотатки»), Святослав Давидович або Микола Святоша (?–1143 рр.; повість «Близнець»), Андрій Юрійович Боголюбський (близько 1111–1174 рр.; повість «Варнак»), Святослав Всеволодович (не раніше 1116–1194 рр.; «Плач Ярославни»), Ігор Святославич (1151–1201 рр.; «Плач Ярославни», «В Путивлі-граді вранці-рано», «З передсвіта до вечора»). У Шевченкових текстах збереглися лаконічні описи кількох пам'яток, дотичних до князівської епохи, і численні замальовки історичних місць, пов'язаних із Київською Руссю. Він був знайомий із писемними пам'ятками тієї епохи: «Повість временних літ» (перекази сюжетів або видання 1843 р. за Іпатіївським і 1846 р. за Лаврентіївським списками), «Києво-Печерський патерик» (перевидано в Києві 1843 р.)⁵ та ін. Із-поміж християнської агіографії у Шевченкових текстах зустрічаються й імена святих, які причетні до княжої доби⁶.

Отже Шевченкові знання про Київську Русь були доволі обширними. Мабуть, менше знав він про Галицько-Волинську державу. Його відомості перебували у відповідності з тодішньою історичною літературою, для якої на першому плані були князівські постаті. Тому й бачення княжої доби варто в першу чергу розглядати за згаданими у творчій спадщині історичними персоналіями у хронологічній послідовності. Відразу впадає в око, що сприйняття того періоду в поета не збігалось із загальноприйнятим. По суті у Шевченкових текстах ми не знаходимо жодної «героїзації» представників розлогого князівського роду Рюриковичів, як, наприклад, у творі О.Пушкіна «Песнь о Вещем Олеге». Навпаки, у листі до М.Максимовича від 22 листопада 1858 р., написаному у відповідь на пропозицію подання своїх віршів до планованої І.Аксаковим московської газети «Парус», Т.Шевченко зберіг іронічні слова-поради П.Куліша стосовно цього князя: «Чого б то мені, скажіть, будьте ласкаві, з своїми віршами плисти по суші, яко по морю під тим парусом! Хіба я Олег, нехай Бог криє, або що? “Парус” у своєму універсалі перелічив всю слов'янську братію, а про нас і не згадав, спасибі йому. Ми вже, бач дуже близькі родичі.

⁵ Див.: *Росовецький С.* Києво-Печерський патерик // Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – Т.3: І–Л. – К., 2013. – С.327–330.

⁶ Див.: *Росовецький С.* Агіографія християнська в літературній творчості Шевченка // Там само. – Т.1: А–В. – К., 2012. – С.122–132.

Як наш батько горів, то їх батько руки грів»⁷. Контрастність у сприйнятті тієї епохи між Т.Шевченком і російськими слов'янофілами посиляться, якщо врахувати, що 1858 р. з'явилася «драматична пародія у віршах» К.Аксакова, присвячена князеві Олегу, у 15-й дії якого вказується, що «Олег, із військом, в'їжджає в лодіях, поставлених на колеса». А сама пародія, власне, полягала у критиці поглядів М.Каченовського, котрий заперечував достовірність багатьох літописних переказів⁸. Між іншим, М.Каченовський народився у Харкові, видавав журнал «Вестник Европы», був ректором Московського університету та вважається засновником скептичної школи в російській історіографії («був противником монархічно-консервативних і націоналістичних поглядів М.Карамзіна на російську історію й заперечував його метод зображення “минулого в рисах сучасності”»⁹). Доречно вказати, що студентська праця Шевченкового приятеля О.Бодяньського 1834 р. на звання кандидата словесних наук, яка називалася «О мнениях касательно происхождения Руси», була підготовлена під керівництвом згаданого М.Каченовського і в ній заперечувалося походження Русі від варягів¹⁰.

В іронічному плані згадано в повісті «Несчастный» також князя Ігоря та його дружину Ольгу. Негативний персонаж цього твору Марія Федорівна, щоб лицемірно показати свою скорботу за чоловіком, «сыграть роль неутешной вдовы», наказала зігнати «со всего села баб и девок» та «вся в чёрном и в слезах, повела их на могилу своего незабвенного ротмистра и повелела (подобно Ольге над Игорем) сыпать курган» (3, 257)¹¹. Мимоволі закрадається думка, чи не такими ж мотивами, в розумінні автора повісті, керувалася й прилучена пізніше до святих княгиня, оплакуючи ненаситного Ігоря? І вже явно негативно Т.Шевченко відгукується у «Щоденнику» (запис від 7 вересня 1857 р.) про сина Ігоря й Ольги – князя Святослава, якого іменують Хоробрим: «Не мог я дознаться, на каком народном предании основываясь, покойный князь Воронцов назвал в своих Мошнях гору обыкновенную Святославою горою, с которой будто бы этот пьяный варяг-разбойник любовался на свою шайку, пенившую святой Днепр своими разбойничьими ладьями. Я думаю, это просто фантазия сиятельной башки и ничего больше» (5, 94). Т.Шевченкові не могли подобатися суцільні мілітаристські акції, виразна «варязькість» цього київського князя, який, за літописом, «шукав чужої землі і дбав про неї, а свою полишав», плануючи навіть перенесення столиці на Дунай («Не любо мені е в Києві жити. Хочу я жити в Переяславці на Дунаї»¹²). Звісно, не схвалював і славослов'я на адресу цього володаря з боку офіційних імперських істориків,

⁷ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т.6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т.Шевченком або за його участю. – К., 2003. – С.177, 463 (ком.). Далі в тексті в дужках через кому позначатимуться том і сторінки цього видання.

⁸ Аксаков К.С. Олег под Константинополем [Електронний ресурс]: http://az.lib.ru/a/aksakow_k_s/text_0300.shtml

⁹ Див.: Голобуцький П.В. Каченовський Михайло Трохимович // Енциклопедія історії України. – Т.4: Ка–Ком. – К., 2007. – С.156.

¹⁰ Див.: Мельниченко В.Ю. «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодяньський). – Москва, 2008. – С.102.

¹¹ Тут і далі цитати з російськомовних творів Т.Шевченка подано без перекладу.

¹² Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.С.Махновця. – К., 1989. – С.39.

починаючи з М.Карамзіна, який називав князя «Александром нашої давньої історії», рівним «суворим військовим життям із героями піснеспівця Гомера», «взірцем великих полководців»¹³. Шевченкові висловлювання різко контрастують із ними. Варто також звернути увагу, що в наведеному щоденниковому запису оціночні епітети стосовно Святослава поєднуються з іронією стосовно історичних «фантазій» освіченого князя, знаного генерал-фельдмаршала М.Воронцова та природою «народних переказів», що виводить уже на проблему різних видів історичної пам'яті.

Коли Т.Шевченко ще перебував у кріпацтві, працював у В.Ширяєва й відвідував класи Товариства заохочення художників, він 1836 р. виконав малюнок «Смерть Олега, князя древлянського», де відтворено загибель 977 р. від рук київського князя Ярополка (за спонукою воеводи Свенельда) його брата Олега, який хотів помститися останньому за вбивство сина Люта на полюванні у древлянських лісах¹⁴. Дослідники дійшли висновку, що композиція твору найповніше відповідає опису події в М.Карамзіна:

«Переможець, бачачи бездушний, закривавлений труп Олегів, що лежав на килимі перед його очима, забув своє звитяжество, сльозами проявив каяття та, із розпачем указуючи на мертвого, сказав Свенельдові: *Чи цього хотілося тобі?..* Могила Олегова в Несторовий час була на виду поблизу Овруча, де й нині показують її зацікавленим мандрівникам»¹⁵.

Помічено, що «окремі деталі малюнка, архітектура, одяг свідчать про старанне вивчення історичних матеріалів чи близьких за тематикою мистецьких творів, що відбивали події часів Київської Русі»¹⁶. Літописні відомості були переповнені темою братовбивства, але Т.Шевченко безпомилково обрав саме цей епізод, адже в ньому сконцентровано цілий клубок почуттів і пристрастей, а найголовніше – звучить мотив гіркого каяття. «Чи цього хотілося тобі?» примушує згадати біблійне Божове: «Де, Авель, брат твій?.. Що ти вчинив?» (Бт. 4: 9–10). Обрав, якоюсь мірою, і дякуючи М.Карамзіну. Не випадково він порівняно часто згадував того у своїх текстах: називав «законодателем русского слова» (4, 104–106), за щоденниковим записом (від 9 вересня 1857 р.) наполегливо прагнув «взглянуть на монумент Карамзіна» в Симбірську. Примітно, що Т.Шевченка цікавила передусім головна деталь пам'ятника – муза історії Клію (5, 95–96, 354, примітка). Видається, що митець, критикуючи імперську схему історії «придворного історіографа» М.Карамзіна, віддавав належне

¹³ Див.: *Карамзин М.Н.* История государства Российского. – Т.1. – Гл.VII [Електронний ресурс]: http://www.kulichki.com/inkwell/text/special/history/karamzin/kar01_07.htm

¹⁴ Цікаво, що історики виокремлюють цю подію, адже вона, мовляв, виступає свідченням спроби запровадження замість родового правління одноосібного (див.: *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – Москва, 1948. – С.462; *Ричка В.М.* «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). – К., 2009. – С.50).

¹⁵ *Карамзин М.Н.* История государства Российского. – Т.1. – Гл.VIII [Електронний ресурс]: http://www.kulichki.com/inkwell/text/special/history/karamzin/kar01_07.htm; *Ушкалов Л.В.* Мотиви «Повісті минулих літ» у творчій спадщині Тараса Шевченка. – С.133.

¹⁶ *Козулько А.* «Смерть Олега, князя древлянського» // Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – Т.5: Пе–С. – С.852.

християнським інтенціям у його головній історичній праці, де серед підзаголовків глави 8 ужито й термін «братовбивство» та зверталася увага на історичну пам'ять народу. А про «смилову підставу» малюнку Т.Шевченка І.Мойсеїв висловлюється так: «[...] стосунки братерства і стосунки ворогування. Ще один – “мільйонний” – варіант кореневого у світовій культурі архетипу близнят-антагоністів»¹⁷. Він також помітив, що на малюнку є освітлені постаті близнят, і пропонує умовну назву твору – «Братерство». Нагадуючи, що мотив «близнюків» простежується й у подальшій творчості Т.Шевченка, дослідник вважає, що малюнок є першим кроком до «визволення від фатуму», «родового прокляття української історії»¹⁸ – братовбивства. На осмислення цього «фатуму» спонукали самі літописні тексти, що були переповнені описами міжусобиць заприсяжених князів. І тому Т.Шевченко, який змалку читав агіографічні твори й побував на місці вбивства князя Бориса Володимировича, у повісті «Близнець», описуючи хутір біля річки Альги, згадував Святополка Окаянного, ім'я якого стало синонімом братовбивства, подібно до імені біблійного Каїна. Згадував як «бешеного честолюбця», різуну «родного праведного брата свого Глеба» (4, 105–106). Але там 1015 р. за наказом Святополка Володимировича було вбито не князя Гліба, а князя Бориса. Як свідчать «Археологічні нотатки», Т.Шевченко про це знав (5, 217). Але не маючи «у солдатах» при написанні твору відповідної літератури, допустився помилки, як з'ясував Л.Ушкалов, пригадуванням думи К.Рилеєва «Святополк», «де великий князь київський постає в ролі убивці саме Гліба»¹⁹.

Князеві Володимирові Великому Т.Шевченко присвятив розділ IV у поемі-циклі «Царі» (1848 р.), використавши сюжет із «Повісті временних літ» про захоплення Володимиром Полоцька та насильницьке одруження з Рогнідою. Дослідники цього твору за його текстом стверджують, що автор свідомо наголошував на своєму намірі розвінчати саме «святих царів», отих коронованих «помазаників божих»²⁰. Оскільки попередні розділи стосувалися біблійних розповідей, потрібно було основну ідею закріпити й на вітчизняному матеріалі. Тим паче, що існувала практика сакралізації правителів та використання «миропомазаників» як архіпастирів, єдиних тлумачів і захисників Христових істин. Микола I видав у другій половині 1820-х рр. закон, де, зокрема, йшлося про те, що «імператор, яко християнський государ, є верховний захисник і хранитель догматів пануючої віри та блюстителю правовір'я й усякого у церкві святей благочиння»²¹. Ю.Івакін зазначає: «В поемі образ Володимира є своєрідною паралеллю до образу Давида (обидва – “царі”, обидва – “святі” і водночас обидва – розпутники, які заради задоволення своєї хтивості вчинили криваві злочини)»²². Можна доповнити, що у творі прочитується також ідея ролі

¹⁷ Див.: *Мойсеїв І.* «Незбагненна божественна таємниця...»: Філософія в мистецтві Т.Шевченка: Лекції, студії. – К., 2013. – С.14.

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Ушкалов Л.В.* Мотиви «Повісті минулих літ» у творчій спадщині Тараса Шевченка. – С.136–137.

²⁰ Див.: *Івакін Ю.О.* Поезія Шевченка періоду заслання. – К., 1984. – С.223.

²¹ Цит. за: *Михед П.* Молося, Господи, внуши ім уст моїх глаголи // Сучасність. – 2004. – №3. – С.116.

²² *Івакін Ю.О.* Поезія Шевченка періоду заслання. – С.94.

церкви у формуванні неадекватного образу історичного діяча. Історики вже давно звернули увагу на те, що літописці та очільники православної церкви значною мірою творили образ князя Володимира Великого, хрестителя Русі-України, за взірцями біблійних царів Давида і Соломона²³. Це простежувалося тоді й у художній літературі. Міркую, що саме таке зображення постаті князя Володимира було зумовлене також і наступними чинниками, які стосуються глибшого пояснення вираженого у вступі авторського бажання: подання – розвінчання «вінценосних» «...спереду і ззаду / Незрячим людям» (рядки 26–29). Історіографія з часів Катерини II, і за її трактуванням також («Записки стосовно російської історії»), пропонувала різну періодизацію історії Росії, але завжди розпочинала її з київських пагорбів («до й після Рюрика», «Росія, що народжувалася» – в історика А.Шлецера), і чільне місце в ній займав саме князь Володимир, якого за справу хрещення Русі іменували «Святим» і «Великим». На нього радили звертати увагу й у літературі²⁴. У результаті у відомих попередніх і сучасних Т.Шевченкові історичних та квазіісторичних текстах, малярстві (наприклад, картина А.Лосенка «Володимир перед Рогнідою», 1770 р.) у центральному сюжеті хрещення Русі головним героєм стає саме цей князь, причому як «своєрідний аналог короля Артура (варіант: Карла Великого) і персонаж галантних романів, де історія йде рука в руку з “байкою”»²⁵. Зокрема це спостерігається і в численних сюжетах про Володимира й Рогніду (наприклад, видана 1804 р. повість «Рогніда, або Розорення Полоцька» М.Арцибашева, опонента М.Карамзіна). Деспотом князя Володимира подано лише в думі К.Рилєєва «Рогніда», але й тут він у кінці твору проявляє християнське милосердя стосовно жінки, яка хотіла його вбити за повелінням язичницького Чорнобога. Отже, зрештою, і там бачимо у стосунках цих персонажів домінуючу тоді лінію, яку дослідники формулюють так: «Історія про помсту і прощення, витлумачена як конфлікт вір і протиставлення язичницького дикунства християнському милосердю»²⁶.

Зовсім інше подання язичницьких богів та обрядів у поемі «Царі» (рядки 181–191). Воно є передусім своєрідним нагадуванням, за допомогою контрасту, про антихристиянську поведінку пізніше християнізованого великого князя, що зрештою проганяє Рогніду (211–213). Одночасно демонструється певне відбиття автором історичних реалій. Хоч ще О.Потебня доводив, що у слов'ян не було таких богів шлюбу й любові, як Лель та Ладо, але у часи Т.Шевченка, як і сьогодні, подібне трактування має місце²⁷. Свідченням турботи поета про більший історизм є внесення точніших щодо літописного тексту старослов'янізмів в остаточну редакцію твору: «потя народ» (поневолив народ), «отиде в волості

²³ Див., напр.: Ричка В.М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). – С.150–159.

²⁴ Булкина И. Киев в русской литературе первой трети XIX века: пространство историческое и литературное: Докт. дисс. – Тарту, 2010. – С.79 [Електронний ресурс]: http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/15112/bulkina_inna.pdf?sequence=1

²⁵ Там же. – С.79–85.

²⁶ Там же. – С.89.

²⁷ Див.: Кузьмичёв И.К. Лада, или Повесть о том, как родилась идея прекрасного и откуда русская красота стала есть (Эстетика Киевской Руси). – Москва, 1990. – С.188–190.

своя» замість «побі народ», «отиде в області своя» у варіантах із «Малої книжки»²⁸. Уважаю, що у ході цих правок автор не замінив нареченого Рогніди «із Литви князя», «сподіваного, ще незнаемого, давно жаданого» (рядки 195, 198–199) на історичного київського Ярополка не тому, що «ця неточність не позначилася на реалізації ідейно художнього твору»²⁹, а щоб посилити вже згадану контрастність, нагадати про порівняно «безхмарні» культурні зв'язки України з Литвою в минулому. Із тодішніх історичних курсів та літописів Т.Шевченко знав і про інші аморальні вчинки князя: brutальне гвалтування («розтління») не лише таких «дівичь», як Рогніда, але й «мужських жен» (навіть уже вагітної дружини брата Ярополка, якого він підступно вбив за допомогою зрадництва воеводи Блуда); принесення у жертву після успішного воєнного походу київських християн (983 р.); нереалізована через власну смерть підготовка за несплату «уроку» війни проти власного сина Ярослава та ін. Отже глибокий історіософський зміст закладено автором у прикінцеві, по-християнському сумно-стишені, слова поеми: «Так отакії ті святії / Оті царі» (рядки 214–215). У них-бо, серед іншого, прочитується й проблема критеріїв канонізації, і потреба історичної оціночної правди. М.Чалий у спогадах зберіг Шевченкову оцінку київського пам'ятника Володимирові Хрестителю, спорудженого 1853 р.: «Що то за пам'ятник? Поставив якусь каланчу, а зверху Владимира, мов часового на варті: стоїть і дивиться, чи не горить що на Подолі»³⁰. І.Гирич має рацію, коли у цих словах про скульптуру, яка з дніпровських схилів ніби височіла над старим низовим монументом маґдебурзькому праву й називалася «Верхній пам'ятник Володимирові», Т.Шевченко мав на увазі «скульптурне унаочнення карамзінсько-соловйовської схеми російської історії»³¹. Але в тих іронічних словах також – і прихований осуд самого князя, його насильницької практики, а особливо – десакралізація-опускання «рівноапостольного» до рівня «часового на варті». Оскільки Володимир прийняв хрещення з Константинополя, то його образ у Т.Шевченка міг також асоціюватися з «візантійством» – реакційним релігійно-політичним явищем, до якого митець ставився вкрай негативно³², у відповідності до настанов епохи Просвітництва. Л.Ушкалов звертає увагу, що в поемі «Гамалія» Т.Шевченко не випадково п'ять разів «охрестив Османську імперію “Візантією”» (вказівка на таку собі певну азіатську спорідненість), і він міг читати текст російського слов'янофіла О.Хом'якова про «святий спадок» для Росії у вигляді голубиці, «яка перелетіла з Візантії на береги Дніпра й припала до грудей Володимира»³³. Отже не буде перебільшенням уважати, що Т.Шевченко, посилаючись на тодішню джерельну базу, передусім

²⁸ Див.: Шевченко Т. Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр. – К., 1984. – С.187; Його ж. Велика книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр. – К., 1989. – С.102.

²⁹ Див.: Івакін Ю.О. Поезія Шевченка періоду заслання. – С.92.

³⁰ Чалий М.К. Жизнь и произведения Тараса Шевченко (свод материалов для его биографии). – К., 1882. – С.148.

³¹ Гирич І.Б. Монументальна пропаганда часів Російської імперії [Електронний ресурс]: <http://www.i-hurych.name/Kyiv/HistPath/RussianEmpire.html>

³² Див.: Яковина О. Візантія, візантійство // Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – Т.1: А–В. – К., 2012. – С.668–670.

³³ Цит. за: Ушкалов Л.В. Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання. – Х.; Едмонтон; Торонто, 2014 – С.94.

трактував князя Володимира як гвалтівника й деспота, котрий започаткував «візантійство»³⁴, усупереч перспективі природного та неминучого мирного ширення дійсного християнства на теренах східних слов'ян³⁵. Між тим дослідники, особливо мовознавець К.Тищенко, довели, що евангелізація і хрещення на території України неодноразово проводилися ще у IV–IX ст.³⁶ Т.Шевченко не погодився б із висловом В.Соловйова, що «християнська політика» була «вперше проголошена в нас Володимиром Святим», хоч і визнав би її принципи, подані цим філософом³⁷.

Про уславленого Ярослава Мудрого («конунга Яріулейва» зі скандинавських саг) є згадка на початку другої частини повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали». Їй передують такі роздуми розповідача: «“И какое могло быть сражение на этой райской местности?”», – спросил я сам себя простосердечно, забыв, что и в самом даже раю зарезал брат брата». А далі у цьому ж абзаці через декілька речень ніби приводиться приклад уже не «райської» між Авелем і Каїном, а історичної братовбивчої різанини, адже герой порівнює побачене земляне укріплення з тим, де тмутараканський князь Мстислав Володимирович у Лиственській битві 1024 р. неподалік від Чернігова «резался с единокробным братом своим Ярославом» (4, 265). Ця битва могла привернути увагу Т.Шевченка тим, що образно подана як у літопису, так і в М.Карамзіна як жорстока січа горобиної ночі, а переможець Мстислав, дивлячись на полеглих, кидає цілком аморальну фразу: «Хто сьому не рад? Се лежить сіверянин (чернігівці були його союзниками – В.Я.), а се варяг, а своя дружина ціла»³⁸. Дані про те, що цього князя прозвали «Хоробрим» і він заклав Спаський собор у Чернігові між 1026–1036 рр., як записано в «Археологічних нотатках», Т.Шевченко міг узяти в М.Карамзіна³⁹. Але далі митець продовжує, що згаданий собор було добудовано «племянником его Святославом Ярославичем в 1060 году», а в іншому місці фіксує, що у цьому ж році цей самий князь побудував і «церковь Успения Божией Матери» в Єлецькому монастирі Чернігова (5, 217–218). Важливо встановити, звідки Т.Шевченко взяв цю дату, адже сучасні довідники подають, що Спасо-Преображенський собор будувався від 1036 до 1050–1070-х рр., а Успенський Єлецького монастиря – в кінці XI – на початку XII ст.⁴⁰ Постать Святослава Ярославича (1027–1076 рр.) могла приверта-

³⁴ М.Грушевський, а також сучасний історик В.Ричка звертають увагу, що Володимирове володарювання якраз і «було виразно орієнтоване на візантійські зразки», себто передбачало зрощування світської влади з церковною (див.: Ричка В.М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). – С.71).

³⁵ Варто звернути увагу, що саме так його постать нині трактує, усупереч Кремлю й керівництву Російської православної церкви, сучасний московський історик Є.Понасенков (див.: Евгений Понасенков о святом князе Владимире... [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=iOIMvuqxxUE>

³⁶ Див.: Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. – К., 2008. – С.456–469.

³⁷ Див.: Соловьев В. Задачи христианского государства // Родина. – 1990. – №8. – С.27; Его же. Статьи и письма // Новый мир. – 1989. – №1. – С.208–213.

³⁸ Див.: Літопис руський. – С.86; Карамзин Н.М. История государства Российского в 12 т. – Т.II–III. – Москва, 1991. – С.17.

³⁹ Див.: Там же. – С.18–19.

⁴⁰ Див., напр.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 т. – Т.4. – К., 1986. – С.266, 272.

ти увагу Т.Шевченка через етичний момент. М.Карамзін повідомляв, що цей князь із колишнього так званого тріумвірату Ярославичів, короткочасно перебуваючи уже у статусі великого князя (1073–1076 рр.), після втечі свого брата Ізяслава з Києва, перед послами німецького імператора Генріха IV подібно до юдейського царя Єзекії величався своїми багатствами, а ті відповіли, що мертве багатство є ніщо порівняно з мужністю й великодушністю. «По смерті Святослава зникли як порох усі його скарби»⁴¹, – висноував історик, посилаючись на Нестора-літописця. Про те, що Т.Шевченко орієнтувався в перипетіях князівських братовбивчих міжусобиць у боротьбі за владу, зокрема і стосовно згаданих Ярославичів, свідчить і пункт 9 запису в «Археологічних нотатках», який стосується Чернігова: «При Ильинской церкви около Троицкого монастыря есть пещера, вырыта святым Антонием, где он скрывался от киевского князя Изяслава» (5, 218). За М.Карамзіним, великий князь Ізяслав наказав воїнам вивезти засновника Києво-Печерської лаври Антонія «из области Киевской», а за літописом Нестора й «Житіями святих» Дмитра Ростовського (Туптала) його таємно взяв до Чернігова князь Святослав Ярославич. Примітно, що Шевченків вислів «скрывался от» наголошує саме на переслідуванні святого владомощцем. Є й запис про сина Святослава Ярославича: «Борисоглебская церков (по лет. Нестора) построена в 1123 году черниговским князем Давидом Святославичем» (5, 218). Можливо, що в дужках мав би стояти ще знак запитання, адже сучасні дослідники констатують наступне: «Дата його побудови також остаточно не з'ясована. За літературним джерелом другої половини XII ст. («Слово про князів») собор збудував князь Давид Святославович, що помер 1123 р. і був у ньому похований»⁴². «Слово про князів» – літературна пам'ятка, яку традиційно відносять до XII ст., зустрічається в рукописах під заголовками: «Похвала и мучения святых мученик Бориса и Глеба», «Слово похвальное на перенесение святых страстотерпец Бориса и Глеба», «Неделя 18 по всех святых». Основний пафос і спрямування автора твору – переконати сучасних йому князів відмовитися від братовбивчих воєн, а за приклад подається саме особа князя Давида Святославича, який у М.Карамзіна, між іншим, характеризується «беззлобним, шанованим за правдивість»⁴³. У 1843 р. цю літературну пам'ятку виявив М.Поґодін, уривками її було надруковано у журналі «Москвитянин» під назвою «Нова історична знахідка»⁴⁴. Т.Шевченко міг читати цю публікацію або інші варіанти «Слова про князів».

Уважаю, що й знамените «Слово о полку Ігоревім» привернуло Шевченкову увагу тим, що ідея-заклик цього твору до князівської єдності контрастує зі змістом літописів, в яких детально розповідається про безкінечні міжусобиці. Тому й називає цей твір у листі до А.Козачковського (від 14 квітня 1854 р.) «невеличкою, но премудрою книгою». Але це лише один із мотивів зацікавлення. Мабуть, основна причина – подібність до українського фольклору яскравою

⁴¹ Цит. за: Карамзин Н.М. История государства Российского в 12 т. – Т.II-III. – С.52.

⁴² Історія української культури: У 5 т. – Т.1. – К., 2001. – С.868.

⁴³ Див.: Карамзин Н.М. История государства Российского в 12 т. – Т.II-III. – С.97.

⁴⁴ Див.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып.1 (IX – первая половина XIV в.). – Ленинград, 1987. – С.430.

образністю й лексикою, що сприяло (особливо у формі перекладу чи переспіву) наближенню князівської доби до українських реалій, її «поверненню» українській історії. С.Росовецький, констатувавши, що Т.Шевченко встиг зробити лише два переклади зі «Слова о полку Ігоревім» під назвою «З передсвіта до вечора» та «Плач Ярославни» (скорочена редакція – «В Путивлі-граді вранцірано»), зазначив: «Але самий акт переписування цих фрагментів до “Більшої книжки” свідчить, що поет, відмовившись (поки що?) від задуму повного перекладу, вважав тексти цих фрагментів за більш-менш самостійні та завершені поетичні твори»⁴⁵. Дослідник помітив, що було обрано ті уривки, переклад яких «не пов’язаний із завданням коментування тексту і не потребує висування особливих кон’єктур»⁴⁶. Думаю, що такий вибір також свідчить і про відповідальне ставлення до правдивої передачі історичних літописних фактів, покладених в основу твору. Чому ж у роботі над «Словом...» у поета виникли, як уважають фахівці, певні труднощі, і він відмовився від повного перекладу⁴⁷, та й подані фрагменти за великим рахунком не є закінченим текстом? Не переконаний, що Т.Шевченко «не мав жодних сумнівів» в автентичності твору та його давньому походженні⁴⁸, і звертаю увагу на наступне. Не існує певних свідчень, щодо його твердого наміру перекласти «Слово...» до «солдатчини» – «часу вимушеного усамітнення» (вислів С.Росовецького), коли треба було творчо себе чимось зайняти. У середовищі кирило-мефодіївських братчиків поет виношував намір перекладу «Євангелій», але не цього твору, такого близького до «слов’янофільського» духу товариства. Думаю, що в голові поета могла вже тоді зародитися, подібно до багатьох його сучасників (Є.Болховітинов, М.Румянцев, М.Каченовський, М.Надеждин, О.Сенковський та ін.⁴⁹), підозра про підробку й пізніше походження «Слова...». Надто вже характер і зміст твору контрастували з текстом М.Карамзіна та літописними повідомленнями. У М.Карамзіна опис князівського походу містить і загарбницький мотив, адже мовиться, що це була виправа на власне половецькі землі, «де ніколи не бували батьки наші»⁵⁰. У Шевченковому уривку «З передсвіта до вечора» саме так і мовиться: «В степу, в незнаемому полі, / Середи землі половецької» (рядки 6–7). Фразу зі згаданого листа до А.Козачковського: «Так нема в мене подлинника, а перелома читать не втну» можна розуміти і як недовіру до перекладів та бажання ближче ознайомитися з оригіналом видання твору, його своєрідної «перевірки», зокрема й за допомогою перекладів, які також просить переслати у цьому ж листі та в пізнішому листі до М.Щепкіна (від 5 грудня 1857 р.). Можливо, що інтерес до «Слова...» у солдатські роки раптом виник у зв’язку з написанням російськомовних повістей, адже в одній із них («Близнець») йому пригадалися вже звичні (на рівні крилатості) для тодішнього письменства вислови з цього твору, які, між іншим, у контексті містять й іронічну, ба навіть пародійну ноту: «Чтобы избежать

⁴⁵ Росовецький С.К. Тарас Шевченко і фольклор. Вид. 2-ге, випр. і доп. – К., 2015. – С.302.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. – С.301–302.

⁴⁸ Див.: Росовецький С. «Слово о полку Ігоревім»... – С.836.

⁴⁹ Див., напр.: Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – Т.2. – К., 1993. – С.161–162.

⁵⁰ Карамзин Н.М. История государства Российского в 12 т. – Т.II-III. – С.391.

оригінальності [...] начну старими словесы повествование мое тако»; «Как некий Осиан ударил по струнам. И вещи зарокотали» (4, 17, 72). Зрештою вже в Нижньому Новгороді й Петербурзі поет мав виданий текст «Слова...» та кілька перекладів, але це не значить, що вчитувався в них, а зайнявся власним перекладом лише в 1860 р. Слід також звернути увагу й на те, що роботу над перекладом-переспівом опису битви з половцями у «Слові...» Т.Шевченко розпочав якимось особливо безладно й неохайно: у чернетці, різнокольорово писаний олівцем і чорнилами на окремому аркуші із записом невідомою рукою, який починається цікавими словами – «Портретная галерея русских деятелей...» (2, 739, коментарі). Можливо, що він, як і І.Франко та інші деякі дослідники, при ближчому знайомстві з текстом «Слова...» думав, що ця «Ироическая песнь» є компіляцією окремих «пісень». Нарахували 13 фіксацій роботи поета⁵¹ із нечисленними внесеннями записів чужою рукою. У «Великій книжці» перша редакція «Плачу Ярославни» з датою «4 июня» містить 53 рядки, а друга, з датою «13 сентября», чомусь лише 16. Мовиться, що Т.Шевченко в роботі над текстом нібито рухався «від більшої вільності в інтерпретації до власне поетичного перекладу в сучасній формі»⁵². Справді, наприклад, у першій редакції читаємо «ти ханові метаеш стріли», а у другій – «хиновські стріли» (2, 342, 344). Але, вважаю, що доволі заплутана історія Шевченкових текстів, пов'язаних зі «Словом...», змушує висловити інше припущення: при ближчому знайомстві з текстом та історією й інтерпретаціями твору він почав уважати його підробкою і подальша робота вже нагадувала своєрідну літературну «розвагу», як це відбувалося в багатьох його сучасників при створенні фальшивих народних пісень, що він однозначно засуджував. Пригадується текст записаної П.Чуйкевичем до його альбому псевдонародної пісні «Ой, Кармалюче, по світу ходиш» із його жартівливими правками⁵³. Т.Шевченка не могло насторожувати вже те, що копію твору замовила імператриця Катерина II (так звана «Екатерининская копия» як державне затребування), хоч він і не міг знати позиції французького славіста А.Мазона й американського фахівця Е.Кенана, які вважають метою «Слова...» обґрунтування геополітичних інтересів Російської імперії, законності територіальних претензій Катерини II на півдні й заході, своєрідним додатком до Ясського миру 1791 р., а Е.Кенан навіть указує на ймовірного автора – чеського славіста та слов'янофіла з Богемії єзуїта Й.Добровського⁵⁴. Принаймні Т.Шевченко бачив, що в тодішніх імперських умовах «Слова...» разом з іншими текстами, що йшли з України («Синопис» І.Гізеля та ін.), послуговуючись висловом Е.Кенана, «забезпечили наративним матеріалом і спонукали “звичайну схему”, що її намагався виправити Грушевський»⁵⁵.

⁵¹ Див.: *Росовецький С.* «Слово о полку Игоревім»... – С.838.

⁵² Див.: Там само.

⁵³ Див.: *Яременко В.* Устим Кармалюк (Карманюк) і Тарас Шевченко // Шевченків світ. – Вип.5. – Черкаси, 2012. – С.45–46.

⁵⁴ *Кінан Е.* Слово про те, як Ярослав, князь галицький, у султанів стріляв // Критика. – 2000 – Ч.12 (грудень). – С.4–7; *Лихачёв Д.А.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. – Ленинград, 1978. – С.10.

⁵⁵ *Кінан Е.* Чому неможливо збагнути російську історію, не збагнувши історії руської // Критика. – 2008 – Ч.7/8 (липень – серпень). – С.26.

Г.Грабович зазначав, що «коли видавали “Слово о полку Ігоревім” у 1800 році в Петербурзі, то у вступі звучала [...] фраза, що нам також потрібен свій Осіян»⁵⁶. Оскільки Т.Шевченко знав, що твори Оссіана є містифікацією шотландського письменника Дж.Макферсона, то поєднання його імені з висловом «и вещи зарокотали» зі «Слова...» в повісті «Близнець» з подальшою подачею «после прелюдии» (так мовиться у творі, і теж іронічне) текстів гарних народних пісень (а у «Слові...», навпаки, – струни «князям славу рокотаху») може свідчити не лише про певну іронію пародійного відгінку, а й про можливе авторове віднесення самого «Слова...» до творів на кшталт Оссіанових. У першому варіанті повісті, між іншим, стояло «как некий бард вещий» (4, 356), і поет, можливо, зробив зміну пригадуванням передмови до першого видання «Слова...», в якій читаємо: «Любители российской словесности согласятся, что в сём оставшемся нам от минувших веков сочинении виден дух Оссианов; следовательно и наши древние герои имели бардов, воспевших им хвалу»⁵⁷. Ім'я «Баян» згадується у «Щоденнику» (запис від 13 липня 1857 р.), і теж з іронією, хай і доброзичливою⁵⁸. Може Т.Шевченко, як й інші великі поети, і «не зважав на інформацію про містифікаційний характер Макферсоної підробки»⁵⁹ та ймовірно подібну ситуацію зі «Словом...», але йому не імпонував цей твір із міркувань гуманістичного спрямування, що почасти містять історіософський аспект (останнє часто ігнорується літературознавцями). Не любив описів батальних сцен і пов'язаних із ними оспівування та героїзації. А переклад уривку «З передсвіта до вечора» таки обрав, адже там була виразна, образно-яскрава ремінісценція з української пісні «Чорна роля заорана», з «якою ознайомився за збірником М.Максимовича “Малороссийские песни”», винісши звідти, що примітно, «хліборобське» слово «поорана» замість «чръна земля подъ копыты»⁶⁰. Йому, який повсякчас критично ставився до князівського роду Рюриковичів, не могло подобатися, що у творі, особливо наприкінці, є прослава князям і дружині – «Ігорю Святославовичу, буй-туру Всеволоду, Володимиру Ігоревичу» та ін. Із літописної інформації Т.Шевченкові було відомо, що князі не лише воювали з половцями, а й активно родичалися з ними та брали у союзники. Дружина князя Ігоря – Ярославна – «сумує, плаче в Путивлі-граді», а за М.Карамзіним її чоловік «жив у неволі під наглядом прихильного до нього хана Кончака, мав при собі слуг, священника, і міг тішитися яструбиним полюванням». Після втечі їхній син Володимир, «залишений ним у полоні, одружився там із дочкою хана Кончака й повернувся до батька за два роки, разом із дядьком Всеволодом»⁶¹, а також із дружиною та дитиною. Автор «Слова...» пояснює, чому князь Ігор завертає полки фразою «жаль бо ему мила брата Всеволода». І у Т.Шевченка серед варіантів її перекладу спочатку стояло

⁵⁶ Див.: Джордж Грабович: українські дипломи не рівноцінні західним [Електронний ресурс]: http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2011/04/110403_grabovych_interactive_sp

⁵⁷ Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ... – Москва, 1800 [фотокопія] [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/slovo67/sl30.htm>

⁵⁸ Див.: Пелешенко Ю. Боян (Баян) // Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – Т.1. – С.499.

⁵⁹ Див.: Росоветський С. Оссіан // Там само. – Т.4: М–Па. – К., 2013. – С.733.

⁶⁰ Див.: Росоветський С. «З передсвіта до вечора» // Там само. – Т.2: Г–З. – К., 2012. – С.642.

⁶¹ Карамзин Н.М. История государства Российского в 12 т. – Т.II-III. – С.392.

майже адекватне – «любому брату на поміч», а зрештою з'явилося чи не іронічне «То повертає / Той Ігор військо на пригоду / Тому буй-туру Всеволоду» (рядки 15–17) (2, 345, 539). Між тим, лексеми «пригода» в тексті «Слова...» немає. С.Росовецький, посилаючись на словник Б.Грінченка, уважає, що вислів «на пригоду» треба розуміти у значенні «через нещастя». У «Словнику мови Шевченка» пояснюють: «на допомогу»⁶². Дійсно, у Б.Грінченка зустрічаємо серед прикладів для ілюстрації значень слова «пригода» (за словником російський відповідник – «приключение, несчастье, несчастный случай») і такий: «Не дай, Боже, пригоди на тебе»⁶³. Але чому не взяти до уваги перше значення, коли російському «приключение» в українській мові відповідає – «подія» (те, що трапилося, або «траплянка»), приключка, придибенція, історія. Тоді вислів «на пригоду» можна розглядати як Шевченків неологізм, що був ужитий на іронічне означення допомоги Всеволодові як «шукачеві пригод», авантюристів. Думаю, що іронічні вкраплення можна знайти й у слові «той» (ніби відстороненість автора стосовно героїв твору), а також, коли вже мовиться про саму битву (рядки 18–27) і при цьому вживаються такі лексеми, як «різнились» (у «Слові...» – «разлучиста») і «простяглися» (у «Слові...» – «полегоша»). Тоді варто застосувати термін «літературна гра», яку пропонує С.Росовецький стосовно лексики тієї частини поеми «Царі», де спостерігається «гра з архаїзмами» як засіб моральної дискредитації канонізованого православною церквою великого князя Володимира Святославича?⁶⁴ Стосовно «Слова...» така гра буде своєрідним засобом демонстрації штучного літературного піднесення цього твору.

В аспекті підтекстуального прочитання цікава згадка про Андрія Боголюбського в повісті «Варнак». У ній розповідається, що герой, який став на розбійницький шлях, переховувався у своєму третьому погребі «около Києва, за огорою Китаевской пустыни», де були «огромные пещеры, вырытые, как кажется, во время Андрея Боголюбского». А «на горе, в которой вырыты, заметны и до сих пор следы земляных укреплений, может быть, ограды его загородного терема» (3, 142). У Китаєві (південна околиця Києва) справді було фортеця та її залишки – городище XI–XIII ст. із печерами та язичницьким могильником, але Китаївська пустинь як печерний монастир була заснована лише у XIV ст.⁶⁵ Чому ж автор повісті вустами героя згадав про Боголюбського? Чи лише тому, що князь Андрій, як повідомляє «Синопис Київський», «перед хрещенням називався Китаєм» і йому церковна топологічна легенда приписує причетність до заснування Китаївської пустині Києво-Печерської лаври?⁶⁶ 12 березня 1169 р. послане владими́ро-суздальським князем Андрієм Боголюбським

⁶² Словник мови Шевченка: У 2 т. – Т.2: О–Я. – К., 1964. – С.153.

⁶³ Словарь української мови / Упор Б.Грінченка. – Т.3 [Перевидання фотомеханічним способом видання 1907 р.]. – К., 1959. – С.412.

⁶⁴ Див.: *Росовецький С.К.* Нотатки про Шевченкові мовні ігри // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – Вип.30. – К., 2015. – С.149–150, 158 [Електронний ресурс]: <https://apultr.jimdo.com/українська/випуски/30/>

⁶⁵ *Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г.* За поклямою серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г.Шевченка. – С.35–36.

⁶⁶ Синопис Київський (1674) [Упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала додатки і примітки І.Жиленко] // Лаврський альманах. – Спецвипуск 2. – К., 2002 [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>

військо захопило Київ: «І грабували вони два дні увесь город – Подолля, і гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки»⁶⁷. Не замовчував цих унікальних за жорстокістю дій і М.Карамзін, але не князя соромив, а «переможців», які «до сорому свого забули, що вони росіяни». А після цього в кінці другого тому своєї праці наголошував:

«Андрій віддав Київ братові своєму Глібові; але це місто на-
завжди втратило право називатися столицею Вітчизни. Гліб і
наступники його вже залежали від Андрія, котрий із того часу
зробився істинним великим князем Росії; і таким чином місто
Владимир, нове й ще бідне порівняно з древньою столицею, за-
ступило її місце, та зобов'язане своєю знаменитістю нелюбові
Андрієвій до Південної Росії»⁶⁸.

Російський історик В.Ключевський висловився так: «В особі князя Андрія великорос уперше виступив на історичну арену й цей виступ не можна назвати вдалим»⁶⁹. Уважаю, що постать Андрія Боголюбського в повісті має символічне значення. Згадка освіченим розбійником Кирилом про ймовірну «ограду загородного терема» цього князя «на горе» та розповідь про гучне бенкетування в печерах під тією горою «в виду Китаевской обители», коли розповідач «думал окунуть свою грязную совесть в дорогом вине», а «святыє отцы и не подозревали этого», – це нагадування/вказівка уважному читачеві на розбійницькі дії стосовно України та псевдохристиянськість самого Андрія Боголюбського; на те, що «низи» тільки повторюють практику «верхів». Можливо, що згадка про цього князя є своєрідною історичною презентацією того уособленого кола зла, репрезентантом якого в першій редакції «Москалевої криниці», наприклад, виступає Катерина II⁷⁰.

У Т.Шевченка підтекстуально прочитується співчутливість до тих історичних персонажів, які пов'язані з офірним чином: Олег Святославич, Борис і Гліб Володимировичі, Антоній Печерський, Святослав Давидович (Микола Святоша). Але вони по суті, хоч і різною мірою, стали жертвами боротьби за владу, братовбивчих міжусобиць, та й скептично ставився до «святих вінценосців». А свідомо офірували собою Антоній Печерський чи Мойсей Угрин (кінець X ст. – близько 1043 р.), який належав до князівських дружинників. У польському полоні він таємно постригся у ченці й, обороняючи свою цноту, чинив опір закоханий у нього хазяйці – багатій боярині⁷¹. Тому в повісті «Близнець», з пам'яті використовуючи розповідь «Киево-Печерського патерика», автор писав, що Степан Мартинович за цією книгою «решился по гроб свій подражать святому прекрасному юному отроку праведного князя Бориса», маючи на увазі,

⁶⁷ Літопис руський. – С.295.

⁶⁸ Карамзин Н.М. История государства Российского в 12 т. – Т.II-III. – С.192.

⁶⁹ Цит. за: Ключевский В.О. Курс русской истории: Лекция 18 [Електронний ресурс]: <http://lib.ru/History/Klyucheskij/history.txt>

⁷⁰ Див.: Плюц Л. Екзод Тараса Шевченка: Навколо «Москалевої криниці»: Дванадцять статтів. – К., 2001. – С.166–168.

⁷¹ Див.: Росовецький С. Мойсей Угрин // Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – Т.4: М–Па. – С.287.

як читаємо далі в повісті, саме Мойсея Угриня (4, 105–106). С.Росовецький звернув увагу, що згадка про преподобного має гумористично-добррозичливе забарвлення, адже стосується Степана Мартиновича, котрий, хоч і без якихось ідейних переконань, теж усіляко остерігався жінок. Але водночас дослідник указав, що Т.Шевченкові могли імпонувати такі риси духовності св. Мойсея Угриня, як «стійкість і неухильна принциповість у захисті своїх переконань»⁷². Думаю, що згадуванням-поєднанням у повісті «Близнаць» імен, причислених до святих, Мойсея Угриня та князя Бориса, автор на матеріалі давніх часів підтекстуально спонукав читача до роздумів і порівнянь стосовно проявів, сенсів людської офірності.

Наголошування на проблемі офірності як антиподу гріховного братовбивства у Шевченкових текстах досягається й завдяки використанню лексеми «зарізати». У літописи та у Шевченкові тексти вона прийшла, мабуть, із Біблії. «Поварь же Гльбовъ, именовъ Торчинъ, выньзь ножь заръза Гльба»⁷³, – читаємо, наприклад, у «Повісті временних літ». М.Карамзін теж її використовував⁷⁴. В «Археологічних нотатках» Т.Шевченко вживає лексему «убит» стосовно князя Бориса Володимировича, а у художніх творах застосовує якраз слово «зарезал» тоді, коли йдеться про вбивство. Святополк Окаянний особисто не «різав» своїх братів Бориса та Гліба, і Т.Шевченко це добре знав (також і з агіографічної літератури), але в тексті повісті «Близнаць» будує фразу саме так, щоб наголосити: наказ про вбивство людини рівноцінний самому злочинному дійству. Широко письменник уживає дієслово «зарізати» в поемі «Гайдамаки» та в інших творах у протиставних значеннях – жертвовності та гріховності⁷⁵. Уважаю, що словом «зарізати», яке він утверджував у своєму лексиконі й завдяки ознайомленню з княжим періодом в історії України, Т.Шевченко нагадував читачам: цілеспрямоване вбивство ближнього – завжди злочин і не тотожне біблійному зарізуванню жертвовного ягняти або й Авраамовій жертві Ісааком (Бт. 22: 1–19). Власне нагадував, що є гріховне вбивство як порушення Христової науки, і є людська офірність як наслідування Христа.

Історіософський підтекст можна виявити навіть на семантичному рівні Шевченкових текстів. Так, Я.Розумний звернув увагу, що Т.Шевченко в поезії послідовно вживає назви «москаль» і «Московщина», а термін «Росія» використав лише в поемі «Неофіти», і то в іронічному значенні: «Росії тоді й на світі не було» (рядки 97–98). Дослідник вважає це «актом свідомо політичним»⁷⁶. Доповнимо: тут можна прочитати й приховану полеміку з М.Карамзіним, який послідовно називав Наддніпрянщину не «Руссю», а її грецьким відповідником – «Росією»⁷⁷. У такому підході можна знайти вказівку й на те, що

⁷² Див.: *Росовецький С.* Києво-Печерський патерик // Там само. – Т.3: І–Л. – К., 2013. – С.329.

⁷³ *Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатіївським списком) / Пер. з давньорус. В.В.Яременка.* – К., 1990. – С.214.

⁷⁴ Див.: *Карамзін Н.М.* История государства Российского в 12 т. – Т.II–III. – С.9.

⁷⁵ Див.: *Корканданція поетичних творів Тараса Шевченка: В 4 т. – Т.1.* – Едмонтон; Торонто, 2001. – С.595.

⁷⁶ *Розумний Я.* «Москаль» і «москальство» в Шевченковій поезії // *Сучасність.* – 2001. – №9. – С.110.

⁷⁷ Див., напр.: *Карамзін Н.М.* История государства Российского в 12 т. – Т.II–III. – С.18.

Російська імперія значною мірою формувалася за рахунок України-Русі, перебравши з часом і саму назву. Ю.Барабаш помітив, що у Т.Шевченка спостерігається таке «семантичне балансування між текстом і підтекстом», яке часто приховує історіософський за своєю суттю сенс⁷⁸. І він звертає увагу, що в поезії «Великий льох» перша (українська) ворона зверхньо розмовляє з польською та російською: «А дзуськи вам питать мене! / Ви ще й не родились, / Як я отут шинкувала / Та кров розливала! / Дивись, які! Карамзіна, / Бачиш, прочитали! / Та й думають, що ось-то ми! / А дзусь, недоріки! / В колодочки ще не вбились, / Безпері каліки!...» (рядки 225–234). Дослідник справедливо вважає, що у цьому монолозі української ворони поет має на увазі «започаткований М.Карамзіним і “височайше” схвалений міф про “тисячолітню” російську державність», «полемізує з міфами офіційної великодержавницької історіографії» стосовно цього, «означає власну позицію щодо питання про історичну старшість державності української»⁷⁹. Думаю, що підтвердженням цього є й нумерування ворон – українська позначена першою, і поставлено три крапки після наведених слів⁸⁰. І дійсно, ці мотиви, як відзначає Ю.Барабаш, «набувають розвитку, поглиблення й певної трансформації» в тезі про «право» квазі-старшого «брата» на інкорпорацію України, її теренів із людністю, а разом і її духовних скарбів, найперше – історії, «древностей», далі – і у «Великому льоху» (рядки 297–304), і у фрагменті «Стоїть в селі Суботові»⁸¹. В останньому хронологія підпорядкованості української території особливо виразно означає і князівську добу в історії України: «Кажуть, бачиш, що все-то те / Таки й було наше, / Що вони тільки наймали / Татарам на пашу / Та полякам...» (рядки 532–536). Тобто спочатку Золота Орда, а потім – Польське королівство й Річ Посполита. У рукопису після слів «Татарам на пашу» й перед «Та полякам» стоїть не кома, а велике тире, що може вказувати на сутнісну відповідність-однозначність висловленого⁸². Тезу Я.Дзири про те, що ці слова були реакцією-критикою на погодінську теорію зміни етнічного складу Подніпров'я після монгольської навали піддають сумніву на підставі того, що вона була оприлюднена значно пізніше, ніж було написано ці слова⁸³. Та й згадка про «поляків», ніби, не стосується цієї теорії. Уважаю, що тут мовиться про створення підґрунтя для цієї теорії та про перенесення наголосів. Поштовхом для Т.Шевченка могла стати поява в 1836 р., після першого польського повстання, твору, пронизаного похвалою Росії та її історієписанню офіційного історика М.Устрялова⁸⁴. Тут «прагматика», як зазначають дослідники, полягала у формуванні в умовах полеміки з поляками своєрідного «національного історичного нарративу» з основною ідеєю про те, що землі, «відвойовані в Польщі»,

⁷⁸ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України: Історіо- й націософська парадигма. – К., 2004. – С.72.

⁷⁹ Там само. – С.31, 72.

⁸⁰ Див.: Шевченко Т. Три літа. Автографи поезій 1843–1845 рр. – К., 1966. – С.93.

⁸¹ Див.: Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.73.

⁸² Див.: Шевченко Т. Три літа. Автографи поезій 1843–1845 рр. – С.77.

⁸³ Див.: Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України... – С.73–74.

⁸⁴ Див.: Устрялов М.Г. О системе прагматической русской истории: Рассуждение написанное на степень доктора философии. – Санкт-Петербург, 1836. – С.2–5 [Електронний ресурс]: <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003570304#?page=4>

є нібито «споконвічно російськими», «малороси» й білоруси належать до «російської нації», Велике князівство Литовське – теж частина російської історії (реалізація уваровської ідеї «націоналізації» історії Росії)⁸⁵. Можна взяти проблему й ширше: в епоху зацікавлення культурою простолюду заперечувати існування українців як окремого від росіян народу вже було марною справою. Близький приятель Т.Шевченка історик-славист О.Бодяньський ще у своїй магістерській дисертації 1835 р. «Про народну поезію слов'янських племен» заперечував спільні витоки східних слов'ян і говорив про окремішнє їх походження. Свого часу він входив до знаного гуртка М.Станкевича і той в одному з листів 1838 р. намалював жартівливу карикатуру на «впертого козакофіла»: образно О.Бодяньський указує на Україну як продовження Київської Русі⁸⁶. Знаючи ці тенденції, Т.Шевченко у вірші-епілозі до поеми «Стоїть в селі Суботові» по суті передбачив зміну наголосів у російській історіографії: від твердження про «спільну Батьківщину» («единая народность», «единая общерусская история») до положення про неавтохтонність наддніпрянських українців⁸⁷. Це стосується й тези про «слов'янське братство» та пов'язані з ним проекти, які критикував Т.Шевченко. Адже в поемі українська, російська, польська ворони, які є уособленням абсолютного зла, не випадково іменуються сестрами, і примітно, що в розмові першою про сестринство нагадує саме російська ворона: «Э... сестрица, много...»⁸⁸.

Чому княжа доба порівняно мало простежується у Шевченковій творчій спадщині й він не включив її у свій проект «Живописна Україна»? А.Непокупний звернув увагу на наступні факти. 25 серпня 1844 р. газета «Северная пчела» надрукувала проспект планованого видання збірки офортів «Живописної України», де в історичній частині повідомлялося: «3) Найважливіші події, відомі з побутописання Південної Росії, починаючи від заснування Києва, що мали вплив на долю мешканців того краю». Але коли наприкінці листопада того ж року перший випуск альбому побачив світ, то на вкладеному аркуші, наклеєному на звороті титульної сторінки, у програмі вже стояло інше: «3-те. Історично найважливіші події від Гедиміна до знищення гетьманства, і короткий опис картин на мові південноросійській і французькій» (6, 359)⁸⁹. А.Непокупний запитував, що спричинилося до такої зміни⁹⁰, тобто зміни точки відліку історії України. Думаю, що текст проспекту видання, поданого у «Северной пчеле», усупереч твердженню шевченкознавців⁹¹, усе-таки не на-

⁸⁵ Див.: Булкина И. Киев в русской литературе первой трети XIX в.; пространство историческое и литературное. – С.75; Миллер А.И. Триада графа Уварова: Публичные лекции [Электронный ресурс]: <http://www.polit.ru/lectures/2007/04/11/uvarov.html>

⁸⁶ Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998. – С.47.

⁸⁷ Яременко В. Історизм творчості Шевченка // Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – Т.3: І–Л. – С.165.

⁸⁸ Яременко В. Історіософія Шевченкової поеми «Великий льох» за історіографічним виміром // Тарас Шевченко: Текст і контекст: В великий льох / Упор. В.Пахаренко, Ю.Гончар. – Черкаси, 2013. – С.198.

⁸⁹ Див. також: Вериківська І., Наумова Н. «Живописная Украина» // Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – Т.2: Г–З. – С.618–619.

⁹⁰ Непокупний А. Балтійські зорі Тараса: Литва в житті і творчості Т.Г.Шевченка // У Вільні, городі преславнім: Художньо-документальний дриптих. – К., 1980. – С.329.

⁹¹ Див.: Т.Г.Шевченко. Біографія / Відп. ред. С.П.Кирилюк. – К., 1984. – С.115.

лежав Т.Шевченкові або був кимось відредагований. У поемі «Великий льох» це видання згадується в іронічному тоні: «Тойді б разом дві руїни / В “Пчеле” описали...» (рядки 311–312). Можна з великою долею ймовірності стверджувати, що оте «від Гедиміна» означив сам Т.Шевченко.

Йому не могло подобатися, що княжий відрізок історії України подається тодішньою, ще молодю, історіографією, особливо офіційною, як історія представників династії Рюриковичів, історія «порфірородних ідолів». Про заперечення ним такого підходу дізнаємося зі щоденникового запису-відгуку про монографію М.Костомарова «Богдан Хмельницький» (22 вересня 1857 р.) або зі спогаду переяславського священика, який заховався під криптонімом «І.Б.», про розмову з Т.Шевченком у переяславському будинку А.Козачковського в період роботи поета в Археографічній комісії. Тоді Т.Шевченко на наполегливе запитання приятелів про стан історичної науки висловився так:

«Та й обридли ви мені з вашою історією і географією. Подивіться, на віщо похожа ваша історія, що в ній написано: “Был такой-то царь, поправил государство, финансы, администрацию и умер, завещавши государство своему наследнику. Новый государь застал государство в крайне разорённом состоянии, но старанием и непрестанными заботами поправил дела государства, обогатил казну, учредил суд правый и умер, благословляемый народом... Новый государь застал государство в крайне бедственном положении и т.д.”»⁹².

Існує цілком правдиве припущення, що Т.Шевченко мав тут на увазі «Історію Росії» І.Кайданова⁹³ – заслуженого професора історії у Царськосельському ліцеї, а з 1826 р. члена-кореспондента Імператорської академії наук, котрий був відомий саме своїми підручниками з історії, що постійно перевидавалися⁹⁴. Думаю, Шевченкову увагу привернуло і його прізвище («Кайданов» – від «кайдани»), і те, що він був випускником Київської духовної академії, а свій підручник присвятив пам'яті М.Карамзіна. Крім того, офіційна історіографія була переповнена передусім розповідями про акції воєнно-колонізаційного спрямування з боку Києва та князівські міжусобиці. У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» є згадка про них у цілком саркастичному тоні (4, 265–266). А у Шевченка-художника не знаходимо жодної батальної теми, хоч він був учнем К.Брюллова, який в Академії мистецтв обіймав посаду молодшого професора класу історичного живопису. Він міг уважати, що ті часи ще недостатньо досліджені історіографією і йому не подобалася своерідна різноаспектна (азіатська та варязька) наповненість тієї епохи. А.Кримський, зазначивши, що Сельджуцька імперія запозичила тюркське кочове правило, за яким «держава є спільною власністю всієї сельджуцької династії і має ділитися на улуси-уділи з їх жорстокими міжусобицями», робив порівняння: «Ми знаємо, що в

⁹² Цит. за: Там само. – С.147–148.

⁹³ Марченко М.І. Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г.Шевченка. – К., 1957. – С.52.

⁹⁴ Див.: Кайданов Иван Кузьмич [Електронний ресурс]: https://ru.wikipedia.org/wiki/Кайданов,_Иван_Кузьмич

тодішній Русі XII ст., котра переживала щось подібне, удільні російські князі Володимирового дому не соромилися для вирішення своїх кровних міжусобиць звертатися по військову допомогу до сусідніх половців»⁹⁵. С.Росовецький уважає на прикладі розділу 4 поеми «Царі» та перекладів/переспівів фрагментів «Слова о полку Ігоревім», що у Т.Шевченка було бажання реконструювати епос Київської Русі⁹⁶. Виявлена тенденція, навіть якщо вона перебільшена, теж може свідчити: митець уважав наявний літописний історичний наратив княжого періоду історії України перенасиченим не достовірними фактами, а фольклорними елементами, зокрема переказами й легендами, включеними в пізніші тексти. Іронічна згадка в повістях билинних сюжетів – ще одне зі свідчень Шевченкового розвінчування-диверсифікації в масовій свідомості та літературі усталеного погляду на княжу добу в епічному ракурсі, тобто як билинно-богатирську, а не як час постійного братовбивчого протистояння правителів Київської Русі та їхніх загарбницьких дій. Можливо, він помітив, що, як констатують сучасні дослідники, «рання історія України-Русі погано документована порівняно із синхронною західноєвропейською історією»⁹⁷.

Та основна мотивація такої позиції, на мій погляд, наступна. За історичними матеріалами того часу та офіційними вказівками, у Київській Русі не знаходилося місця для України і предків українців, які «губилися» у слов'янському та російському «морі»⁹⁸. Саме хронологічними рамками «від Гедиміна до знищення гетьманства» Т.Шевченко ніби відокремлював історію України (з нею й історії Литви, Білорусії та Польщі) від московсько-російської. Митець уважав, що для існування нації дуже важлива жива пам'ять – та, яка передається з покоління в покоління. М.Бердяєв наголошував, що без історичного передання не існує й історичної пам'яті⁹⁹. Різні теорії пам'яті «наголошують на конструктивістському характері спогаду, який зміцнює ідентичність, стверджуючи його право на протипагу об'єктивній і нейтральній науці»¹⁰⁰. У Шевченковому «Посланії» підтекстуально по суті міститься вказівка на потребу розрізнення історичних знань та історичної пам'яті, але без їх протиставлення. Про княжу добу жива пам'ять майже не збереглася. В інформативних текстах митця стосовно цього періоду постійно зустрічаємо такі вислови: «предание говорит», «никаких преданий в народе», «за преданием», «народное предание молчит», «где по преданию» (5, 216–218). Думаю, що збереження певного рівня суспільної пам'яті про минуле й, відповідно, відчуття певного зв'язку з ним Т.Шевченко вважав необхідною умовою формування народу та нації, а з іншого боку – важливою обставиною для повноцінного дослідження історії й підставою можливості її художньої інтерпретації.

⁹⁵ *Крымский А.Е.* Низами и его современники. – Баку, 1981. – С.129.

⁹⁶ *Росовецький С.К.* Тарас Шевченко і фольклор. – С.291–298.

⁹⁷ *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва, 2005. – С.18.

⁹⁸ Див., напр.: *Справа про слов'янофільство та українофільство* // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т.3. – К., 1990. – С.321.

⁹⁹ *Бердяєв Н.* Смысл истории. – Москва, 1990. – С.16.

¹⁰⁰ *Ассман А.* Простори спогаду: Форми та трансформації культурної пам'яті / Пер. з нім. – К., 2012. – С.144.

Наприкінці повісті «Близнаць» знаходимо текст про Київ, який ніби почасти підсумовує Шевченкове бачення тих легендарних переказів про Київ і ранню Київську державу:

«И вижу его, седовласого, маститого, кроткого старца с писаною большою книгою в руках, проповедующего изумлённым дикарям своим и кровожадным и корыстолюбивым поклонникам Одина. Как ты прекрасен был в этой ризе кротости и любомудрия, святой мой и незабвенный старче! И мы уразумели твои кроткие глаголы и тебя, как старого и ненужного учителя, не выгнали и не забыли. А одели тебя, как Горыню-богатыря, в броню крепкую, сначала осурили твоё кроткое сердце усобицами, кровосмешениями и братоубийствами, сделали из тебя настоящего варяга и потом уже надели броню и поставили сторожить порабощённое племя и пришельцами поруганную, самим Богом завещанную тебе святыню» (4, 109–110).

Л.Ушкалов помилково вважає, що письменник «хоче сказати, що колись давним-давно українці зробили з Христового апостола (Андрія Первозванного) жорстокого і розбещеного поганина-вікінга, потім поставили його на сторожі своїх поневолених чужинцями душ – і так воно триває й досі»¹⁰¹. С.Росовецький пов'язує ці слова зі спробами реконструювання билинного епосу¹⁰². Хтось може сказати, що цей текст є свідченням того, що Т.Шевченко вважав правдою легенду про відвідування апостолом Андрієм «київських гір». Уважаю, що в ньому з використанням усталених символів і понять (постать легендарного апостола, варяги-пришельці) проглядається історіософський аспект: наголошення на міжусобних братовбивствах княжої доби й визначальному норманському (варязькому) чиннику у функціонуванні старокиївської держави (в тодішньому розумінні – державності). Останнє дисонує зі згаданою позицією О.Бодяньського. Але не розходиться з сучасною історичною наукою, яка вживає стосовно князя Святослава наймення «останній вікінг» і констатує значну роль нечисленних норманів-русів¹⁰³. У тому уривку насамперед прочитується Шевченкове наголошення на цивілізаційному значенні християнізації України й осуд того, як тим набутком розпорядилися: одержавлення релігії з одночасним нехристиянським і, відповідно, нецивілізованим її використанням, коли в аспекті княжої доби спостерігається, послуговуючись висловом Н.Яковенко, «родове, язичницьке сприйняття особи та влади князя»¹⁰⁴.

Висловлюю припущення про Шевченкові впливи на М.Костомарова, з яким, за свідченнями, вів палкі дискусії стосовно розуміння княжої доби¹⁰⁵. Первісні князівські варязькі дружини, що перебували на утриманні слов'янських громад і займалися «полюддям», історик називав «розбійницькою зграєю»¹⁰⁶.

¹⁰¹ Ушкалов Л. Мотиви «Повісті минулих літ» у творчій спадщині Тараса Шевченка. – С.139.

¹⁰² Росовецький С.К. Тарас Шевченко і фольклор. – С.289–290.

¹⁰³ Див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-ге, перероб. та розшир. – К., 2005. – С.36, 38, 40–41.

¹⁰⁴ Там само. – С.53.

¹⁰⁵ Див.: Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.282.

¹⁰⁶ Ричка В.М. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). – С.35.

У праці «Риси народної південноруської історії», надрукованій в «Основі», він писав про значне природне поширення християнства ще до Рюриковичів, а легенду про апостола Андрія називав «апофеозом пам'яті про давнє християнство в тій країні», про азійські впливи на Володимира (іменувався «каган», у практику «увійшли до певної міри східні поняття»), його відступництво від рідної язичницької релігії («князь зраджує їй») ¹⁰⁷. Лише пізніше у серії історичних портретів М.Костомаров називав князя Володимира «людиною великою для свого часу» ¹⁰⁸.

Огляд тієї частини творчої спадщини Т.Шевченка, яка дотична княжої доби, дозволяє зробити обережні узагальнюючі висновки історіософського характеру. По-перше, митець добре орієнтувався в історичній літературі свого часу про княжу добу, яка демонструвала лише початок критичного ставлення до літописного наративу. По суті Т.Шевченко посилював цю тенденцію. Як і в тодішній молодій історіографії, згадки про ту епоху в нього персоніфіковані, що посилювало й аспект християнського погляду на минуле. Але на відміну від тодішніх істориків і церкви, у нього був тверезий погляд на період та його знакові постаті. Сучасні історики вважають доречним у шкільних курсах уживати формулювання «раннє середньовіччя – легендарний період зародження Київської держави (XI–X ст.)» та виокремлювати пункт «Легендарні перекази про ранню Київську державу» як «обов'язковий супровід уявлень про появу держави в дописемну добу» ¹⁰⁹. У Шевченковому сприйнятті княжої доби історії України вже можна у зародку помітити ті ознаки й риси його історіософії, які проявлятимуться в осмисленні ним історичних процесів узагалі.

¹⁰⁷ Цит. за: Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С.11–12.

¹⁰⁸ Там же. – С.200.

¹⁰⁹ Див.: Концепція та програми викладання історії України в школі (проекти): Матеріали IV та V робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. та ред. Н.Яковенко та ін. – К., 2009. – С.28–29.

The T.Shevchenko's attitude to prince's epoch of Ukrainian history is analyzed in this article through the prism of historiographical and historiosophical aspects and basing on the exploration of his texts and painting. These analysis and conclusions promote to comment the part of T.Shevchenko's works.

Keywords: *Shevchenko, prince's epoch, Ukrainian history, historiosophy, prince's strife, historical scheme, epos, canonization, sacrifice.*

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 327(477)

В.М.ТКАЧЕНКО *

УКРАЇНА: «ЧАС ВІЙНИ Й ЧАС МИРУ»

Маємо жити і творити з урахуванням того, що є «час війни й час миру». Нині настав час усвідомити, що Росія – це постійний виклик Україні, на який слід безперервно знаходити адекватну відповідь і формувати українську національну ідентичність як рівнозначну фактору національної безпеки.

Ключові слова: національна ідентичність, нація етнічна та громадянська, мережева система сучасного капіталізму, глобальне політичне пробудження, імператив толерантності, спільність історичної долі.

«Для всього свій час,
і година своя кожній справі під небом:
час родитись і час помирати,
[...] час війни й час миру»
Еклезіаст (9:11)

Час демократичних перетворень у незалежній Україні позначений низкою зрушень у суспільно-політичній свідомості. Ідеться про наукове осмислення власної ідентичності: «Ким ми були?», «Ким ми є?», «Ким ми прагнемо стати?» – у сучасному глобалізованому світі. Питання ці виникають перед кожним народом у період національного самовизначення.

Зазвичай боротьба за національне самовизначення в ХІХ–ХХ ст. проходила три етапи: 1) розвиток національної культури, заснованої на національній мові та її практичному використанні в освіті, управлінні й економічному житті; 2) здобуття політичних прав і політичного самоуправління – спершу у формі автономії, а зрештою – і повної незалежності; 3) створення завершеної соціальної структури, що пронизувала б усю домінуючу етнічну групу та включала

* *Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник Інституту всевітньої історії НАНУ*
E-mail: Vasyl.Tkachenko@gmail.com

у себе її освічені еліти, прошарки чиновників і підприємців, вільних селян, організованих робітників. Послідовність здійснення цих вимог могла варіюватися, але, як зазначав знаний чеський дослідник М.Грох, «траєкторія будь-якого національного руху вичерпувалася лише тоді, коли всі вони були виконані»¹.

Праці інших європейських дослідників засвідчують, що проблема національної ідентичності актуалізується тоді, коли «значна кількість людей з певної спільноти вважає себе нацією або ж поводить себе так, нібито ця нація існує» (Г.Сетон-Вотсон). У цей історичний час кожна нація діє як «співтовариство почуттів, що знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі, і природно прагне створити її» (М.Вебер). Більше того, уповні нормальним є те, що «будь-якій національній спільноті судилося в той чи інший момент являти себе в іпостасі “обраного народу”». Цей романтичний сплеск почуттів і відповідна піднесена поведінка [...] не оминула й старі нації Європи» (Е.Балібар)².

Жити «як люди» – прагнення зрозуміле й виправдане. Тут Україна у своїх прагненнях нічим не відрізняється від інших народів світу. Інша справа – практична реалізація розбудови власної державності в ролі «обраного народу», адже багато залежить від здатності національної еліти мобілізувати суспільство й повести його за собою.

Українська нація: етнічна чи громадянська?

Двадцять п'ять років незалежності, упродовж яких нам так і не вдалося вийти на рівень ВВП 1990 р., помітно остудили наш романтичний запал «обраного народу», характерний для перших років після проголошення суверенітету. То чи ж варто дивуватися, що той небачений раніше попит на літературу про нашу минувшину теж помітно впав, адже замість запитання: «Ким ми були?» на порядок денний було висунуто суворе у своїй повсякденності: «Ким, ми, урешті-решт, є нині?».

І тут картина виявилася різко неоднозначною. З одного боку, усупереч заважам деяких високих керівників нашої країни про те, що, мовляв, «віддача від науки – нуль», Україна посіла 7-ме місце в топ-15 держав із середнім рівнем доходів за якістю заявок, поданих на здобуття патентів. У загальному підсумку за динамікою кількості заявок на реєстрацію інновацій Україна опинилася у двадцятці лідерів світового науково-технічного прогресу³. Тобто український народ засвідчив свій високий творчий потенціал. Однак, з іншого боку, сьогодні лише в поодиноких випадках запатентовані ідеї вітчизняних учених впроваджуються у виробництво. У країні так і не створено гідних умови для роботи молодих висококваліфікованих фахівців – багато з них змушені шукати її за кордоном. Що найголовніше, відсутні стимули для розвитку високотехнологічної промисловості.

¹ *Хрох М.* От национальных движений к сформировавшейся нации // *Нации и национализм.* – Москва, 2002. – С.135.

² [Електронний ресурс]: <http://citatu.com.ua/blog-afits/1369/1393/>; *Балібар Э., Валлерстайн И.* Раса, нация, класс: Двусмысленные идентичности. – Москва, 2003. – С.112.

³ *Дубровик А.* Україна – у 20-ці лідерів науково-технічного прогресу // *День.* – 2012. – 16-17 листопада. – С.2.

Тут не треба бути великим провидцем, щоб зробити узагальнення: продуктивні сили України, хай поки що в окремих галузях, вочевидь уже переросли виробничі відносини. Питання лише в тому, коли набереться «критична маса» нового покоління, що рішуче поставить на порядок денний проблему суспільної модернізації. В усякому випадку вже складається класична передумова того, що З.Бжезинський охарактеризував як «глобальне політичне пробудження», де новітні «потенційні революціонери» – студентство й молоді спеціалісти – «являють собою еквівалент бойовничого пролетаріату XIX і XX ст.»⁴. За цих умов політичний клас України мав би дати відповідь на третє запитання самоідентичності: «Ким ми хочемо бути?». А це вимагає його здатності представити народу конкретний суспільно-політичний проект на майбутнє, а також виявити належну волю задля його реалізації. Як зазначав Е.Ренан,

«нація – це кінцевий результат тривалої роботи, жертвовності й відданості [...] Спільна слава в минулому; прагнення разом здійснити ще раз щось велике у сучасному – ось головна умова для того, щоб бути нацією [...] Нація – це велика спільнота, створена розумінням, усвідомленням жертви, принесеної раніше, і готовністю до нової. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією: розумінням, чітко висловленим прагненням продовжити життя спільноти. Існування нації [...] – це щоденний плебісцит»⁵.

Звісна річ, жодне визначення нації не може претендувати на істину в останній інстанції. Це стосується і складових цього поняття у викладі Е.Ренана, який зробив акцент на «вольовій» іпостасі. Але чи досить волі, коли забракло сил і ресурсів? І тут нам у пригоді знову стає досвід історії, який засвідчує істинність положення, що динаміку суспільного поступу визначає, урешті-решт, потенціал напруги між набутим досвідом нації та горизонтом її устремління. Доводиться зважати на те, що чим менш осмисленим є досвід минулого, тим більш утопічними стають проекти на майбутнє. І навпаки – чим вищий рівень самоусвідомлення власного досвіду, тим реалістичнішими при самовизначенні нації стають конкретні плани й завдання її модернізації.

Отже на межі третього тисячоліття, у пограничній ситуації «гібридної війни», розв'язаної Росією проти України, перед нами на повен зріст постала проблема визначення своєї національної ідентичності. І кожен із нас, суспільство у цілому, мають зрозуміти й оцінити, яке місце ми посідаємо у сучасному світі, наскільки унікальний і неповторний пройдений нами шлях. Урешті-решт усі ми перейняті турботами про прийдешнє – що нам суджено в майбутньому.

Не буде перебільшенням сприймати наш час як епоху ідентичності – пошуку кожною людиною уявлення про самоцінність людського життя в його зіставленні з цивілізаційними надбаннями, культурою та історією як минулих, так і нині сущих поколінь. Національний фактор у формі «вибуху

⁴ Бжезинский З. Глобальное политическое пробуждение [Електронний ресурс]: <http://politzone.in.ua/index.php?id=752>

⁵ Ренан Э. Что такое нация? Доклад, прочитанный в Сорбонне 11 марта 1882 г. [Електронний ресурс]: <http://hrono.ru/statii/2006/renan/naci.php>

етнічності» – повсякденна реальність. Більше того – національна ідентичність стала зворотною стороною нестримного й неоднозначного процесу глобалізації. З одного боку, процес цей вторгається в наше повсякдення, руйнує та підпорядковує собі традиційний спосіб життя. Але з іншого боку, ця ж глобалізація спонукає до відтворення наявних і породження нових резервів соціального існування людства. Позиціонуючи себе в ролі дуальної опозиції до процесу «глобалізації», оця всюдисуща «національна ідентичність» виступає як самоопиання, самопрезентація нації до зовнішнього світу, що передбачає оцінку як «себе», так й «інших». У підсумку, ми спостерігаємо своєрідний парадокс, коли національна ідентичність актуалізується самим процесом наростання світового глобалізаційного процесу або й у супереч йому.

Однак не все так просто та однозначно. Здобувши незалежність, Україна мала пройти в «наздоганяючому режимі» дві фази суспільного розвитку, притаманні індустріальній добі: 1) становлення громадянського суспільства; 2) завершальний етап формування національної самосвідомості. Оскільки формування громадянського суспільства в нашій країні відбувається вкрай повільно й неоднозначно, дехто вже готовий оголосити про провал здійснення проекту громадянської нації в Україні як територіально-політичного утворення. Натомість суспільна увага навертається до проекту розбудови нації лише на етнічній основі.

На нашу думку, постановка питання – «або політична, або етнічна» основа нації – некоректна, така, що штучно драматизує проблему. Національна свідомість, як відомо, не одновимірна. Вона має принаймні два аспекти. Перший – громадянський: нація складається з громадян, які прямо чи опосередковано беруть участь у створенні законів, їх прийнятті та у процесі управління через місцеві й центральні органи, суди, а також політичні партії та різноманітні добровільні товариства. Тому доцільно говорити саме про «громадянську», а не «політичну» націю, адже неполітичних націй узагалі не буває, а нація є етносом, який утверджує свою національну державу.

Водночас було б некоректно відкинути другий аспект – етнічний. Нація є спільнотою людей, об'єднаних однією мовою, культурою, традиціями, історією, економікою й територією. Інтелектуальний світ чудово розуміє специфіку регіонів та окремих країн. У деяких націях перший аспект переважає над другим: наприклад, французи, швейцарці й американці – нації насамперед «громадянські», тоді як німці та східноєвропейські народи – радше «етнічні».

Утім поняття «громадянська нація» та «етнічна нація» є лише своєрідними «ідеальними типами», які у чистому вигляді майже не трапляються у житті. Вироблення оптимального підходу до визначення національної ідентичності може, на нашу думку, стати основним для забезпечення сталості та злагоди у суспільстві, а також запорукою міцності держави не в меншій мірі, аніж конституція, армія й надійно захищені кордони. Адже громадянин такої спільноти бере на себе відповідальність перед минулими та майбутніми поколіннями, приймає історичну версію спільного минулого з його драмами й здобутками, готовий словом і ділом прискорювати досягнення поставленої мети. Для нас соціокультурне ядро країни та її цивілізаційну сутність становлять насамперед

люди, які не мислять себе поза історичним досвідом свого народу, сприймають соціонормативну культуру спільноти – її розуміння «добра» та «зла», «правди» і «кривди», «красивого» й «огидного» – як свою власну, із повагою ставляться до своєрідності національних меншин.

Певна річ, чинник націоналізму слід постійно тримати в полі зору, оскільки саме радикальний фундаменталістський націоналізм несе загрозу державі й суспільству загалом. З одного боку, він може виступати від імені меншин, що бажають вийти зі спільної держави шляхом збройної сецесії, а з іншого – від імені більшості, оголосивши державу власністю лише однієї групи й тим самим породивши упередженість меншин і регіонів щодо української держави. Отож ідеальною, як на наш погляд, є ситуація двох сторін ідентичності – громадянської та етнічної, коли культура, мова та релігія більшості виступають культурним ядром суспільства, довкола якого й формується нація як громадянське багатоетнічне утворення.

Сферою, в якій також відбувається самоідентифікація України, є переосмислення власних здобутків і втрат на шляху розбудови незалежної держави, принаймні в контексті адекватності результатів реформування. Тут доречно послатися на судження відомого економіста, члена Римського клубу Б.Гаврилишина: «Потрібно, щоб ми були кваліфіковані згідно з копенгагенськими критеріями: треба підняти ефективність економіки, підняти соціальні стандарти – ми тоді були б абсолютно нормальною державою і мали б вільний ринок з ЄС, навіть якби з якихось причин і не ставали членами ЄС»⁶.

Сьогодні ми виходимо з того, що нинішня потреба в ідентифікації України зумовлена необхідністю «усвідомити себе», зміцнити позиції та знайти союзників, зрештою – відобразити світ у системі впорядкованих образів і смислів. Суспільство матиме можливість успішно подолати період «розрухи в головах» лише тоді, коли ідентичність інтерпретуватиметься через структуру образів і смислів спільноти історичної долі нашого народу, його високої духовності й культури, через колективне «ми» як спільноти, що утворює громадянське суспільство й реалізує проект європеїзації суспільного життя.

Цей висококонкурентний і немилосердний світ

А для цього необхідно усвідомити, що нинішнє українське суспільство перебуває у стані загострення кризи. Криза, як відомо, у перекладі з грецької – рішення, поворотний пункт, або стан, для котрого існуючі до того засоби в досягненні мети за наявних умов стають неадекватними.

З одного боку, ми маємо прийти до розуміння того, що нинішній світ жорсткий, висококонкурентний і, за великим рахунком, несправедливий. Капіталістична система об'єднує у собі три складових: ядро, напівпериферію та периферію. Між ними складаються відносини «залежного розвитку»: шляхом нееквівалентного обміну виграє ядро (розвинуті капіталістичні держави);

⁶ Гаврилишин Б. Для змін Україні потрібна критична маса // День. – 2009. – 19 травня. – С.1, 6.

периферія програє («третій світ»), а напівпериферія (наприклад, так звані країни БРІК – Бразилія, Росія, Індія, Китай) посідають проміжне становище. У силу специфіки (і у цьому трагізм ситуації) Україна перебуває у зоні «подвійної периферії»: коли Росія (попри всю її конфронтаційну політику) є фактично напівпериферією Європи, а Україна до недавнього часу скотилася була до рівня периферії Росії. Однак, з іншого боку, як зазначав в інавгураційній промові П.Порошенко, «європейська демократія для мене – найкращий спосіб державного правління, винайдений людством». А тому нічого дивуватися, «що на відміну від нас країни європейської спільноти побудували економіку вільної конкуренції. Нових ідей, ділової ініціативи, наполегливої праці, постійного самовдосконалення. Так буде і в Україні»⁷.

А поки що доводиться виходити з того, що є: враховуючи особливості періоду «дикого капіталізму» і специфіку олігархічно-бюрократичного корпоративізму, що домінували в нашій країні тривалий час після проголошення незалежності. За такої спадщини Україні як представниці світової периферії не позаздриш – вона фактично приречена на режим виживання в ролі «внутрішньої колонії» своїх же таки олігархів та «зовнішньої залежної території» міжнародних транснаціональних корпорацій, які викачують із неї фінанси, переводячи їх в офшорні зони. Хоча все це є самоочевидним і вкрай гнітюче сприймається населенням України, однак сьогодні, коли ми сповнені рішучості вступити в новий етап свого розвитку, не зайвим буде й проілюструвати глибину та розповсюдженість кризи, якої зазнала наша країна.

Так, досліджуючи обсяги незадекларованих світових фінансів на замовлення міжнародної неурядової організації «Мережа податкової справедливості» («Tax Justice Networks»), екс-головний економіст «McKinsey&Co» Дж.Генрі повідомляє, що за 20 років незалежності України на офшорні рахунки було виведено 167 млрд дол. (при цьому він вважає свою оцінку консервативною, оскільки вона враховує лише економічні активи, нехтуючи нерухомістю, яхтами та предметами мистецтва)⁸. А ще останнім часом з України було виведено додатково 70 млрд дол. Саме про це заявляв прем'єр-міністр А.Яценюк із трибуни Верховної Ради: «За останні три роки із фінансової системи України на офшорні рахунки було виведено у загальному підсумку близько 70 млрд дол. США. Виводилися кошти, які бралися як кредити під державні гарантії й розкрадалися представниками попереднього уряду»⁹. Що й говорити – одні лише ці цифри яскраво демонструють рівень деградації колишньої політичної влади в нашій країні, що й викликало врешті-решт феномен Євромайдану.

Звичайно, тут слід урахувувати й той факт, що частина грошей з офшорних зон поверталася в Україну у вигляді інвестицій, які офіційно значилися

⁷ Промова Президента України Петра Порошенка на інавгурації (повний текст) [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/politika/promova-presidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-inavhuraciyi-rovniy-tekst-353552.html>

⁸ Див.: Всего за два десятилетия из России через офшоры вывели почти 800 млрд долларов [Електронний ресурс]: <http://protivcorr.org/2012/08/05/za-20-let-iz-rossii-viveli-800-milliardov/>

⁹ Яценюк: Из финансовой системы Украины на офшорные счета было выведено \$70 млрд [Електронний ресурс]: http://frazua/print/27.02.14/189360/jatsenjuk_iz_finansovoj_sistemi_ukrainy

«закордонними». Тобто кошти у принципі не розтанули як дим, вони просто змінювали «порт приписки», і було б справедливо, щоби бодай якась частина із них була повернута в Україну у вигляді податків. Однак окремі заклики запровадити відповідний податок якимось швидко затухали у системі олігархічного корпоративізму, характерній для пострадянського простору.

Україна у цьому процесі виведення коштів не унікальна. По інших пострадянських країнах також значну частину фінансових засобів було отримано в результаті несправедливої приватизації державних активів у 1990-х рр., а потім виведено в офшори. Як стверджує згадуваний вище Дж. Генрі, із Росії, наприклад, за два десятиліття було виведено майже 800 млрд дол. через офшори. І у цьому процесі пострадянська бюрократія й західні «акули капіталізму» знайшли повне взаєморозуміння. Описуючи механізм їх «зчіпки», професор Каліфорнійського університету (Берклі) М. Кастельс на прикладі Росії показує, що «групи інтересів» нуворишів – особливо менеджери компаній та урядові апаратники, які очолили процес приватизації на просторах колишнього СРСР, утримали найціннішу власність під своїм власним контролем. При цьому вони занизили ціну акцій приватизованих комерційних організацій із тим, щоб запропонувати суттєвий прибуток іноземним партнерам в обмін на швидко отриману готівку, яка найчастіше осідала на їхніх банківських рахунках.

Приклали руку до розвалу пострадянської економіки, як зазначає М. Кастельс, і зарубіжні наукові консультанти внаслідок безвідповідальних рекомендацій на шляху впровадження фундаменталістської політики вільного ринку з боку Міжнародного валютного фонду. Вони працювали з політично недосвідченими пострадянськими економістами, які раптово опинилися на командних постах внаслідок паралічу держав «нової демократії». У результаті взаємодії внутрішніх і зовнішніх груп інтересів, кримінальна й напівкримінальна економіка виросла до пропорцій, нечуваних у розвинутих капіталістичних країнах, установлюючи зв'язки зі світовою кримінальною економікою та перетворюючись на фундаментальний фактор як усередині власних країн, так і на міжнародній арені¹⁰.

Означена модель суспільної трансформації практикувалася практично на всьому пострадянському просторі, у тому числі й в Україні. У підсумку утворилася широка зона «периферійного капіталізму», яка цілком вплелася у систему економічної взаємозалежності, забезпеченої мережевими інформаційними інструментами гнучкого реагування на рівні «давоських хлопчиків» із метою прийняття ними доленосних для світу рішень.

Однак технологічно приваблива для управління мережева система сучасного капіталізму виявилася не такою вже й привабливою в гуманітарній площині на рівні конкретної людини праці. Так, їй була зовсім байдужою подальша доля переважної частини пострадянського простору. Власне, як і решти світу поза межами «золотого мільярда». Те, що соціальна нерівність у сучасному глобалізованому світі досягла фантастичних масштабів, вразило

¹⁰ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Електронний ресурс]: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php

у січні 2016 р. навіть аналітиків Усесвітнього економічного форуму в Давосі. І дійсно – 50% загальносвітового багатства нині належить «елітному» 1% найзаможніших людей, ще майже 45% – доволі вузькому прошарку достатньо заможних, які становлять п'яту частину жителів планети. Решта ж людства – а це під 80% населення світу – володіє лише близько 5% глобальних статків¹¹.

За умов, що склалися, виникає запитання: чи існує якась можливість для України вийти із зони периферії та, перемістившись ближче до ядра капіталістичної світ-системи, набути принаймні статусу напівпериферії? У цілому перспективи тут не надто оптимістичні. Ще 2009 р. вітчизняний фахівець В.Геєць попереджав урядові кола про те, що зі 133 держав, котрі посіли місце у списку після «великої двадцятки» (G-20), усього 20 країн за останні 50 років змогли скоротити своє відставання від країн-лідерів. Решта 113 так і не змогли просунутися вперед. Більше того – 43 із них володіють лише формально державною атрибутикою, потрапивши в повну залежність від транснаціональних і регіональних корпоративних кланів. Україна, що перебувала в той час у числі названих 113 відстаючих держав, опинилася перед більш ніж очевидною загрозою потрапляння у число 43 квазісуверенних країн. І не в останню чергу через дефіцит суспільної довіри до державних інституцій, унаслідок чого не було можливості вивести з тіньового обороту як мінімум 40% ВВП, або залучити в економіку заощадження своїх громадян, ретельно сховані від власної криміналізованої держави¹².

Звичайно, у світовій практиці були винятки, коли ядро капіталістичного Заходу вважало за доцільне підключити якусь державу із зони периферії чи напівпериферії у зону, ближчу до центру. Так, наприклад, у повоєнні роки світ був вражений німецьким «дивом», а за ним – японським, південнокорейським чи тайванським. Однак тут не останню роль відіграли складові феномену «холодної війни» – окупаційний американський режим плюс широкі інвестиції в інноваційне або масове виробництво зробили свою справу. Це доволі відверто визнає американський соціолог К.Калгун – президент некомерційної Науково-дослідної ради з соціальних наук («Social Science Research Council»). На його думку, існує хибний погляд, згідно з яким усе, що відбувається всередині країни, цілком і повністю залежить від того, добре чи погано вона управляється, а значить і розвивається. Насправді ж «успішний або неуспішний розвиток окремої держави багато у чому визначається не її власною волею до перемоги, а тим, чого від неї хоче решта світу і наскільки він дозволяє їй успішно розвиватися»¹³.

Із боку України останнім часом активно демонструється готовність до прийняття своєрідного «плану Маршалла», однак із боку Заходу якогось певного сигналу у відповідь поки що не надходило¹⁴. І тут українській владі не поза-

¹¹ 62 человека богаче половины человечества [Електронний ресурс]: <http://nvdaily.ru/info/68097.html>

¹² Див.: Антикризисным мерам правительства пророчат провал из-за недоверия народа [Електронний ресурс]: <http://rus.newsru.ua/ukraine/02may2009/geecz-print.html>

¹³ Див.: Теория развитого капитализма [Електронний ресурс]: <http://www.expert.ua/print/83/58/1621/>

¹⁴ Шкляр Л. «План Маршалла» для України // Суспільно-політичні процеси. – К., 2016. – С.97–108.

здриш. Не в останню чергу їй доводиться шукати взаєморозуміння з представниками великого капіталу. Хоча б для того, щоб заручитися їхньою підтримкою щодо зміни правил гри, які до останнього часу культивувалися олігархічним капіталізмом. Чи підтримають олігархи курс на демократизацію країни? Поки що все не так однозначно. Судячи з загострення ситуації на Донбасі, там відбувається подвійна гра, коли ті чи інші фінансово-промислові групи намагаються виторгувати в урядових кіл пільгові умови для ведення свого бізнесу. Отже залишається не лише сподіватися, але й докласти максимальних зусиль. Президент України П.Порошенко це усвідомлює: «Ми здолаємо всі труднощі. Відстоїмо територіальну цілісність нашої держави, забезпечимо мир та спокій. Нас уже ніхто не оберне в рабів криміналу та бюрократії, в прислужників колоніальної влади»¹⁵.

Глобальне політичне пробудження

А чи немає тут якогось елемента нездійснених надій і сподівань? Далєбі ні. Як говорив В.Гюго, «можна протистояти нашестю армій, але неможливо зупинити ідею, час якої прийшов». Тож чи настав цей час і яка його магістральна ідея?

Не претендуючи на оригінальність, пошлемося на авторитет З.Бжезинського. Провідною ідеєю XVIII–XIX ст., уважає він, була *свобода*. У XX ст. – ідея *захисту демократії від тоталітаризму*. А у XXI ст. лідируюче місце посіла ідея *універсальної людської гідності*. Універсальність останньої ідеї полягає в тому, що вона, з одного боку, уміщує у собі ідеали свободи й демократії, а з іншого – принципи поваги до культурного розмаїття та націленості на ліквідацію соціальної несправедливості. У цьому й полягає суть, основний напрям «глобального політичного пробудження»¹⁶. Що ж становить собою це явище, котре піднесло ідею універсальної людської гідності? Адже й в Україні, за оцінкою П.Порошенка, «переможна Революція гідності змінила не лише владу. Країна зробилася інакшою. Іншими стали люди. Настав час невідворотних позитивних змін»¹⁷.

За роки незалежності в нашій країні виросло нове покоління, яке налаштоване на максимальну реалізацію свого потенціалу. Однак ситуація не лише в Україні, але й у всьому світі складається так, що для одних перспективи можуть бути навіть блискучими, але для інших – доволі невизначними. Як зазначає М.Кастельс, провідні транснаціональні компанії не цікавляться

¹⁵ Промова Президента України Петра Порошенка на інавгурації (повний текст) [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/politika/promova-presidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-in-avhuraciyi-povniy-tekst-353552.html>

¹⁶ Бжезинський З. Глобальное политическое пробуждение [Електронний ресурс]: <http://polityzone.in.ua/index.php?id=752>; *Его же*. Новый глобальный политический порядок [Електронний ресурс]: <http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=RU&NewsID=51466>; Виступлення Збигнева Бжезинського на врученні премії Токвіля [Електронний ресурс]: <http://inosmi.ru/usa/20111102/177005474.html>

¹⁷ Промова Президента України Петра Порошенка на інавгурації (повний текст) [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/politika/promova-presidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-in-avhuraciyi-povniy-tekst-353552.html>

тими людьми й регіонами, які не втягнуті у сучасне інноваційне або масове виробництво та не становлять інтересу для глобального капіталу ані в ролі виробників, ані в ролі споживачів¹⁸.

Водночас міжнародна організована злочинність намагається використати депресивні регіони для зміцнення позицій світової кримінальної економіки, поповнюваної контингентом малокваліфікованої робочої сили. Як наслідок, на ринку праці України зримо проявила себе тріщина загального глобального розколу. Вона утворилася між традиційною індустріальною «родовою» працею – з одного боку, і «самопрограмованою» працею нового інформаційно підготовленого покоління – з іншого. А лінію вододілу між ними (що поглиблюється) проклала освіта. Для представників «самопрограмованої» праці на перший план виходить освіта як можливість і здатність «перепрограмувати» себе відповідно до безкінечних змін і нових завдань у процесі вдосконалення та ускладнення виробництва. Однак для цього контингенту новітніх спеціалістів необхідне й нове інноваційне виробництво. А замість нього в Україні все ще функціонує старе, що залишилося від радянських часів, «трофейне» обладнання, на котрому працюють старші за віком представники «родової» праці, яких ніщо не стимулює до «самопрограмування» й підвищення знань.

Зазначені тенденції характерні не лише для нашої країни, але і для решти світу – ситуація економічної депресії завжди й усюди негативно відбивається на долі молоді. Так, економіст з Єльської школи менеджменту Л.Кан порівняла кар'єри випускників університетів, які закінчували навчання в роки безробіття, із тими, чий випуск припав на період економічного піднесення. Ті, кому не поталанило, показали в підсумку набагато гірший результат, причому не лише в перші роки після завершення університетських студій, але й упродовж усього життя. Коментуючи зазначену тенденцію, лауреат Нобелівської премії П.Кругман наголошує, що це і є

«руйнівний ефект тривалого безробіття: якщо людей, котрі тривалий час залишаються без роботи, починають розглядати як нездатних її знайти, у довготривалому плані це призводить до скорочення ефективної сили економіки, а відтак до зменшення її продуктивності. Десь у такому ж становищі виявляються випускники університетів, які змушені погоджуватися на роботу, що не вимагає отриманих ними при навчанні професійних навичок: час іде, і вони можуть відкрити для себе, що зведені до рівня некваліфікованих працівників, у крайньому разі в очах потенційних працедавців, що робить освіту непотрібною»¹⁹.

Десятки й сотні тисяч людей постійно знаходять і втрачають своє робоче місце, часто скочуючись у структури тіньової, якщо не кримінальної економіки. Усе це переростає в людські кризи, провокує хвороби, тяжіння до наркотиків/алкоголю, загрожує втратою заощаджень і потраплянням у кредитний

¹⁸ *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Електронний ресурс]: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php

¹⁹ *Кругман П.* Выход есть! [Електронний ресурс]: http://thelibrary.ru/books/pol_krugman/vyhod_iz_krizisa_est-read.html

кашкан. Частина колишнього радянського сегмента спеціалістів і науково-технічних працівників усе ще намагається утриматися на плаву, не скотитися до рівня люмпенізованої робочої сили, соціально недієздатних людей. Водночас стихійно вибудовується справжня спіраль виштовхування людей із виробничого циклу (та й справжнього соціального виключення), яка веде до особистісної деградації.

Розкол у соціальній структурі робочої сили приніс із собою й політичне протистояння молоді: освіченої – з одного боку, і малоосвіченої – з іншого. Але весь трагізм ситуації полягає в тому, що цей освітній ценз провокує соціальне виключення і тих, і тих. З одного боку, суспільству часто-густо виявляються непотрібними освічені й потенційно креативні представники майбутнього постіндустріального соціуму (їх цінність і значимість як виробників/споживачів не затребувана або примітивно ігнорується). І навпаки, з іншого боку, малоосвічена молодь депресивних регіонів теж залишається без роботи та примітивно використовується в ролі «штурмовиків», котрі відстоюють ідеали віджилих форм індустріального суспільства. У свій час усі вони опинилися в епіцентрі політичного протистояння. Лише студентство провідних університетів ми побачили по один бік барикад (на Євромайдані), а малоосвічену молодь депресивних регіонів країни, так званих «тітушок» – по інший (на Антимайдані).

Ось цей клубок проблем і засвідчив нам, що об'єктивно народжені на переломі тисячоліть «міленаріуми» (як освічені, так і малоосвічені) політизуються щоденно та щогодинно. Лише одні почали розуміти, що коли не візьмуться за політику, то політика візьметься за них. Адже не дарма одним із найчастіше використовуваних понять у часи інтерв'ю на Майдані було: «Дістали!». Однак є й інші – молодь, яка живе «за поняттями», прищепленими кураторами депресивних регіонів. Обидві ці групи молоді поставлені перед вибором альтернативи: яка система влади й форма державності для них найбільш прийнятна? Судячи з усього, вузькоспеціалізована праця, пов'язана з індустріальним виробництвом, конвеєром – тяжіє до «сильної руки». І навпаки: «самоорганізована» праця інформаційного суспільства прагне до децентралізації владних повноважень і утворення сучасної геометрії влади.

Осмислюючи все пережите, чи можна було у цій ситуації ставити питання: хто кого? Адже це – два контингенти переважно молодих громадян однієї України. Саме їм було визначено жити разом та адекватно відчувати на собі «спільність історичної долі». Необхідно було аж надто постаратися, щоб розбудити ненависть у цих молодих серцях, переслідуючи свої власні корисливі інтереси й відсікаючи тим самим Україну від цивілізованого світу. А потім ще й звинувачувати «міленаріумів» в екстремізмі!

Про імператив толерантності

У нинішньому глобалізованому світі характер загроз безпеці людини не просто змінився – він суттєво наростає, набирає небачених раніше рис і нових джерел походження. Свідчення тому – і нинішня ситуація в Україні та довкола неї. Гібридна форма війни Росії проти нашої країни засвідчує, по-перше,

що не існує чіткої межі між національною й міжнародною безпекою. А, по-друге, військовий фактор стає лише однією з багатьох складових національної та світової стабільності, таких, як економічний розвиток, суспільно-політична зрілість суспільства, захист навколишнього середовища та збереження природних ресурсів, забезпечення дотримання прав людини тощо. Крім того, насилля дедалі більше виступає під личиною ненасилля, а то й навіть «миротворчості». На цей феномен звернув увагу президент Усесвітнього економічного форуму в Давосі К.Шваб: у наші дні й надалі «все більше стиратиметься різниця між такими поняттями, як війна та мир, воююча й невоююча сторони, навіть насилля і ненасилля»²⁰.

Недооцінка всіх цих факторів стає чинником загрози як національній безпеці України, так і світу загалом. Усе це засвідчує необхідність опрацювання нової – соціальної – концепції безпеки, що враховувала б її гуманітарні, культурні й соціальні аспекти. Один із провідних пунктів такої соціальної концепції безпеки мав би стосуватися національної ідентичності в контексті культивування в українському суспільстві терпимості й довіри між людьми, або, іншими словами, плекання толерантності міжлюдських відносин заради консолідації суспільства. У Декларації принципів толерантності (ЮНЕСКО, 1995 р.) це явище визначається як

«цінність і соціальна норма громадянського суспільства, що виявляє себе у праві всіх індивідів громадянського суспільства бути різними, у забезпеченні стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними та іншими соціальними групами, повазі до різноманіття різних світових культур, цивілізацій і народів, готовності до розуміння і співробітництва між людьми, що відрізняються зовнішнім виглядом, мовою, переконаннями, звичаями та віруваннями»²¹.

Визначення толерантності стосовно міжнародних відносин у подібний спосіб тлумачиться у преамбулі Статуту ООН: «Проявляти терпимість і жити в мирі один з одним, як добрі сусіди»²². Тобто толерантність розглядається як умова успішної соціальної інтеграції у систему суспільних відносин, що полягає в умінні жити в гармонії як самому з собою, так і зі світом людей – на мікро- й макрорівнях.

Це, так би мовити, той ідеал, до якого маємо прагнути, але досягнення якого вимагає часу й терпіння. Ідучи шляхом євроінтеграції та творчого осмислення набутого європейського досвіду, було б легковажно бачити лише позитивні досягнення Європи, нехтуючи при тому ризиками й загрозами, з якими зіткнулися країни Заходу у сфері гуманітарної політики, у тому числі утвердження толерантності на шляху «мультикультуралізму». Нагадаємо виступ

²⁰ Див.: Мануков С. 4-я промислова революція в Давосі [Електронний ресурс]: <http://expert.ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlennaya-revolutsiya/>

²¹ Декларація принципів толерантності [Електронний ресурс]: <http://school-sector.relarn.ru/prava/zakony/tolerance/1.htm>

²² Преамбула Устава Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]: <http://www.un.org/ru/documents/charter/preamble.shtml>

прем'єр-міністра Великобританії Д.Кемерона на 47-й міжнародній конференції з безпеки в Мюнхені (2011 р.), де постало питання про незахищеність людини внаслідок зростання несправедливості й недотримання її прав. Аналізуючи стан справ в Європі, промовець закликав британців та їхніх європейських партнерів відмовитися від доктрини мультикультурності, яка «заохочує сегрегацію», тобто життя відокремленими одна від одної етнічними спільнотами. За словами Д.Кемерона, «Європі пора прокинутись і побачити, що відбувається в її країнах. Під загрозою не лише наше життя, але й сам життєвий уклад». Він закликав «відкрито заявити про відмову від пасивної толерантності», оскільки «політика мультикультурності нас підвела, настав час лібералізму з м'язами»²³.

Прем'єр-міністр Великобританії був не самотній у своїх висновках. Ще у жовтні 2010 р. канцлер Німеччини А.Меркель заявила, що спроби побудувати мультикультурне суспільство зазнали цілковитої поразки, а концепція мультикультурності, що передбачає мирне співіснування людей, які репрезентують різні культурні традиції, у Німеччині не спрацьовує. Зокрема глава німецького уряду поставила до іммігрантів таку вимогу: «Ті, хто хоче стати частиною нашого суспільства, повинні не тільки дотримуватися наших законів, а й говорити нашою мовою»²⁴. Ряд заяв у подібному ключі зробив і тодішній президент Франції Н.Саркозі.

Отже серед провідних діячів Європи було досягнуто певного консенсусу щодо внесення в поняття толерантності суттєвої корективи: толерантність уже не сприймалася як імператив – безумовний принцип поведінки за будь-яких передумов. Пасивна толерантність почала трактуватися як усепрощення, що неминуче веде до вседозволеності, а тому основне гасло лібералізму – свобода – має чітко фіксувати межу. «Червона лінія» повинна фіксувати для представників меншин ту межу, коли порушується свобода більшості громадян у відстоюванні своїх прав на усталений спосіб життя. Характер відстоювання більшістю своїх прав почав трактуватися з новими акцентами – як «лібералізм із м'язами».

Саме поняття «толерантності» в європейській історії пройшло нелегкий шлях еволюції²⁵. В епоху релігійних війн XVI–XVII ст. будь-які компроміси виключалися, оскільки вважалося, що в «боротьбі Бога проти диявола» жодного порозуміння бути не може у принципі. Із часом, коли далася взнаки втома від релігійних воєн, що поставили під загрозу саме існування держав, Вестфальський і Піренейський трактати 1648–1659 рр. заклали основи припинення релігійних війн усередині християнської Європи.

Після Французької революції 1789 р. настав період становлення сучасних націй. Проблема толерантності знову набула нового змісту. Провідною

²³ Див.: Провал політики мультикультуралізму в Європе? [Електронний ресурс]: www.infranct.su/forum/archive/index.php/t-74633.html

²⁴ Меркель потребувала от іммігрантов учить немецкий язык [Електронний ресурс]: <http://webground.su/topic/2010/10/17/t21>; Саркозі: Попытка построить мультикультурное общество во Франции провалилась [Електронний ресурс]: <http://korrespondent.net/world/1184999/print>

²⁵ Докл. див.: *Макаренко В.П.* Толерантность в контексте фундаментализма: аналитический подход // Либеральный консерватизм: история и современность: Мат. Всеросс. научн.-практ. конф., Ростов-на-Дону, 25–26 мая 2000 г. – Москва, 2001. – С.121–136.

ідеологією став націоналізм як універсальний світогляд якщо не для всіх, то принаймні для більшості громадян тієї чи іншої держави. Відповідним чином і поняття толерантності наповнювалося новим змістом. Від людини вимагалася абсолютна лояльність до національної держави як ідеальної форми політичної організації та джерела культурного життя.

Згодом, у другій половині ХХ ст., «стара Європа» завершила етап національного становлення й увійшла в нову фазу соціально відповідальних держав із високим рівнем добробуту для переважної більшості населення, з якими б етносами вони себе не ідентифікували й до якої б релігії не належали. Саме це створило соціальні передумови для прийняття суспільством певного рівня толерантності як дотримання усталеного способу життя. Підстави соціальних конфліктів виявилися притлумленими, і толерантність у значній мірі стала елементом щоденного побуту. Це призвело до розуміння її як байдужості до суджень і діянь людей, допоки вони не становлять небезпеки для суспільства, існуючого способу життя.

Саме тому в 1950–1960-х рр. європейський інтеграційний проект дещо відтіснив націоналізм на периферію суспільного життя. Відтак ідея толерантності як пріоритетної лояльності до національної держави у значній мірі ослабла. Натомість толерантність почала сприйматися насамперед як лояльність до системи європейських цінностей. Однак загострення соціальних питань за нішньої фінансово-економічної кризи знову поставило проблему толерантності у критичну ситуацію. Криза соціальної держави та політики мультикультуралізму зримо засвідчили необхідність актуалізації проблеми толерантності в напрямі наближення до національної держави й усталеного способу життя національної більшості. У ряду цих настроїв і частка представників правих націоналістичних сил, обраних до Європарламенту, стала все більш відчутною.

Системна криза, яка охопила нині українське суспільство, спонукає нас до пошуків моделі консолідації держави-нації, подолання ксенофобії й конфесійної нетерпимості, та утвердження толерантності між людьми. Звісно, що на цьому шляху не слід нехтувати досвідом інших країн, насамперед європейських. Але було б помилкою вдаватися й до імітації сучасних західних моделей, замість ретельного аналізу власних (національних чи регіональних) джерел, що породжують боязнь до чужих «інших» і нетерпимість до них.

За цих умов при опрацюванні політики консолідації українського суспільства слід урахувувати наростання ризиків від політики мультикультурності. Керівник російського аналітичного «Левада-Центру» Л.Гудков описує цю ситуацію таким чином:

«Можна сказати, що саме по собі існування різнокультурних укладів і способів життя виявлялося можливим або у традиційних етностанових спільнотах, де кожній етнічній спільноті відводилося своє, віками закріплене, місце, або ж лише за умови завершення фази національної консолідації етнічної більшості, виникнення розвинутої сучасної національної держави, з якою ідентифікує себе більшість, тобто після переходу даної країни до постіндустріального чи постмодерного суспільства, достатньо

сильного та гнучкого, щоб цінувати й користуватися благами культурної гетерогенності»²⁶.

Іншими словами, для запровадження політики мультикультурності країна має увійти спершу у фазу «розвинутої сучасної національної держави» й постіндустріального суспільства, яке буде здатне забезпечити високий рівень життя і соціального добробуту. Водночас за умов падіння ресурсної бази (з чим ми зіткнулися нині) будь-які кроки в бік мультикультурності призведуть до ризику появи вогнищ сепаратизму. Мультикультурність, яка вже стала загрозою навіть для Німеччини, Франції та Великобританії, може стати реальною небезпекою для України, оскільки, як стверджує академічна наука, «найбільш важкими і небезпечними своїми конфліктами, загрозами масових зіткнень, кровопролиттям виявляються не ранні, а середні періоди процесів модернізації – фази завершення інституціоналізації національної культури»²⁷.

Отже сама логіка подій спонукає нас до визначення тих меж толерантності, які забезпечують права людини на самозбереження, гарантують її права на вільні судження й діяння до тих пір, доки вони не становлять небезпеки для держави. У такій системі координат проблема ідентичності перемижується з проблемою суспільної безпеки, що, на нашу думку, сьогодні вкрай важливо для України. А це вимагає від нас активної громадянської позиції. І тут термін «толерантність» хоча й використовується здебільшого як синонім «терпимості», набуває вже нового змісту: під ним ми розуміємо активну соціальну поведінку, до якої сучасна людина має прийти добровільно та свідомо.

Пріоритетність діалогу

Для досягнення атмосфери толерантності та порозуміння серед мільйонів українських громадян, як ніколи актуальним є розв'язання проблеми самоідентифікації України у всесвіті сучасного міжнародного співтовариства. Ідеться про з'ясування рушійних сил нинішнього світового процесу та головних трендів сучасності, формування суспільства соціальної згуртованості, в якому політика подолання бідності, корупції та дефіциту демократії визначається провідною сферою відповідальності з боку держави. Цей шлях пройшла повоєнна Європа, забезпечивши тим самим надійне підґрунтя пониження рівня ксенофобії та утвердження толерантності. Як це трактується в оновленій Європейській соціальній хартії (1999 р.), соціальна згуртованість, консолідація розглядаються насамперед як здатність суспільства забезпечити рівний доступ людей до прав і ресурсів. А вже на цій основі держава має влаштовувати добробут усіх своїх членів, мінімізуючи диспропорції в розвитку та уникаючи маргіналізації людей.

До того ж правлячі кола України мають чітко визначити спільну національну мету, яка консолідувала б суспільство. Одне з головних питань – освіта та інновації. Зокрема в «Білій книзі» Ради Європи (2008 р.) зазначено

²⁶ Гудков Л.Д. Абортивная модернизация. – Москва, 2011. – С.214.

²⁷ Там же. – С.214–215.

важливість двох сторін освітнього процесу. Перша вимога – різнобічна професійна підготовка підростаючого покоління. Друга, не менш важлива, – «громадянське, історичне, політичне та правове навчання», а надто «у сфері культурної спадщини». Плануючи своє майбутнє й обираючи професію, молода людина має в достатній мірі усвідомлювати всі ті виклики часу, які вже нависли над людством у ХХІ ст. Насамперед досягнути свою власну ідентичність (як індивідуальну, так і національну) у сучасному глобалізованому світі. Конкретизуючи ситуацію, у «Білій книзі» виділено навіть спеціальний розділ – «Ключові галузі знань», до котрих віднесено 1) демократичну громадянськість; 2) мову; 3) історію. Особливо наголошувалося на тому, що навчання демократичній громадянськості – фундаментальний елемент для вільного, толерантного, справедливого й відкритого суспільства, для соціального згуртування, взаєморозуміння, міжкультурного та міжрелігійного діалогу й солідарності. Щодо вивчення мов, то навіть рідко використовувані мають бути захищеними. Але водночас слід подбати про те, щоб «захист мов, якими говорять меншини в кожній конкретній державі, не здійснювався на шкоду офіційним мовам і необхідності їх вивчення». Викладання ж історії в демократичній Європі «має посідати важливе місце в навчанні відповідальних та активних громадян і в розвитку поваги до всіх типів відмінності, заснованих на розумінні національної ідентичності»²⁸.

Розвиваючи в учнях і студентах інтелектуальну здатність аналізувати та критично й об'єктивно інтерпретувати інформацію, викладання історії має допомогти уникнути повторення чи заперечення Голокосту, Голодомору, геноциду й інших злочинів проти людяності, етнічних чисток і масового порушення прав людини, для загоєння ран минулого, розвитку фундаментальних європейських цінностей. Це й буде вирішальним фактором для примирення, визнання, розуміння та взаємної довіри між людьми.

Що ж до часових рамок розв'язання проблеми мультикультурності, то (за безумовного пріоритету встановлення соціальної солідарності, територіальної цілісності та єдності суспільства) необхідна буде як мінімум зміна декількох поколінь, тривала й копітка освітня робота. Урешті-решт ми досягнемо розуміння того, що формування мультикультурного суспільства – це не асиміляція, не «розкочегарювання плавильного котла», а тривала адаптація та справжня інтеграція зі збереженням етнічної й культурної ідентичності при взаємній повазі різних культур і звичаїв один одного. Це й буде втіленням толерантності на практиці.

Над нами поки що тяжіє старе уявлення, що немає важливішої проблеми, ніж економіка, виробництво, економічні блага, а все решта – то колись воно, мовляв, прикладеться само собою. Досить було кинути погляд на численні передвиборчі білборди, де політики обіцяли навести порядок і підняти економіку. При цьому нехтується той момент, що в епоху різких трансформаційних змін суспільства важливість понять «базис» і «надбудова» міняються місцями.

²⁸ «Белая книга» по межкультурному диалогу «Жить вместе в равном достоинстве». – Москва, 2009. – С.33.

Тобто в наш час інформаційного наукового суспільства надбудовою стає вже економіка, а базисом – наукова інформація, культура, духовність. Дійсно, у свій час індустріальна парадигма була притаманною для етапу XVIII–XX ст. Але вже у другій половині XX ст. технологічна парадигма стала фрагментарно опиратися на культуру. У наш час відбувається становлення нової гуманітарної парадигми, що покликана вирішити, яким чином і як скоро у цьому швидкоплинному світі віднайти сенс і мету людського існування.

Ніде правди діти, про важливість гуманітарної сфери вже почали говорити деякі провідні політики. Але в масі своїй, як складається враження, ми все ще перебуваємо в пострадянському просторі, а тому від радянської організаційної моделі далеко не відійшли. А ще гірше те, що серед нас навіть відчувається якась певна ностальгія за радянським минулим. Мовляв, як-не-як, але все ж була певна ідеологічна парадигма зі своєю системою цінностей – комунізм, а нині й цього немає. Як наслідок, наше молоде підростаюче покоління втратило такий важливий для нього ціннісний орієнтир, як «культурний герой», яким раніше були вчені-винахідники, передовики виробництва, митці, літератори та ін. Втрачено поняття професіональної честі. Людина праці, байдуже, в якій сфері, чи то лікар, учитель, інженер, а навіть і порядний бізнесмен – у принципі в нинішньому широкому сприйнятті це невдаха, лузер. Героєм нашого часу став представник тіньової економіки та обслуговуюча його челядь.

Отже влада має глибоко усвідомити, що розбудова українського гуманітарного простору, на якому виробляється вітчизняний науковий, освітній та культурний продукт, стала неодмінною умовою виживання країни. Але для цього слід культивувати не лише зрілу, але й по-справжньому стратегічну свідомість, яка несла б у собі розуміння того, що ти проектуєш майбутнє не лише від виборів до виборів, а формуєш певну спадкоємну історію. Саме ця спадкоємність, відповідальність перед майбутніми поколіннями має стати провідним трендом гуманітарної політики. Але це процес тривалий, який не терпить суєти й легковажності.

Чи не найбільш поширена фраза дня сьогоднішнього на сході України: «Нас не чують!». Ці слова лунали на київському Майдані, ці ж слова звучать нині на Донбасі. Тобто, складається враження, що десь була втрачена та лінія зв'язку, яка забезпечувала можливість діалогу між владою, креативною меншістю й широкими верствами населення, на необхідності якої свого часу наголошував англійський мислитель А.Тойнбі. А між тим лише такий діалог в Україні й міг би забезпечити суспільний консенсус у вирішенні проблеми «виклик – відповідь». Коли ж цей зв'язок і здатність до порозуміння було втрачено, ініціативу ведення суспільного діалогу перебравли на себе різноманітні групи активістів, що їх узимку 2013–2014 рр. кваліфікували як «екстремістів» і «бандерівців» із Майдану, а на сьогоднішній день кваліфікують як «сепаратистів» з Донбасу.

Тим часом, поняття «сепаратисти» сьогодні надто узагальнене, хоча в їх рядах перебувають зовсім різні люди. Одні з них діють на власний страх і ризик – це ті, що почуваються скривдженими, приниженими, залишеними наодинці зі своїми проблемами. Інші – це деякі представники місцевого самоврядування,

представницька функція яких забезпечується мандатом довіри, отриманим ще на минулих офіційних виборах. Деякі інші – це ті, що самі оголосили себе «губернаторами», «мерами» і навіть військовими командирами, у чий діяльності немає жодного легітимаційного підґрунтя. Не слід думати, що від діяльності цих «самопроголошених» пересічні громадяни декількох районів двох східних областей України стали щасливішими, адже людей залякують і сіють навколо паніку. Однак саме ці «самопроголошені» де-факто й залишаються поки що доволі впливовим фактором у регіоні – як через свою активність, так і внаслідок того страху, який вони поширюють навколо.

Саме тому так важливо, але й важко, дійти порозуміння в Україні та знайти «переговорний майданчик» для обговорення назрілих проблем. За всіх вад якусь подобу «круглого столу» маємо сьогодні в Мінську.

Дещо з «демократичної педагогіки»

Звернемося знову до здатності творчої меншості знаходити консенсус із широкими верствами суспільства. Насамперед досягнення розуміння того, що анексія Кримського півострова та розв'язання Російською Федерацією війни на Донбасі поставили питання ідентичності України у центр уваги. Маємо жити і творити з урахування того, що є «час війни й час миру». Не можна сприйняти тезу, що агресія Росії проти України стала несподіванкою. Про реальність такої загрози попереджав ще два десятки років тому згадуваний нами професор Празького університету М.Грох, проводячи аналогію між настановами російського великодержавного шовінізму й гітлерівською політикою «об'єднання всіх етнічних німців». Важливість цього попередження зобов'язує навести його повністю без будь-яких купюр. У колишній Австро-Угорській імперії

«небажання членів панівної нації допустити справжню мовну рівність завжди приводило невідомі етнічну групу до певної матеріальної поразки. Люди, що говорили на німецькій чи угорській мовах, за часів австро-угорської монархії відмовлялися вчити або використовувати мови інших етнічних груп, що проживали на «їхній» території. Потім із розпадом імперії та виникнення нових незалежних держав у 1918–1919 рр. багато з них раптом з'ясували, що їхній статус звівся до рівня офіційної меншості. Але, як правило, вони й після цього не бажали змиритися з переважанням мови малих – але тепер пануючих – націй, під управлінням яких їм доводилося жити: чехів, румунів, поляків та ін. Це була вибухонебезпечна ситуація, наслідки котрої з приходом Третього Райху в Німеччині стали зловісними. Сьогодні відбувається такий самий процес пониження національного статусу, як, зокрема, статусу росіян, котрі в колись віддалених республіках стають меншістю в уже незалежних державах, що сформувалися завдяки національним рухам. Подібні історичні паралелі між становищем Volksdeutsche і становищем, так би мовити, Volksrussen вражають й такі, що вселяють тривогу»²⁹.

²⁹ Грох М. От национальных движений к сформировавшейся нации. – С.138–139.

До належного рівня осмислення цієї загрози з боку Росії ми прийшли через Майдан 2004 р. та «Революцію гідності» 2013–2014 рр. Ці визначні події в Україні зримо довели, що широковідомий вислів Л.Кучми: «Україна – не Росія» врешті-решт утвердився й закріпився у свідомості переважної більшості українських громадян як цілий історичний етап «ідентичності спротиву». Україна вдалася до пошуку власного шляху, визначивши вектор євроінтеграції.

Національна ідентичність українців, що завжди була однією з найскладніших проблем українсько-російського діалогу, почала знаходити розуміння серед деякого з ліберально налаштованих та авторитетних росіян. Тут слід посплатися на думку відомого ще з часів перебудови А.Стреляного:

«Майже кожен росіянин, чи то темний чи просвічений, надзвичайно чутливий до того, що він називає бандерівщиною або українським націоналізмом, і що насправді є звичайне українство. Майже для кожного росіянина бандерівець чи український націоналіст – це просто українець, який послуговується своєю мовою так само невимушено, як він, росіянин, – своєю. Ось на таких українців майже в кожного росіянина – вроджена алергія. Він чує такого українця за версту й, у кращому разі, недолюблює його. Він, російська людина, а разом із ним і Кремль, не проти навіть незалежної України, раз уже трапилася така “геополітична катастрофа”, за висловом Путіна, але хай вона, незалежна Україна, буде такою, якою була у складі СРСР: нібито вона є, а нібито її немає. Хай вона, коротше, буде максимально русифікованою. Ось це і є вся правда щодо російського ставлення до України»³⁰.

У ситуації російської агресії, попри питання оборони, злобу дня України, проте, визначає назріла проблема: необхідність опрацювати «ідентичність проекту майбутнього». Надаючи особливого значення подібному документу, очільник держави П.Порошенко у своїй інавгураційній промові зазначав: «А що нам конкретно треба зробити, щоб жити вільно і безбідно, жити в мирі й безпеці? Це все написано в угоді про політичну асоціацію та зону вільної торгівлі з Євросоюзом. Ми разом доклали зусиль до цього документа. Тепер мрію втілити його в життя»³¹.

Звісно, ідеться не просто про наявність угоди «на папері», а, що більш значимо, про сприйняття цього документа у свідомості громадян України «як свого». Лише тільки цей факт міг би засвідчити появу в нашій країні не просто «правлячого класу», а справжньої «національної еліти», яка досягла певного рівня консенсусу щодо ключових проблем поточного моменту: державність, демократія та євроінтеграція. Ідеться і про консенсус еліти у своїх рядах, і про консенсус загальнонаціональний – між народом та елітою. Лише поєднання

³⁰ Див.: Людей жалко [Електронний ресурс]: <http://svoboda.org/articleprintview/25281662.html>

³¹ Промова Президента України Петра Порошенка на інавгурації (повний текст) [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/politika/promova-presidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-inavhuraciyi-povniy-tekst-353552.html>

першого з другим має забезпечити легітимність самої влади і стабільність поступу української держави на шляху євроінтеграції.

Тут було б не зайвим звернутися до досвіду інших країн, які довели свою здатність до модернізації. Узяти хоча б Бразилію часів президента Ф.Е.Кардозу – інтелектуала, автора понад 20 книг, який у 1994–2002 рр. зміг привернути увагу всього світу до «бразильської моделі». Як він пригадує, свого часу йому довелося довго переконувати колеґ-економістів у правильності обраного ним шляху, адже багато хто з них уважали цей шлях згубним і говорили, що не можна змусити народ сприйняти завідомо непопулярні заходи, неможливо розтлумачити суть складної комплексної реформи для більшості населення країни.

«Але, – зазначає Ф.Е.Кардозу, – я наполягав на своєму й не помилився. Метод, до якого ми вдалися, я називаю “демократичною педагогікою” і до цього дня вірю в його ефективність. Винятково важливо не боятися знову і знову пояснювати народу свою політику... Це, зрозуміло, нелегко зробити, але ніколи не можна полишати спроби прихилити виборця на свій бік. Сам я залишаюся послідовним демократом і не сумніваюся: якщо ви готові представити своєму народові всю можливу інформацію й переконати його у своїй правоті всіма доступними вам методами, до вас рано чи пізно прийде успіх. Якщо ж ви вважаєте, що люди не здатні зрозуміти вас і ними слід маніпулювати заради ухвалення правильних рішень, то це – початок великих неприємностей. Та ви й не доб'єтеся нічого такими методами – звісно, якщо ми говоримо про відкрите суспільство»³².

Тут, як кажуть, нічого додати й нічого відняти: суть легітимності влади полягає саме в тому, чи сприймає її народ «як свою», а не нав'язану ззовні. І у цьому ж її демократизм. Важливим каналом широкого загальнонаціонального діалогу, як на нашу думку, могла б стати державна система політичної освіти та виховання толерантності впродовж життя. Тут не йдеться про відродження радянського «агітпропу». Радше було б доцільним творче переосмислення досвіду Німеччини в подоланні нацистського минулого після 1945 р. Німецька практика політичної освіти націлена як на захист громадянського суспільства від деспотизму держави, так і на захист держави від хаосу анархії. Існують фінансовані державою спеціальні комітети й організації, які займаються розвитком політичної освіти. Досвід Німеччини доводить, що така освіта забезпечує стабільність, стійкість і відтворення самого політичного процесу. У працях німецьких авторів наполегливо проводиться думка, що диктатура взагалі не може дозволити собі політичну освіту, адже покладає всі сподівання на державну пропаґанду, покликану створити вірнопідданого обивателя з «гнучкою свідомістю», піддатливою до маніпулювання. І навпаки, демократія життєздатна лише тоді, якщо буде з розумінням сприйнята та підтримана свідомими громадянами.

³² Кардозу Ф.Э. Только демократия может укротить рынок [Електронний ресурс]: http://www.globalaffairs.ru/print/number/n_5756

Особливо слід наголосити на тому, що система політичної освіти в Німеччині виявилася доволі гнучкою, постійно змінюючи формулювання цілей та висуваючи дедалі нові парадигми залежно від появи назрілих проблем у суспільстві. Так, відразу після 1945 р. в основу політичної освіти було покладено тезу Дж.Дьюї, що демократія – не лише форма правління, але насамперед той уклад життя, який має бути притаманним кожній людині. Відтак демократія переставала бути чимось абстрактним і віддаленим від пересічної людини, а «одомашнювалася», входила в побут, у життя, у звичку.

Ураховуючи факт розколу німецької нації, система освіти не нагнітала ненависть до східних німців, а навпаки – запроваджувала так звану «дидактику партнерства». У міру загострення суперечностей між християнськими демократами й соціал-демократами в 1960-х рр. політична освіта спрямовувалася на осмислення сутності та характеру політичної боротьби за умов демократії, вивчення методики подолання розбіжностей і недопущення конфліктів. У результаті з'явилася «дидактика конфліктів» Г.Гізеке. Подальший розвиток політичної освіти Німеччини пов'язаний з інтеграційними процесами в Європі, з актуалізацією проблеми охорони довкілля. Невдовзі цей напрям отримав узагальнюючу назву «політики майбутнього», де поняття «майбутнього» виступало як дидактична форма, націлена на інтеграцію суспільства. А вже події 1989 р. стали приводом для принципово нової дискусії про роль політичної освіти в об'єднаній Німеччині³³.

Чи варто в Україні ще раз нагадувати, що політично неосвічені люди, як правило, стають об'єктом маніпуляцій із боку різноманітних політичних угруповань. І це вже наше недоопрацювання, коли у громадян відсутнє розуміння основних конституційних принципів, відсутнє розуміння «права націй на самовизначення» (а не якихось певних територіальних груп населення), відсутнє розуміння принципу непорушності кордонів, відсутнє розуміння процедури та легітимності проведення референдумів тощо. Урешті-решт, чи здатні ці люди протистояти популістській риториці з приводу всіляких суспільних суперечностей: тут і штучно розпалюваний мовний конфлікт, і надумані претензії на те, хто більш європейський, висококультурний чи успішніше просунутий в Україні. А надто – який регіон «годує» всю Україну, а який мітингує...

Що найголовніше – у нашій країні відсутнє глибоко усвідомлене розуміння «спільності історичної долі». Переважає стихія, хоча на академічному рівні історичні дослідження позначені глибокою аргументованістю. Але чи доходять історичні знання до масового читача? Де, наприклад, подивитися регулярні телепередачі з української історії? Ті, що іноді транслюють приватні телевізійні канали, можуть переглянути лише пізно вночі літні пенсіонери, які страждають від безсоння. Натомість праймтайм повсюдно віддано розважальним програмам і «шоу».

Отже осмисленої державної політики в напрямі формування «спільності історичної долі» за великим рахунком немає. Тим часом російське телебачення

³³ Андреева Е.А. Современные концепции политического образования в Германии [Електронний ресурс]: <http://www.dissercat.com/content/sovremennye-kontseptsii-politicheskogo-obrazovaniya-v-germanii>

проповідує тезу про «меншовартість» української історії, а ми дивуємося – звідки ж з'явилася ця хвиля українофобії серед певної частини громадян України?.. Тут хоч якими значними не були б академічні напрацювання, а коли відсутні державні медійні канали зв'язку інтелігенції з широкими верствами населення, справа вперед не посується.

Звісно, простих рецептів для подолання викривленого розуміння мультикультуралізму та досягнення в Україні нового суспільного статусу не існує. Однак опрацювання проблем національної ідентичності, толерантності та суспільної безпеки має бути віднесене до невідкладних завдань щодо розв'язання в руслі конкретних пропозицій суспільству задля досягнення суспільного консенсусу. Вони мають вирішуватися доступними державі шляхами – зокрема через культуру й освіту, через державні ЗМІ, шляхом посилення бюджетного фінансування тих чи інших культурних і соціальних проєктів, програм. Для нашої країни, де впродовж чверті століття незалежності все ще залишилися невизначеними загальнозначимі цінності, які потужно об'єднували б українське суспільство, послідовне опрацювання соціальної концепції безпеки України та наполегливе проведення відповідної гуманітарної політики набули б значення одного з вирішальних факторів становлення та збереження суверенітету нашої держави.

We need to live and to create in view of the fact that there is a “time for war and a time for peace”. In nowadays, the time be-came to realize, that Russian Federation is a constant challenge to Ukraine that requires of continually searching of appropriate answer and formulate the Ukrainian national identity as an equivalent factor of national security.

Keywords: *national identity, ethnic and civic nation, network system of modern capitalism, global political awakening, imperative of tolerance, common historical destiny.*

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94(47)821.161.1:930.1(477)«Костомаров»

Н.И.КОСТОМАРОВ

СКОТСКОЙ БУНТ. ПИСЬМО МАЛОРОССИЙСКОГО ПОМЕЩИКА К СВОЕМУ ПЕТЕРБУРГСКОМУ ПРИЯТЕЛЮ (До 200-річчя від дня народження М.І.Костомарова та 100-ліття першої публікації «Скотского бунта»)

У сатиричній фантазмагорії М.Костомарова представлено нещадну критику нігілістичних, авторитарних та антигуманістичних тенденцій російського революційного руху 1870-х рр. В алегоричних образах суспільних «тварин» показано неминучість виродження як тогочасних революційних практик, так і урядового управління, що ігнорують морально-етичні та гуманістичні засади людського буття. Притча М.Костомарова репрезентує моралістичне й гуманістичне переосмислення негативної реценції терористичних та авторитарних практик революціонерів в антинігілістичних романах 1860–1870-х рр. На відміну від антинігілістичних творів автор формулює, висуває й намагається відповісти на питання про ймовірний сценарій ближчого суспільного майбуття після досягнення революційної мрії. Сюжет фантазмагорії постає як своєрідна предтеча фабули знаної повісті-антиутопії «Скотоферма» («Колгосп тварин») англійського письменника Дж.Орвелла – відомого критика радянського тоталітаризму.

Ключові слова: Костомаров, Орвелл, нігілізм, антинігілістичні твори, російський революційний рух 1870-х рр., терористичні практики, гуманістична традиція, тоталітаризм, антиутопія.

Революційні мрії та ілюзії завжди живили уяву не тільки теоретиків-доктринерів, а й доволі широкої громадськості та навіть певної частини простого люду. Тим паче, коли взяти до уваги футуристичну зорієнтованість людської думки, позаяк мислителі й інтелектуали повсякчас апелювали до проєкцій кращого, ба навіть ідеального майбуття, зокрема продукували численні програми, візії, концепції, котрі з часом підхоплювалися передовими адептами. Здавалося, що впродовж років і десятиліть ці ідеї більш-менш мирно циркулювали в головах кабінетних мислителів та самодіяльних практиках гуртків відносно нечисленних прибічників.

Утім критична або переломна ситуація суспільно-політичного життя часто-густо блискавично реактуалізує та затребує старі-нові концепти. Такі періоди зазвичай бувають короткотривалими, швидкоплинними, позаяк проєційована мрія доволі швидко конфронує з нещадними й потворними реаліями революційного, а особливо – після-революційного буття. Тож високі ідеали й цілі, принесені на вівар революційної чи то пак суспільно-політичної доцільності зазнають тектонічних дифузій, а насправді суцільно вихолощуються, спотворюються та модифікуються в нестримному вирі кричущих, екстремістських практик. Щоправда, навіть у найгірші часи крайнього революційного засліплення та, як правило, дзеркальної урядової реакції траплялися інтелектуали, котрі прагнули представити такі руйнівні події з позицій етичної чесності й гуманістичної традиції суспільної думки.

1870-ті рр. розгорталися під знаком паліативної та сповільненої модернізації Російської імперії, зворотним виявом чого стала прискорена радикалізація революційного народництва. Масоване «ходіння в народ», навколо якого концентрувалися революційні практики середини 1870-х рр., доволі швидко заступили песимістичні настрої, котрі переростали в терористичні акти та заклики до повсюдного народного бунтарства. Зрештою країну накрила хвиля кривавих терористичних актів і збройних нападів на урядових сановників, чиновників, адміністраторів кінця 1870 – початку 1880-х рр., які увінчалися серією замахів на життя імператора Олександра II й, урешті-решт, його вбивством 1 березня 1881 р. Революційний терор на тлі каральних урядових репресій несподівано спричинив співчуття значної частини освіченої громадськості до екстремістських практик народників.

Така дивна рецепція значною мірою пояснювалася світоглядними й інтелектуальними колізіями російських інтелігентів пореформеної доби, в якій чільне місце здобули настрої суцільного негативізму та скептицизму. Останні значною мірою були пов'язані із завищеними надіями на прискорену трансформацію суспільства в добу після реформи 1861 р., яку пов'язували зі священною особою монарха-визволителя. Суцільне розчарування та культурний скептицизм були надто сильними, а часом набували радикальних, негативістських настроїв, які тотально заперечували позитивні й конструктивні, хоч і обмежені тенденції тодішньої суспільної модернізації.

Із легкої руки письменника І.Тургенева та публіциста М.Каткова, ця нав'язлива суспільна мода здобула метафоричне означення – нігілізм. Утім інтелектуальні та світоглядні зрушення, котрі означувалися як нігілістичні, були більш багатоманітними й складними, аніж звичайне заперечення. У широкому сенсі такі духовні колізії відображали масштабну культурну кризу російської громадськості. За великим рахунком, ішлося про заміщення, ба навіть руйнацію традиційних компонентів свідомості тодішніх освічених верств населення, котрі тією чи іншою мірою вважали себе причниками суспільних трансформацій.

Натомість витіснені архаїчні складові свідомості вірнопідданих імперії дедалі більше заповнювалися не творчими інтенціями та креативними потугами в річищі запізної модернізації, а нестримним скептицизмом і негативними очікуваннями. Цей вакуум довіри заступали матеріалістичні й атеїстичні експерименти, практики показового аскетизму чи, навпаки, нав'язливої буфонати, котрі досить швидко перекинули місток до радикальних революційних устремлінь. Низку таких метаморфоз було описано в антинігілістичних творах М.Лескова, В.Клюшнікова, О.Писемського та ін., а найбільше – у відомому романі «Біси» Ф.Достоевського, виданому на початку 1870-х рр.

Власне, «Біси» стали літературним осмисленням тогочасних метаморфоз, пов'язаних із народженням культу професійних революціонерів, що постав у формі так званої «нечаївщини» (від імені очільника нелегальної організації «Народна розправа» С.Нечаєва). Загалом «нечаївщина» репрезентувала, так би мовити, верхню точку нігілізму, позаяк убивство колишнього однопумця й, заразом, відступника від накинута світоглядного дороговказу розглядалося як логічний акт і навіть триумф революційної доцільності.

Та впродовж другої половини 1870-х рр. на шпальтах російських часописів про нігілізм, а тим більше про антинігілістську критику практично вже ніхто не згадував. Адже морально-етичні канони, котрі забезпечували певний рівень суспільної терпимості й вільнодумства, були зруйновані вщент шквалом революційного та урядового насилля, а політичні практики дедалі більше впроваджували руйнівну тезу – мета виправдовує все, передусім криваві акти й цинічні вчинки.

Звісно, ця «формула» побутувала у вигляді безлічі суспільних, культурних, психологічних проєкцій зі строкатою та динамічною палітрою відтінків, барв і відчуттів, як у революційному, так й урядовому таборах, і навіть у мовчазній більшості тодішніх «глядачів», що начебто залишалася на «нейтральному» полі. Але найголовніше те, що потужний виклик, кинутий суспільству на зламі 1870–1880-х рр., вимагав нагальних відповідей. Одну з таких нетривіальних і, на превеликий жаль, так і не почутих відповідей запропонував Микола Костомаров – інтелектуал, який жив і творив у координах двох культурних світів, українського та російського.

У ті роки він переживав скрутні часи, точніше наближався до фінального періоду свого буття. 1875 р. померла мати М.Костомарова, котра опікувалася ним упродовж усього життя, а сам історик перехворів на тиф, і, водночас, як підозрював дехто з відомих лікарів, зазнав сильного «мозкового удару»¹. Тож на відміну від блискучого й енергійного петербурзького професора початку 1860-х рр., яким несамовито захоплювалася столична публіка, М.Костомаров середини 1870-х рр. являв собою немічного, кволого й досить капризного старця з підірваним до крайності здоров'ям. Тільки шлюб 9 травня 1875 р. з Аліною Кисіль (народженою Крагельською, за першим чоловіком Кисіль), яка за гіркою іронією долі була колишньою нареченою М.Костомарова напередодні його арешту у справі кирило-мефодіївських братчиків, потроху повернув історика до життя і творчих експериментів.

Припускають, що задум «Скотского бунта» поступово викристалізувався в уяві М.Костомарова під час щорічних відвідувань Дідівців (села за декілька верст від м. Прилуки Полтавської губернії), де була садиба першого чоловіка А.Костомарової². Видається, що саме контраст сільської пасторалі, котрий різюче дисонував зі страшними смислами, які проступали крізь рядки біжучої хроніки з найбільших міст імперії, сповненої повідомлень про нескінченні вибухи, постріли, замаху, урядові репресії та загальну інертність суспільних реакцій кінець-кінцем виплекали той сюжетний задум, який набув вигляду гострої сатиричної фантазмагорії.

Проте сам текст твору М.Костомаров накидав, коли відпочивав на дачі Морголіна в Павловську поблизу Санкт-Петербурга. За свідченням Д.Мордовця, це сталося влітку 1880 р. «У це літо, згадується, перебуваючи в більш жартівливому стані духу,

¹ Мордовцев Д. Исторические поминки по Н.И.Костомарове // Русская старина. – 1885. – №6. – С.631–633.

² Панченко В. Загадковий Костомаров про химерність соціальних ілюзій // День. – 2002. – 18 січня. – №10. – С.8.

Микола Іванович написав доволі злу сатиру – “Бунт зверей”, котра, однак, ніде не була надрукована, тому що *сатира ця – була двосічна і – стосовно багато чого – несправедлива*» (тут і далі у вступній статті курсив наш – О.Я.)³.

Цей відвертий коментар Д.Мордовця – близького товариша М.Костомарова від середини 1850-х рр., показовий, оскільки чудово ілюструє тогочасну рецепцію революційного терору, пронизану співчутливими мотивами. Та поза тим Д.Мордовець доволі добре змалював духовну й інтелектуальну атмосферу, в яких було написано притчу, зокрема згадав про тодішні дискусії з М.Костомаровим щодо творів В.Шекспіра, відгосок котрих віднаходимо у «Скотском бунте».

Незважаючи на критичне й навіть негативне ставлення Д.Мордовця до притчі М.Костомаров писав її не заради звичайного естетично-мистецького задоволення творчої уяви, або, як би сказали нині, «у шухляду». Навпаки, історик хотів і прагнув, щоби його почули/прочитали, урешті-решт сприйняли його текст-застереження. Тож він доклав поважних зусиль для публікації свого твору.

Восени 1880 – на початку 1881 рр. М.Костомаров звертався до видавців і редакторів із пропозицією публікації. Приміром, його фантазмагорія згадується в листуванні з редактором «Исторического вестника» С.Шубинським. Останній так прокоментував можливість друку згаданої притчі в листі від 2 жовтня 1880 р.:

«Я не настільки проникливий, щоби побачити зображення сучасних обставин у “Скотском бунте” – цьому, по суті, безневинному й дуже милому плоді Вашої фантазії. Але безперечно, що знайдеться дуже багато проникливих людей, які запідозрять у Вашому жарті щось навіть більше, аніж памфлет і, чого доброго, над Вашою головою вибухне, через дурниці, не страшно, але, проте, неприємна буря. В “Истор. вестник” “Скотской бунт” не підходить; але, якщо хочете, я запропоную його Суворіну для “Нового времени”. В останньому випадку, доведеться, проте, почекати відповіді з місяць, оскільки Суворін за кордоном і повернеться лише наприкінці жовтня»⁴.

Згодом С.Шубинський повідомив автора, що О.Суворін вагається стосовно публікації твору, але не хоче повертати рукопис⁵.

Узимку 1880–1881 рр. М.Костомаров намагався вмістити свою фантазмагорію в ілюстрованому політичному, літературно-художньому та ремісничому тижневику «Газета А.Гатцука», що видавався в Москві. Приятельські стосунки автора з редактором – О.Гатцуком – начебто давали підстави сподіватися на публікацію притчі, позаяк на шпальтах цього видання впродовж другої половини 1870-х і навіть у 1880 р. було видруковано ряд невеликих творів М.Костомарова.

Вочевидь історик, попри непростий психологічний і підупалий фізичний стан, доволі добре усвідомлював тодішні ризики, пов’язані з оприлюдненням цієї фантазмагорії. Тому в листі до редактора, написаному, правдоподібно, наприкінці грудня 1880 р., він навіть згадував про автора «Скотского бунта» як про третю особу, зокрема називав його своїм давнім псевдонімом – Богучаров. *«Богучаров кланяється Вам; він надіслав би вже з тиждень тому назад “Скотской бунт”, але ж Ви пишете,*

³ Мордовцев Д. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875–1885 // Русская старина. – 1886. – №2. – С.326.

⁴ Гончар О. «Неизменно предан Вам...» (Листи С.М.Шубинського до М.І.Костомарова) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.14. – К., 2004. – С.474.

⁵ Там само. – С.475.

що лікування забороняє Вам займатися [справами], то просив мене запитати Вас: надсилати одразу ж чи опісля»⁶. Імовірно, передчуваючи подальше погіршення ситуації в імперії, М.Костомаров у листі від 1 січня 1881 р. звертався до О.Гатцука з проханням пришвидшити публікацію. Причому авторський коментар був доволі своєрідним:

«відсилаю “Скотской бунт” І.Богучарова для друку. І.Богучаров хотів би, щоби ця справа не тягнулася довго, тому що тоді втрачається ефект, а предмет не так багатий зав'язкою (фабулою – О.Я.), щоби зберігався інтерес навіть після перерви на тривалий час. Сподіваюся, що ця апологічна дрібниця може бути прочитана без нудьги. Не додавайте нічого алегоричного, як зробили деякі, прослуховуючи її: запевняю чесно, що автор ніякої алегорії не мав на увазі стосовно її сучасності, і місця»⁷.

Мабуть, до того часу М.Костомаров уже вислухав низку застережних коментарів та оцінок, які висловили йому редактори й видавці. Тож він намагався представити текст сатиричної фантазмагорії О.Гатцуку як свого роду літературну дрібничку-небилицю, позбавлену алегоричних мотивів і прихованих смислів. Історик навіть згадав про її апологічність, вірогідно маючи на увазі надмірно загострений казковий характер, що мав спростувати нав'язливі аналогії з тодішньою суспільно-політичною ситуацією. Тим паче, що він добре пам'ятав тривалі цензурні митарства з оповіданням «Сорок лет: Народная малороссийская легенда», про які докладно розповідав редакторові згаданої газети в листі від 28 червня 1880 р.⁸

Видається, що редактор московського часопису був однозначно не у захваті від такої пропозиції автора, і не поспішав давати остаточну відповідь. Згодом трапився майже ідеальний привід відмовитися від публікації – царевбивство 1 березня 1881 р. Цей терористичний акт остаточно поховав надії М.Костомарова на публікацію притчі.

Таким чином, жоден із тодішніх редакторів і видавців, незважаючи на доволі розгалужені контакти й поважне реноме автора, так і не наважився опублікувати цей «плід фантазії», позаяк текст М.Костомарова продукував застережні й моралістичні конотації, до яких ніхто не хотів усерйоз дослухатися на теренах імперської Росії. Видається символічним той факт, що фантазмагорія історика була затребувана суспільно-політичною думкою й уперше опублікована лише катастрофічного 1917 р.

Зауважимо, що М.Костомаров був не єдиним тодішнім українським інтелектуалом, який намагався застерегти освічені верстви імперії від невпинного розмивання гуманістичних і морально-етичних засад суспільно-політичного життя. Терористичні акти революціонерів, зокрема вбивство імператора Олександра II, гостро та категорично засудив М.Драгоманов, який порівняв це з канібалізмом⁹.

⁶ Костомаров Н.И. – Гатцуку А.А. [грудень 1880 р., м. С.-Петербург] // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.22. – Спр.33. – Арк.1. Див. також: Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров, 1817–1885. – К., 1992. – С.191.

⁷ Костомаров Н.И. – Гатцуку А.А. (1 января 1881 г.) // ІР НБУВ. – Ф.22. – Спр.21. – Арк.1.

⁸ Костомаров Н.И. – Гатцуку А.А. (28 июня 1880 г.) // Там само. – Спр.25. – Арк.1–1 зв.

⁹ Драгоманов М.П. Смерть Александра II // Собрание политических сочинений. С биографическим очерком и портретом автора / Предисл. ко второму тому Б.К. [Б.Кистьяковского]. – Т.2. – Paris, 1906. – С.342.

Сюжет «Скотского бунта» доволі простий, але розгорнутий у вигляді самобутньої стилізації. Оповідь М.Костомарова ведеться в епістолярному жанрі від імені малоросійського поміщика, котрий викладає неймовірні події й супутні враження своєму петербурзькому приятелю. З одного боку, до розповіді вводяться казенно-офіційні звороти, властиві чиновницькому середовищу. З іншого – вони органічно доповнюються особистими спостереженнями, поясненнями, коментарями й навіть емоційними зверненнями поміщика до столичного адресата, котрі подаються на тлі переказу почувань, промов, настроїв учасників дійства – домашніх, а насправді суспільних «тварин». Таким чином створюється ефект емпатичної присутності читача на стилізованій авансцені, що заповнюється динамічним і грізним тваринячим багатоголоссям руйнівного революційного дійства.

В одному з малоросійських помість поміж свійської худоби помічають революційне бродіння та наростаюче хвилювання. Із запальною промовою виступає старійшина скотного двору – бугай, який оповідає про несправедливість і слабкість влади хитрої людини-тирана над тваринами й закликає всіх до негайного повстання. Революційна ідея блискавично захоплює худобу й за першої нагоди спалахує руйнівний бунт. Тварини, очолювані провідником-бугаем та агітатором-жеребцем, штурмують помістя, святкують перемогу. Першими її плодами користуються свині, котрі спустошують квітник. Та без керівництва людини тварини не здатні забезпечити свій прожиток упродовж більш-менш тривалого часу. Тому вони поступово повертаються у стійла. Революція згасає сама собою. Влада людини повністю відновлена.

Попри позірну простоту фабули, фантазмагорія М.Костомарова містить чимало прихованих натяків і, водночас, виразно артикульованих смислів. Скажімо, постать мудреця Омелька – «знавця природи доморощеної худоби», котрий радить своєму панові перед загрозою цілковитої поразки оголосити про звільнення всіх тварин, що має їх розділити й пересварити між собою. Цей вигаданий персонаж постає як альясія щодо політики «м'якої» або «сердечної» диктатури тодішнього міністра внутрішніх справ Росії М.Лоріса-Мелікова, до речі, почесного члена Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук. Останній був ініціатором комбінованих заходів для подолання «революційної крамоли», зокрема автором нереалізованого проекту поміркованої політичної реформи, відомої також як «конституція Лоріса-Мелікова».

Привертають увагу й низка конотацій, які простежуються в діалогах і монологах героїв фантазмагоричного дійства, котрі у світлі гуманістичних і морально-етичних настанов трактують тодішні практики революціонерів та урядової реакції. Деякі з них репрезентують авторський погляд на матеріалістичні й атеїстичні експерименти революційного народництва, як-от: «Це у вас, у людей, є якийсь Бог! Ми, худоба, ніякого Бога не знаємо! Тому ми вас, тиранів і лиходіїв, рогами заколемо!».

Натомість інші розумування М.Костомарова постають як очевидний докір щодо зверхнього й індіферентного ставлення урядових кіл до демократичних підоснов модернізаційних проектів низки європейських країн: «Ми, мешкаючи у хуторській глушині, не читаємо таких творів, чуємо тільки, що є вони десь в Європі; зате в нас віднайдуться такі мудреці, які ліпше за європейських учених ознайомилися зі способами, якими худоба виражає свої думки».

Та найважливішим видається те, що романтична уява історика-художника, сперта на інтуїтивний спосіб мислення, порівняно з його попередниками на ниві

антинігілістичної традиції російського письменства, сформулювала, висунула й запропонувала відповідь на питання про революційне, точніше післяреволюційне завтра... Фантасмагорія містила застережне та гуманістичне послання, адресоване освіченим верствам російського суспільства. Загальний смисл, продукований текстом М.Костомарова, зводився до досить несподіваної, але на той час нової рефлексії – суспільне майбуття може бути набагато гіршим, аніж його уявляють/проектують палкі революційні адепти чи зарозумілі й пихаті урядові адміністратори. Ба більше, М.Костомаров зі своєю тонкою та проникливою інтуїцією впритул наблизився до думки про те, як потворно й жахливо може виглядати втілена суспільна мрія, котра у ХХ ст. набуде страшних і гвалтовних обрисів «реалізованої утопії».

Із такої перспективи авторська фантасмагорія 1880 р. посідає місце оригінальної предтечі антиутопічних творів ХХ ст. Більше того, дехто з дослідників навіть розглядає притчу М.Костомарова як першу російську алегоричну антиутопію¹⁰. Недаремно сюжет «Скотского бунта» дивовижно нагадує фабулу антиутопічної повісті-казки «Скотоферма»¹¹ (в англійському оригіналі – «Animal Farm»; за різними версіями перекладу – «Колгосп тварин», «Хутір тварин»¹², «Ферма “Рай для тварин”»¹³, «Скотохутір»¹⁴ та ін.), написаної наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. англійським письменником і публіцистом, лівим інтелектуалом-соціалістом, учасником громадянської війни в Іспанії Дж.Орвеллом.

Отже на одній з англійських ферм старий кнур незадовго до своєї смерті звертається до худоби з промовою про злиденність і ницість життя під тяжким, нестерпним гнітом людини. Він закликає тварин готувати повстання. Революційна ідея захоплює й незабаром у відповідь на чергову жорстокість працівників ферми спалахує бунт, який очолюють дві свині – ідейні послідовники померлого кнура. Владу людини повалено. Натомість створюється нова твариняча спільнота, котра має існувати за моральним кодексом («сім заповідей анімалізму»), прописаним на стіні комори. Утім революційна диктатура, створена заради побудови суспільства тваринячої, себто соціальної, справедливості швидко перероджується в тоталітарний режим. Насуваються страшні будні, які нагадують катастрофічні соціальні експерименти найодіозніших режимів першої половини ХХ ст. Наскрізним рефреном у повісті Дж.Орвелла звучить стисла, але напрочуд точна теза – усі суспільні «тварини» рівні, проте деякі рівніші... У передмові до видання українського перекладу «Скотоферми» Дж.Орвелл так пояснив вибір сюжету та жанру свого твору:

«Невдовзі після повернення з Іспанії спало мені на гадку виступити проти радянського міфу, удаючись до казкової форми, доступної кожному читачеві і досить зручної для перекладу іншими мовами. Такі міркування, не зовсім виразні, приходили мені від певного часу в голову, коли одного дня (жив я тоді

¹⁰ Ланин Б. Русская литературная антиутопия. – Москва, 1993. – С.3.

¹¹ Орвелл Дж. Скотоферма / Пер. О.Дроздовського // Кестлер А. Ніч ополудні / Орвелл Дж. Скотоферма. – К., 1991. – С.190–271.

¹² Орвелл Дж. Хутір тварин / Пер. І.Дибко, передм. Р.Кухара. – Балтімор; Торонто, 1984. – 98 с.

¹³ Орвелл Дж. Ферма «Рай для тварин». Небилиця / Пер. з англ. Ю.Шевчука // Всесвіт. – 1991. – №1. – С.75–112.

¹⁴ Орвелл Дж. Скотохутір. Казка / Пер. із рос. Н.Околітенко // Вітчизна. – 1992. – №9. – С.38–72.

якраз у малому селі) я побачив, як малий, приблизно десятилітній хлопець, гнав вузькою доріжкою величезну тяглову коняку і лупцював її, як тільки вона хотіла звернути вбік. Мені майнуло в голову, що коли б тільки ці тварини усвідомили свою міць, ми були б не в силі над ними панувати, а також, що людина визискує тварин майже так само, як багаті класи визискують пролетаріат. Продовжуючи прогулянку, я взявся *перекладати теорію Маркса на мову тваринячих понять. З тваринячого погляду, міркував я, класова боротьба між людьми – чиста омана: коли треба визискувати тварин – усі люди спільники між собою. Справжня боротьба йде між тваринами й людьми. Здобувши таку вихідну позицію неважко було побудувати казку*¹⁵.

Дж.Орвелл фактично продовжив фантазмагоричну проекцію М.Костомарова. Утім якщо останній зосереджувався на можливих/уявних наслідках здійснення революційної мрії з перспективи останніх десятиліть XIX ст., то конструкція першого вже спиралася на досягнення вповні матеріалізованих постреволюційних практик середини XX ст., передусім на обширах радянського тоталітарного режиму. Зауважимо, що попри таку нищівну критику радянської системи, Дж.Орвелл так і залишився щирим прихильником соціалістичної ідеї, точніше однієї з візій демократичного соціалізму.

Достеменно невідомо, чи знав Дж.Орвелл про сюжет притчі М.Костомарова. З огляду на те, що він ніколи не був у СРСР і не володів російською мовою, така можливість видається малоімовірною. Утім за часів Другої світової війни Дж.Орвелл працював у східній службі Бі-бі-сі, був редактором літературного відділу газети, згодом репортером в Європі, тобто на той час мав доволі широке коло контактів серед журналістів, митців, інтелектуалів. Серед його знайомих були й емігранти-росіяни, із-поміж яких часом називають Ґ.Струве – сина відомого політика та вченого П.Струве.

До речі, саме Ґ.Струве разом зі своєю дружиною М.Крігер 1949 р. переклали «Скотоферму» російською мовою¹⁶. Український переклад, виконаний І.Шевченком – майбутнім визначним візантологом, з'явився в мюнхенському виданні 1947 р.¹⁷ Хтось із кола цих осіб, вірогідно, міг переповісти Дж.Орвеллу фабулу фантазмагорії М.Костомарова, проте слід узяти до уваги, що на той час вона залишалася забутим твором.

Так чи інакше, саме хвиля перевидань «Скотоферми» Дж.Орвелла наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. у межах радянського та пострадянського культурного простору кінець-кінцем спричинилася до перевідкриття фантазмагорії М.Костомарова, нарешті повернувши її з полону забуття¹⁸.

¹⁵ Орвелл Дж. Передмова автора до українського видання / З англ. мови переклав І.Чернятинський [І.І.Шевченко] // Всесвіт. – 1991. – №1. – С.80–81.

¹⁶ Прибыловский В., Либ Д. Дж. О первом переводе [«Скотского хутора»] [Електронний ресурс]: http://www.orwell.ru/library/novels/Animal_Farm/russian/r_opp

¹⁷ Оруел Г. Колгосп тварин. Казка / З англ. мови переклав І.Чернятинський [І.І.Шевченко]. – Мюнхен, 1947. – 91 с.

¹⁸ Третьяков В. Джордж Оруэлл или Николай Костомаров? [Електронний ресурс]: http://www.orwell.ru/a_life/tretjakov/russian/r_gonk

Сатирична фантазмагорія М.Костомарова не вкладається у звичні жанрові та видові канони історичного письма, а тяжіє до царини літературних експериментів, принаймні на перший погляд. Утім притча, написана як гуманістичне застереження й, водночас, етично-моралізаторське повчання, адресоване сучасникам автора, безперечно відображає романтичну концепцію осягнення історичного часу, передусім темпоральний синкретизм – сполучення в одній конструкції минувшини, сучасності та проєктованого майбуття. Яскравий алегоричний зміст твору М.Костомарова генерує вповні очевидні й наскрізні соціальні смисли, котрі дають підставу розглядати його як пам'ятку суспільно-політичної та історичної думки.

Відтворюється мовою оригіналу за першою публікацією 1917 р.¹⁹ До тексту М.Костомарова долучено примітки історіографічного спрямування. Натомість вилучено пояснювальну примітку редакції журналу «Нива». Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень.

**Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

У нас происходили необыкновенные события, до того необыкновенные, что, если б я не видал их собственными глазами, то ни за что не поверил бы, услышавши об них от кого бы то ни было, или прочитав где-нибудь. События совершенно невероятные. Бунт, восстание, революция!

Вы подумаете, что это какое-то неповиновение подчиненных или подначальных против своих властей. Точно так. Это бунт не то что подчиненных, а подневольных, только не людей, а скотов и домашних животных. Мы привыкли считать всех животных существами бессловесными, а потому и неразумными. Под углом человеческого воззрения оно кажется логичным: не умеют говорить, как мы говорим между собой, стало быть, и не думают и ничего не разумеют!

Но так ли это на самом деле? Мы не можем объясняться с ними и оттого считаем их неразумными и бессловесными, а на самом деле выходит, как пообсудим хорошенько, что мы сами не разумеем их языка. Ведь ученые доказывают, что название «немец» значит немой, и эта кличка дана славянами народам тевтонского племени оттого, что славяне не понимали речи этих народов. Точно то же произошло и здесь.

В последнее время наука начала открывать, что у животных, которых мы, по нашему легкомыслию, честим бессловесными и неразумными, есть свой способ передавать впечатления – свой собственный язык, не похожий на наш,

¹⁹ Костомаров Н. Скотской бунт (Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому другу). Посмертный очерк Н.И.Костомарова // Нива. – 1917. – №34/37. – С.546–553. Передруки: То же // Завтра: Фантастический альманах. – Вып.3. – Москва, 1991. – С.116–124; То же // Костомаров Н.И. Скотской бунт: Сб. моногр. и исслед. – Москва, 2002. – С.5–26; То же. – Москва, 2014. – 26 с.

человеческий. Об этом уже писано было много. Мы, живучи в хуторской глуши²⁰, не читаем таких сочинений, слышим только, что есть они где-то в Европе; зато у нас найдутся такие мудрецы, которые получше европейских ученых ознакомились со способами, какими скоты выражают свои мысли.

И в нашем хуторе есть такой мудрец. Зовут его Омелько. Удивительный, я вам скажу, человек! Никаких книг он не читал, да и грамоте не учился, а знает в совершенстве языки и наречия всех домашних животных: и волов, и лошадей, и овец, и свиней, и даже кур и гусей! И как он, подумаете, мог этому всему научиться, когда ни у вас, ни у нас и нигде нет ни грамматик, ни словарей скотских наречий!

Все постиг Омелько, благодаря своим необычным способностям, без всяких руководств, вооружась единственно продолжительною, упорною наблюдательностью над скотскими нравами и бытом.

Омелько находится при скотах от малых ногтей, уже более сорока лет. Таких у нас в Малороссии немало, но никто не достиг и четверти тех познаний, какими обладает Омелько. Он до того усвоил язык скотов, что стóит только волу замычать, овце заблеять, свинье захрюкать, – и Омелько сейчас вам скажет, что животное хочет выразить. Этот единственный в своем роде знаток скотской природы ни за что не соглашается с теми, которые допускают в скотах присутствие умственных способностей только в слабой степени в сравнении с человеческими. Омелько уверяет, что скоты показывают ума не меньше, как человек, а иногда даже и больше. Сколько раз, бывало, замечал по этому поводу Омелько: «Поедешь ночью, дорогу плохо знаешь и собьешься, ищешь-ищешь, не находишь; тогда коню своему дай волю, он сам лучше найдет дорогу и привезет тебя, куда нужно».

И с волами такое бывает: пасут мальчишки волов, да заиграют или заспят, а волов растеряют; плачут потом, бедные, а волы – сами без пастухов домой прибредут. Один раз пономарь, приехавший из нашего прихода, что за семь верст, стал рассказывать про Валаама и его ослицу²¹, которую для удобопонятливости переименовал в кобылу. Омелько, слушая, сказал: «Нет ничего мудреного: значит, лошадиный язык понимал. Дело возможное. И мне бы, может быть, кобыла такое сказала». Много, очень много сообщал нам Омелько из своих многолетних опытов обращения со скотами разных пород, объясняя странное событие, о котором мы сейчас расскажем.

Еще с весны 1879 года у меня в имении между скотами разных наименований начали показываться признаки сопротивления и непокорства, возник дух какого-то революционного движения, направленного против власти человеческой, освещенной веками и преданиями.

По замечанию Омелька, первые симптомы такого направления появились у бугаев, которые везде с незапамятных времен отличались склонностью

²⁰ Натяк на відому «хутірську візію» чи «хутірську філософію» П.Куліша (див.: *Куліш П.А.* Хуторская философия и удаленная от света поэзия. – Санкт-Петербург, 1879. – [8], 305 с.).

²¹ Тут переспів відомого біблійного сюжету про мандрування месопотамського пророка Валаама на ослиці. Ідеться про епізод, коли його ослиця побачила застерігаючого янгола, незримого для Валаама, котрий тричі заступав їй шлях, і занорвилася, а потім на мить здобула дар мови, щоби попередити господаря про волю Бога.

к своеволию, почему нередко человек принужден был прибегать к строгим, иногда жестоким, мерам для их обуздания. У нас в имении был такой бугай, что его боялись пускать со стадом в поле, держали в постоянно запертом загоне, а когда водили на водопой, то не иначе, как с цепями на ногах и с деревянным зонтиком, устроенным над глазами, для того, чтобы не дать ему ничего видеть на пути перед собою; иначе он был так свиреп, что на каждого встречного бросится и поднимет его на рога ни за что ни про что. Несколько раз думал было я убить его, но каждый раз спасал ему жизнь Омелько, уверяя, что этот бугай обладает такими великими достоинствами, присущими его бычачьей натуре, что потерю его нелегко заменить будет другим бугаем.

По настоянию Омелька я решил оставить его в живых, но с тем, чтобы взяты были самые строгие меры предосторожности, чтоб этот буян не надеялся кому-нибудь непоправимой беды. Бывало, когда ведут его, то деревенские мальчишки, заслышавши еще издали его страшный рев, разбегались в разные стороны, чтоб не попасться навстречу свирепому животному. Все мы думали, что только скотская прыть и тоска от нескончаемой неволи делали его таким свирепым, но Омелько, руководствуясь своим знанием скотских наречий, подметил, что рев нашего бугая выражал нечто поважнее: агитацию к мятежу и неповиновению.

У бугаев, по соображениям Омелька, бывают такие качества, какие встречаются у некоторых особей из нашего брата-человека: у них какая-то постоянная неукротимая страсть волновать без всякой прямой цели, смута для смуты, мятеж для мятежа, драка для драки; спокойствие им приедается, от порядка их тошнит, им хочется, чтоб вокруг них все бурлило, все шумело; при этом их восхищает сознание, что все это надделано не кем другими, а ими. Таких существ можно найти, как мы сказали, между людьми; есть они и между скотами. Таким был и наш бугай, и от него-то, всескотного агитатора, пошло начало ужасного восстания, о котором идет речь. Стоя постоянно в своем загоне в грустном одиночестве, наш бугай ревел беспрестанно и днем, и ночью, и Омелько, великий знаток бычачьего языка, услышал в этом реве такие проклятия всему роду человеческому, каких не выдумал бы сам Шекспир для своего Тимона Афинского²²; когда же сходились ввечеру в загон с пастбищ волы и коровы, бугай заводил вечерние беседы со своим рогатым братством, и тут-то удалось ему посеять между товарищами по породе первые семена преступного вольнодумства. Омелько за свою долголетнюю службу возведен был в сан главноуправляющего всей скотской областью, и в его ведомстве были уже не только волы и коровы, но и овцы, и козы, и лошади, и свиньи. Само собой разумеется, что, на высоте своего министерского достоинства, при многочисленных и разнообразных занятиях, ему невозможно было быть часто близким свидетелем таких возмутительных бесед и потому тотчас

²² Ідеться про одну з найскладніших і найсуперечливіших п'єс В.Шекспіра – «Тімон Афіньський». Твір продукує варіативні композиційні та стильові смисли. Прототип шекспірівського героя Тімон згадується у життєписах Плутарха, зокрема в біографіях Марка Антонія й Алквіада. У п'єсі В.Шекспіра Тімон представлений як класичний образ трагічного мізантропа, себто людиноненависника.

принять первоначальные предупредительные меры, – то была обязанность низших должностных лиц.

Но при глубоком знакомстве со скотской речью и со скотскими нравами Омельку было достаточно раза два – три зайти в загон, где помещался рогатый скот, чтобы по некоторым подмеченным чертам впоследствии, когда произошел взрыв мятежа, тотчас узнать, откуда истекал он в самом начале. К сожалению, замечу я, Омелько отличался чрезвычайной кротостью и мягкостью в системе управления и снисходительно относился к тому, против чего бы, как показали последствия, следовало тогда еще прибегнуть к самым крутым способам искоренения зла в самом зародыше. Не один раз до ушей Омелька, входившего на короткое время неожиданно в загон, долетали возмутительные выходки бугая, но Омелько смотрел на них, как на заблуждения молодости и неопытности. Речи же, произносимые бугаем на таких митингах, были в переводе на человеческий язык такого смысла:

«Братья-волы, сестры и жены-коровы! Почтенные скоты, достойные лучшей участи, чем та, которую вы несете по воле неведомой судьбы, отдавшей вас в рабство тирану-человеку! Долго, – так долго, что не нашей скотской памяти прикинуть, как долго, – пьете вы ушат бедствий и допить его до дна не можете!

Пользуясь превосходством своего ума перед нашим, коварный тиран поработил нас, малоумных, и довел до того, что мы потеряли достоинство живых существ и стали как бы немыслящими орудиями для удовлетворения его прихотей. Доят люди наших матерей и жен, лишая молока наших малюток-телят, и чего-то не выдмывают они из нашего коровьего молока! А ведь это молоко – наше достояние, а не человеческое! Пусть бы люди, вместо наших коров, своих баб доили, так нет: свое, видно, им не так хорошо, наше, коровье, вкуснее! Но это бы еще ничего. Мы, скоты, народ добросердечный, дозволили бы себя доить, лишь бы чего хуже с нами не делали. Так нет же; посмотрите, куда деваются бедные телята. Положат бедняжек-малюток на воз, свяжут им ножки и везут! А куда их везут? На зарез везут бедненьких малюток, оторванных от материнских сосцев! Алчному тирану понравилось их мясо, да еще как! За лучшее себе кушанье он его считает! А со взрослыми братьями нашими что тиран выдмывает?

Вон, братия наша, благородные волы, неся на выях²³ своих тяжелое ярмо, волочат плуг и роют им землю: наш тиран бросает в изрытую воловьим трудом землю зерна, из тех зерен вырастает трава, а из той травы умеет наш тиран сделать такую вот глыбу, словно бы земля, только белее, и называет это наш тиран хлебом и пожирает его затем, что оно очень вкусно.

А наш брат-рогач пусть отважится забраться на ниву, вспаханную прежде его же собственным трудом, чтоб отведать вкусной травки, сейчас гонят нашего брата оттуда бичом, а не то и дубиной. А ведь по правде, так наше достояние – трава, что вырастает на той ниве, а не человека: ведь наша братия тащила плуг и землю взрывала; без того трава эта не выросла бы на ниве сама собой. Чья была работа – тот и пользуйся тем, что вышло из той работы.

²³ Шиях.

Следовало бы так: нас в плуг запрягли, нашим трудом вспахали ниву, так нам и отдай траву, что на той ниве посеяна, а коли так, что и ему, человеку, нужно взять себе за то зерно, что он бросал в изрытую нашим трудом землю, так уж по крайности так: половину отдай нам, а другую половину себе возьми. А он, жадный, все один себе забирает, нам же достаются от него одни побои. Но брат наш скот такой добросердечный народ, что и на то бы согласился. Так разве этим и кончается жестокость нашего тирана над взрослыми волами!

Случалось ли вам, братцы, пасясь в поле, видеть, как по столбовой дорожке гонят стадо нашего брата рогатого скота, либо овец. Стадо такое жирное, веселое, играет! Подумаете: сжалился тиран, раскаялся в своих злодеяниях над нашей породой. Откормил нашу братию и на волю пустил! Как бы не так! Глупое стадо играет и думает, что его и впрямь отпустили на волю, в широкую степь провожают. Узнает скоро оно, какая воля его ожидает! Тиран точно кормил его; все лето наш брат-скот гулял на степи в полном довольстве, а работой его не томили, но зачем это делалось? Отчего тиран стал к скотам так милостив? А вот зачем; спросите, куда теперь это стадо гонят, и узнаете, что злодей-хозяин продал свое стадо другому злодею человеческой породы, а тот гонит его в большие людские загоны, что зовутся у них городами. Как только пригонят туда стадо, так и поведут бедных скотов на бойню, и там старым волам будет такая же участь, как молодым телятам, да еще мучительнее. Знаете ли, братцы, что такое эта бойня, куда их пригонят? Холод пройдет по нашим скотским жилам, как вообразишь, что там делается, на этой бойне, и недаром наш брат-скот жалобно мычит, когда приближается к городу, где находится бойня. Привяжут несчастного вола к столбу, злодей подойдет к нему с топором, да в лоб его промеж рогов как ударит, – вол от страха и от боли заревет, поднимется на дыбы, а злодей его в другой раз ударит, да потом ножом по горлу; за первым волом второго, а там третьего; да так десяток, другой, целую сотню волов повалит; кровь бычачья льется потоками; потом начинают снимать с убитых шкуры, мясо рубят в куски и продают в своих лавках, а другие вола, которых также пригонят в город на смерть, идут мимо тех лавок и видят: висит мясо их товарищей, и чует их бычачье сердце, что скоро и с ними самими то же станет! Из наших шкур тиран приготавливает себе обувь, чтоб ноги свои проклятые охранять, делает из тех же наших шкур разного вида мешки: куда вещей своих наложит и на воз взвалит, а в такой воз нашу же рогатую братию запряжет, да еще из наших же шкур вырезывает узкие полосы, бичи, и нас же лупит теми бичами, нашу шкурою; а иногда и один другого теми бичами из нашей шкуры они бьют! Тираны бессердечные! Не с нами одними они поступают таким образом; и промеж себя не лучше они расправляются! Один другого поработает, один другого грызет, мучит... Злая эта людская порода! Злее ее на свете нет. Всех зверей злее человек! И такому-то лютому, кровожадному зверю достались мы, скоты простодушные, в тяжелую невыносимую неволю! Не горькая ли, после этого, участь наша!

Но в самом ли деле нет нам выхода? В самом ли деле мы так слабы, что никогда и никак не можем освободиться из неволи? Разве у нас нет рогов? Мало

разве бывало случаев, когда наши братья-рогачи, в порыве справедливого негодования, распарывали рогами животы нашим утеснителям? Разве не случилось, что, как наш рогатый брат заденет ногой человека, так сразу ему ногу или руку перешибет? Бессильны мы, что ли? Но ведь наш злодей запрягает нашего рогатого брата именно тогда, когда нужно бывает перевозить большую тяжесть, какой самому человеку и не поднять.

Стало быть, наш тиран сам хорошо знает, что у нас много силы, побольше, чем у него самого. Угнетатель смел с нами только тогда, когда не ждет от нас сопротивления, когда же увидит, что наши ему не поддаются, то зовет других братий-людей, и эти прибегают к коварству над нами. Иногда все бычачье стадо не захочет повиноваться скотарю, он его гонит вправо, а оно хочет идти влево: тут скотарь покличет других скотарей, и обступят наших те скотари с одной стороны, а те с другой, а третьи спереди станут и пугают нашего брата и так поворачивают все стадо, куда хотят. Наши, по малоумию своему, того не смекнут, что, хоть и обступили их кругом скотари, а все-таки их менее, чем нашего брата в стаде: не покорились бы да, рогами напирая на скотарей, пошли бы, так и не сладили бы скотари со стадом, а то вот не смекнут, что им надобно делать и слушаются, и идут, куда их гонят, а сами только вздыхают, да и есть отчего вздыхать; нашему брату хотелось бы вкусной травки в роще покушать, да поиграть маленько по нашему нраву: рожками пободаться для забавы, об дерево потереться, а нас туда не пускают и гонят в такой выгон, где кроме низкого спорышу нечего пощипать, либо же в скучный загон загоняют жевать солому. Все это оттого, что мы человеку послушны и боимся показать ему свое скотское достоинство. Перестанем повиноваться тирану, заявим ему не одним только мычаньем, но дружным скаканием и боданием, что мы хотим, во что бы то ни стало, быть вольными скотами, а не трусливыми его рабами.

О, братья-волы и сестры-коровы! Мы долго были юны, незрелы! Но теперь иная пришла пора, иные наступили времена! Мы уже достаточно созрели, развились, поумнели! Пришел час сбросить с себя гнусное рабство и отомстить за всех предков наших, замученных работой, заморенных голодом и дурным кормом, павших под ударами бичей и под тягостью извоза, умерщвленных на бойнях и растерзанных на куски нашими мучителями. Ополчимся дружно и единорочно!

Не мы одни, рогатый скот, пойдем на человека: с нами заодно грянут на него и лошади, и козы, и овцы, и свиньи... Вся тварь домашняя, которую человек поработил, восстанет за свою свободу против общего тирана. Прекратим же все наши междоусобия, все несогласия, подающие к междоусобиям поводы, и будем каждую минуту помнить, что у всех нас один общий враг и утеснитель.

Добьемся равенства, вольности и независимости, возвратим себе ниспроверженное и попранное достоинство живых скотов, вернем те счастливые времена, когда скоты были еще свободны и не подпадали под жестокую власть человека. Пусть станет все так, как было в иное блаженное, давнее время: снова все поля, луга, пастбища, рощи и нивы – все будет наше, везде

будем иметь право пастись, брыкаться, бодаться, играть... Заживем в полной свободе и в совершенном довольстве. Да здравствует скотство! Да погибнет человечество!».

Эта возмутительная речь бугая возымела свое действие. После того в продолжение целого лета рогатые скоты разносили революционные идеи по загонам, пастбищам, выгонам, начались подъясенные, подзаборные, поддубравные совещания, толковали все о том, как и с чего открыть бунт против человека. Многие были такого убеждения, что нет ничего проще, как действовать поодиночке, колоть рогами то того, то другого скотаря, пока всех переведут, те же, которые были поотважнее, представляли, что лучше сразу уничтожить того, кто всем скотарям дает приказания, – самого господина заколоть. Но те из волов, которые хаживали под чумацкими обозами по дорогам и имели возможность расширить горизонт своего мировоззрения, подавали такую мысль: «Что из того, если мы заколем тирана? Его не станет, другой на его место отыщется. Если уж предпринимать великое дело освобождения скотства, то надобно делать прочно, совершить коренное преобразование скотского общества, выработать нашим скотским умом такие основы, на которых бы навсегда утвердилось его благосостояние. Да и можем ли мы, рогатые скоты, одни все устраивать для всех! Нет! Нет! Это дело не наше исключительное, но разом и других скотских пород, находящихся у человека в порабощении. И лошади, и козы, и овцы, и свиньи, и, пожалуй, еще вся домашняя птица, все должны подняться на общего тирана и, низвергнувши с себя гнусное рабство, на общем всескотном собрании устроить новый вольный союз».

Такие бычачьи предначинания перешли к лошадям, которые, составляя табун, паслись на одном поле с рогатым скотом. И в их ржущее общество проник дух мятежа. По сведениям, сообщенным Омельком, лошадиный язык совершенно отличен от бычачьего, но совместное жительство установило точки сближения двух пород. Между лошадьми распространилось знание языка бычачьего, а между волами – лошадиного. Что в бычачьей породе значил бугай, то между лошадьми во всех отношениях значили жеребцы.

Жеребцы были народ буйный, задорный, наклонный ко всякого рода своевольствам, самой природой, можно сказать, предназначенный к роли агитаторской. В моем имении в конском табуне был рыжий жеребец, большой забияка. Бывало, когда его ведут, то не иначе, как спутают ему ноги, и двое табунщиков держат его за поводья. Пытались его один раз запрячь в оглобли и погнать по дороге с телегой, но он тотчас самовольно свернул в сторону, вскочил передними ногами на первую попавшуюся ему на глаза хату и заржал во всю глотку. Другой раз приехали ко мне гости; я приказал привести его напоказ вместе с другими красивейшими лошадьми; он двух меринов ни с того, ни с сего покусал, третьего копытами задел, а когда меринны стали давать ему сдачи, то поднялся такой кавардак, что я приказал поскорее разнять их и угнать прочь.

Такой проказник! Но, как ни бивал он в игрушках свою братию, а между лошадьми пользовался большим уважением, и все были готовы слушаться

его во всем. В нравах лошадиной породы драчливость не считается пороком, напротив, дает право на уважение и внимание: ни дать ни взять, как бывало когда-то у варягов. Вот этот-то рыжий агитатор стал возмущать лошадей против человеческого господства:

«Довольно терпеть от человеческого тиранства! – вопил он. – Двунюгий злодей поработил нас, от века вольных четвероногих тварей, и держит наши поколения в ужаснейшей неволе! Чего ни делает он с нами! Как ни надругается над нами! Седлает нас, ездит на наших спинах верхом и предает нас на погибель своим врагам! Знаете ли, что называется у людей кавалерией? Те кони, что взяты были в их кавалерию, рассказывают ужасы о том, что там творится с нашим братом! Дыбом гривы становятся, когда слушаешь их рассказы!

Усядутся на нашего брата верхом люди и несутся одни на других, хотят убивать друг друга, да нас убивают. Не жалко нас их беспощадному, суровому сердцу! Сколько тут проливается благородной конской крови! Какие ужасающие зрелища открываются тогда! Иной несчастный конь, потерявши одну ногу, скачет вслед за другими на трех ногах, истекая кровью, пока не упадет без чувств; другой, потеряв разом две ноги, ползает, напрасно силясь стать на остальных двух; третий пробит в грудь, валяется и желает себе смерти, у четвертого глаза выбиты, у пятого голова разрублена... Грудами навалены конские трупы вместе с человеческими!

И за что это? Мы, бедные, разве знаем, за что так они дерутся между собой? Их это дело, а не наше. Коли не поладили между собой, ну и дрались бы, грызлись бы между собой, резали бы друг друга. Ведь когда мы между собой поссоримся, сами грыземся, кусаемся, брыкаемся, а их не зовем, не путаем в наши ссоры! Зачем же они, перессорившись между собой, гонят нас на лютую смерть?

Не спрашивают они коней: хотят ли они идти с ними на войну, а оседлают, посадят на них и едут воевать; о том не подумают, что, быть может, нашему брату вовсе нет никакой охоты умирать, и знаючи, за что умирают. Да и без войны, мало ли как утесняет нас человек, как ругается над нами! Накладет в свои повозки или в сани всякой тяжести, запряжет нашего брата и заставляет тащить, а сам, погоняя, лупит его немилосердно бичами и по спине, и по голове, и по чему попало, без малейшей жалости, пока до смерти забьет: случается, бедная лошадь тут и дух испустит; а иные от непомерной тягости надорвутся, ноги себе изломают, бессердечный тиран покинет их издыхать, а сам других коней запряжет на ту же муку. Ах, братцы! Жесток человек, но и лукав: не обольщайтесь его коварством. Прикидывается человек, будто любит нас, расхваливает нас перед другими людьми. Не верьте ему. Не прельщайтесь и тем, что он будто заботится о приращении нашей породы, собирает табун кобыл, припускает к ним жеребцов... Для себя он это делает, а не для нас: хочет, чтоб наша порода плодила и доставляла ему невольников. Одних из нас он оставляет для приплоду, зато других, и в гораздо большем числе, варварски уродует, лишает возможности оставлять потомство и осуждает их на вечный невольный труд и всякого рода муки.

Деспот развращает нашу благородную породу, хочет, чтоб и между нами был такой общественный строй, как между людьми, что одни блаженствуют, а другие страдают.

Одних из нашего брата он досыта кормит овсом и сеном; их работой не томят, если и запрягут или оседлают, то на короткое время, жалеют их и на отдых посылают; стоят себе в конюшнях да овесец кушают вволю, а как выпустят их погулять, то играют, скачут, веселятся, иные же и в стойла не ставятся; гуляют себе в поле с кобылами на полной свободе в раздолье, зато другие, всегда впроголодь, изнемогают от беспрестанной гоньбы и тягостной возки, никакой награды себе не ожидая за труды свои, кроме ударов бичами!

Братцы! Разве у вас нет копыт и зубов? Разве не умеете брыкаться и кусаться? Или бессильны вы стали? Но посмотрите: как часто тиран больно платится за свою наглость, когда нападает на такого ретивого коня, который, в порыве сознания своего конского благородства, вырвется так, что четверо злодеев не могут удержать его, а коли хвастливый и дерзкий деспот отважится вскочить ему на спину, он сбросит его под себя, да еще иногда и ногами притопчет, так что наглец после того несколько дней лежит больным!

Деспот считает нас до того глупыми и рабски покорными, что не боится сам давать нашему брату оружие против себя. Вздумал же он вколачивать гвозди нам в копыта! Подкованные лошади! Обратите на тирана его же данное вам оружие: поражайте его подковами! А вы, неподкованные, докажите ему, что и без подков копыта ваши настолько крепки и увесисты, что вы можете ими показать свое превосходство пред человеком! И подкованные и неподкованные, дружно и единокопытно восстаньте на лютого врага.

Кроме копыт, пустите в дело и ваши зубы. Ими также можете причинить немало вреда нашему поработителю! Идемте добывать себе свободы! Будет вам вечная слава от всех грядущих лошадиных поколений на многие века. Да не только от лошадиного рода, а и от прочих скотов будет вам слава: все пойдут разом с нами! Весь посеянный человеком овес будет наш на корню, со всей травой. Никто не посмеет нас выгонять оттуда, как прежде делалось. Не станут уже нас более ни запрягать, ни седлать, ни подгонять бичами. Вольность! Вольность! В бой, братцы! За общую свободу всех скотов, за честь лошадиного племени».

От таких речей раздалось буйное ржание, мятежные взвизги, громоподобный топот, метание ног на воздух и обычные звуки, сопровождающие конскую удаль.

«На человека! На человека! На лютого тирана! Лягать его! Бить его! Кусать его!».

Такие возгласы слышались из табуна тому, кто был в состоянии понимать конский язык. Рогатый скот с восторгом увидел, что восстание, вспыхнувшее сначала в его среде, перешло уже к лошадиной породе. Волы и коровы отважно забодали рогами и все воинственно замычали. И рогатые, и копытчатые двумя ополчениями двинулись по направлению к усадьбе.

Вправо от табуна, на другом взгорье, отделяемом оврагом от того, на котором паслись лошади, бродили козы и овцы. Увидя смятение в стаде рогатого скота и в табуне, и те заволновались, и всем своим стадом стали порываться к волам и лошадям. Но им приходилось перепрыгивать через овраг, который был не широк, или обходить его. Козлы считали себя как бы самой природой предназначенными ходить во главе стада; замекекавши, бросились они к оврагу и с козлиной живостью перепрыгнули через него, гордо поднявши головы и трясая бородами, ожидали как будто одобрения своему ухарству. За ними козы также легко перепрыгнули через овраг. Но овцы оказались не так ловкими. Некоторые, правда, последовавши за козами, очутились на другой стороне оврага, но многие попадали в овраг, ползали по дну его, карабкаясь друг по дружке, и жалобно блеяли. Это не удержало задних последовать их примеру. Они бежали по направлению, указанному передними, и очутились также в глубине оврага. Перешедшие через овраг сами не знали, что им теперь делать, и толпились в кучку, испуская какое-то глупо-демократическое блеяние.

Бараны метались из стороны в сторону, наталкиваясь лбами один на другого.

Такое смятение между скотами разных пород увидели свиньи, двигавшиеся с противоположной стороны по дороге, ведущей из поля в село. Сразу обуял их революционный дух, вероятно, проникший в свинское общество заранее. Кабаны, вырывая землю клыками, забегали вперед и повернули по дороге, ведущей прямо к господской усадьбе, а за кабанами все хрюкающее стадо побежало по той же дороге и подняло такую пыль, что за ней нельзя было видеть солнца.

Омелько, увидавши тревогу между скотами, бросился по дороге, по которой бежали свиньи, и думал с них начать укрощение мятежников. Разумея хрюкающую речь, Омелько услышал, что кабаны возбуждали прочих свиней не отставать от иных скотов, восставших против невыносимой власти человека.

До ушей Омелька доходили возбудительные припоминания о засмоленных к рождественскому празднику кабанах, о щетинах, вырванных из спин живых свиней, о заколотых в разные времена поросятах. Толстая свинья хрюкала об оскорблениях, которые наносит человек свинской породе, обзывая свинством то, что ему кажется противным. Другая свинья, бежавшая с нею рядом, отвечала: «Это еще ничего, а хуже то, что человек, презирая свиней и ругаясь над их свойствами, колет их на сало, приготавливает из свиного мяса окорока и колбасы. Мясо и сало наше тиранам по вкусу приходятся. Живую свинью они хуже всякой иной твари считают, а зарезанной свинье честь пуще, чем другим, воздают, как будто в поругание над нашим свиным родом».

Так, бегучи по дороге к господской усадьбе, хрюкали свиньи, возбуждая одна в другой ненависть к человеку.

«С чего будем начинать?», – спрашивали они друг у друга, когда уже до господской усадьбы оставалось недалеко.

«Наше дело – землю рыть, – отвечали другие. – Повалим прямо в господский сад; там у господ есть огородные овощи. Все грядки изроем. Потом ворвемся в господский цветник, что господа устроили около хором себе на утеху: все там кверху дном перевернем, по-свински! Пусть у людей надолго останется об этом саде и цветнике память, что там свиньи побывали!».

Омелько, несколько минут бежавший рядом со свиньями, все еще не теряя надежды удержать их набег и завернуть свинское стадо назад, решительно отказался от своего намерения после того, как один из кабанов грозил заколоть его клыками. Омелько сам свернул с дороги и побежал по прямому направлению к усадьбе полем.

Как только Омелько явился в господском дворе и принес туда весть о всеобщем поголовном восстании скотов, я с двумя своими сыновьями отправился на вышку, построенную на здании господского дома, и смотрел в зрительную трубу. Сначала взбунтовавшиеся скоты, устремлявшиеся к усадьбе, мне показались тучей, потом полчища их стали обозначаться яснее. В мою зрительную трубу увидел я, как лошади, бегучи, по временам брыкали, а быки выпучивали вперед свои рогатые головы. И те, и другие, как видно, тешились в воображении, как они будут нас лягать и бодать.

Уже те и другие были недалеко от усадьбы. Овцы с козами стояли у оврага, как бы в раздумье, что им делать, и только блеяли и мекекали. Сбежавши с вышки в дом, я мимоходом глянул в окно, выходящее в сад, и увидел, что свиньи уже вторгнулись туда через то место, где деревянный забор, ограждавший сад, был разрушен и оставался неисправленным. Одни с неистовством опустошали грядки с картофелем, репой, морковью и другими овощами, и жадно пожирали коренья, другие, опередивши остальных, ворвались уже в цветник, расположенный под самой стеной господского дома, где находились окна, через которые я смотрел: я видел, как нахальные свиньи своими рылами вывертывали из земли розы, лилии и пионы.

Я побежал в комнату, где у меня хранилось оружие, взял для себя и для своих двух сыновей по ружью, кроме того, роздал по ружью каждому из прислуги и вышел на крыльцо, обращенное к дворовым воротам. Я приказал запереть ворота и калитки, ведущие во двор с наружной стороны. Самое слабое у нас место было в саду, куда уже прошли свиньи, и опасно казалось, чтоб и прочие скоты не устремились туда же, но нам подавало последнюю надежду, что, если б им удалось овладеть садом, то в нашем владении оставался еще двор, куда из сада проникнуть неприятелю было невозможно иначе, как разве обративши в развалины здание господского дома, отделявшее двор от сада.

Входя в дом за ружьями, я дал приказание одному служителю съездить верхом за город, отстоявший от нашего города на пятнадцать верст, и просить исправника распорядиться о присылке воинской силы для укрощения мятежа. Мера эта не удалась. Едва мой посыльный, взявши верхового коня, выехал за ворота, как этот конь сбросил с себя своего седока и убежал к мятежным лошадям.

У меня было немало собак. Я иногда ездил на охоту. Собаки, как и следовало было ожидать, судя по состоявшейся об их породе репутации, не показывали ни малейшей склонности пристать к мятежу. На них мы положились. Но их надобно было разделить на два отряда: один отправить в сад, чтобы, если можно будет, выгнать оттуда свиней, другой – поставить стеречь вход в ворота и отбивать напор скотов, если бы те стали овладевать этим входом. Ограда около двора была кирпичная, но не высокая.

Лошади, поднимаясь на дыбы, уже зацепляли передними ногами окраину ограды и показывали нам через нее свои злобные морды, но не в силах были перепрыгнуть через ограду.

На крыльцо ко мне прибежала женщина с новым угрожающим известием. На птичьем дворе вспыхнул бунт. Первые поднялись гуси. Кто знает, какими путями проник к ним на птичий двор мятежный дух, уже охвативший четвероногих домашних животных, только гуси своим змееподобным шипением обличили злой умысел – ущипнуть птичницу. Едва та успела шагнуть к воротам птичьего двора, как послышалось либеральничающее кахтанье уток, которые при этом с таким нахальным видом переваливались с боку на бок, как будто хотели сказать: «Да нам теперь и человек нипочем!». За ними индюки, распутивши надменно хвосты свои, собирали вокруг себя индеек и разом с ними загорланили таким диким криком, как будто хотели им кого-то испугать.

Большой петух огненного цвета подал своим крикливым голосом возмущительный сигнал, вслед за ним закукарекали другие петухи, закудахтали куры, и все курное общество начало подлетывать, то усаживаясь на жердях хлева, то слетая оттуда на землю.

Омелько, заглянувши в куриный хлев, услышал, что куры, подняв крыло восстания, грозят клевать людей в отмщение за всех зарезанных поваром кур и цыплят, за все отнятые у наседок яйца.

Получивши такое известие, мы недолго оставались на крыльце. Я заметил, что мы стали слишком низко, и что нам надлежало бы избрать другую, более возвышенную позицию. Оглядывая кругом наш двор, я сообразил, что на всем его пространстве нет выше пункта, как деревянная башня, служившая голубятней, и мы, сошедши с домового крыльца, направили к ней шаги свои, решаясь взойти на ее высоты и там отбиваться до тех пор, пока нас или не достанут оттуда и не растерзают взбунтовавшиеся животные, или пока нас не избавит от гибели какой-нибудь непредвиденный случай. Но на пути к голубятне встретило нас неожиданное явление: четыре кота сидело вместе на земле: двое из них были из господского дома и один, претолстый котиче белой масти с большими черными пятнами на спине и на брюхе, любимец женской прислуги, большой мышьядец, приобретший себе громкую славу во всем дворе победами над огромными крысами.

Этот кот, всегда ласковый, приветливый, всегда нежно около человека мурлычущий и трущщийся, теперь, ни с сего ни с того, сидя посреди двора с другими котами, устремил на нас такие зловещие взоры, что, казалось, готовился броситься нам в лицо с выпущенными когтями.

Собаки не внушали нам подозрений в измене, но о кошачьей породе издавна сложились иные мнения.

Так вот и казалось, что этот домашний наш кот, в критическую для нас минуту опасности от врагов, сыграет с нами такую роль, какую когда-то сыграл Мазепа с Петром Великим²⁴. Мы невольно остановились, увидя перед собой кошачью группу, но мой меньший сын, не думая долго, свистнул на собак и, указавши им на котов, крикнул: «Ату их!». Собаки бросились на котов, а те в испуге бросились в разные стороны. Я видел, как толстый пестрый кот полез по одному столбу из поддерживающих крыльцо дома и, уцепившись когтями за стенку столба, оборачивал голову назад и глядел угрожающими глазами на собаку, хотевшую достать его, испуская вместе с тем звуки, свойственные кошачьей породе в минуты гнева и раздражения.

Дошли мы до голубятни, стали всходить наверх по узкой лестнице; тут стали на нас налетать голуби, как будто намеревались нас задеть крыльями и клюнуть клювом. Мы стали от них отмахиваться, подозревая, что и эти птицы, кроткие и нежные, какими привыкли мы их считать, также увлеклись мятежным духом, овладевавшим все и четвероногое, и двуногое царство подвластных человеку животных; и они, казалось нам, вспомнили те горькие для них минуты, когда к ним на голубятню появлялся повар с своим убийственным ножом искать голубят на жаркое.

У вас в великороссийских губерниях голубей не едят, и если бы там у вас произошел такой бунт домашних тварей против человека, то вы бы со стороны голубей были совершенно застрахованы от всякой опасности. Впрочем, и у нас, в описываемые минуты, голуби не показали продолжительной вражды к человеку. Мой меньшой сын выстрелил из пистолета, и голуби разлетелись. Тогда мы беспрепятственно заняли высоты голубятни и смотрели оттуда на огромное полчище рогатого скота и лошадей, облежавшее нашу усадьбу. От рева, визга и ржанья во дворе невозможно было ни говорить, ни слушать.

Омелько, выбежавши из птичьего двора, метался по двору, как угорелый; видно было, что и он, как все мы, потерял голову. Я позвал его на голубятню и сказал:

«Ты один знаешь скотский язык и умеешь с ними объясняться. Конечно, за двор я тебя не пошлю, потому что, чуть только ты высунешь голову со двора, как тебя заколет какой-нибудь бык, или закусает кобыла, а потом они ворвутся в ворота, и всем нам капут придет. А вот что: нельзя ли тебе взлезть на ограду и оттуда уговаривать бунтовщиков. Попытайся!».

Омелько отправился исполнять поручение. Мы с напряженным вниманием следили за его движениями, видели, как, подставивши лестницу, он взобрался на ограду, но не могли расслышать, на каком языке он обращался к мятежникам. Мычал ли он, ржал ли, не знаем. Но услышали мы за оградой ужаснейший шум и увидели, как Омелько, соскочивши с ограды, шел к нам и махал руками, как делают тогда, когда хотят показать, что задуманное не удастся.

²⁴ Див.: *Костомаров Н.И.* Мазепа. – Москва, 1882. – С.348–354.

«Ничего, барин, не подделаем с разбойниками! – сказал он, пришедши к нам на голубятню. – Я их стал было усовещевать; я им говорил, что сам Бог сотворил их на то, чтоб служили человеку, а человек был бы их господином! Но они все заорали: “Какой такой Бог! Это у вас, у людей, какой-то есть Бог! Мы, скоты, никакого Бога не знаем! Вот мы вас, тиранов и злодеев, рогами забодаем!” – крикнули рогатые. “Копытами залагаем!” – произнесли лошади. “Зубами загрызем!” – закричали разом и те, и другие».

«Что ж нам теперь делать, Омелько? – спрашивал я в невыразимой тревоге».

«Одно средство осталось, – сказал Омелько. – Сказать им, что отпускаем на волю всех: и волов, и коров, и лошадей! Идите, мол, себе в поле, паситесь, как знаете, можете съесть все, посеянное на нивах. Вас-де не станем приневоливать ни к каким работам, ступайте!»

Так они, обрадовавшись, разойдутся по полям, а с овцами, свиньями и с птицей мы как-нибудь сладим.

Нам бы только вот этих рогатых да копытчатых спровадить: они только нам опасны, потому что сильны! А как пойдут в поле, так недолго натешатся: сами же меж собой передерутся, перегрызутся, а хоть и поля потолкут, так ведь не многие, уже бóльшая часть хлеба убрана, остальное же хоть и пропадет, да зато мы все останемся целы и живы. Жалче всего только сена в стогах. Они его, разбойники, все истребят!

Сами же скоты не будут знать, что им с собой делать, и тогда можно будет найти способы, как их подобрать снова под власть нашу. Самый долгий срок их воле будет, если будут бродить в полях до заморозков, а уже когда в поле ничего расти не будет, тогда и сами к нам придут! А ведь до осени уж не так далеко!».

Я разрешил Омельку поступить так, как он замыслил. Он снова полез на ограду, и мы еще с бóльшим вниманием, чем прежде, следили за его движениями. Спустя несколько минут все осаждавшее двор полчище скотов стремглав бросилось с ревом и ржаньем в поле. Лошади и волы прыгали, видно было, что это делается от радости.

Омелько слез с ограды, пришел к нам и говорил:

«Избавились, слава Тебе, Господи! Удалось-таки спровадить лошадей и рогатый скот. Пустите всех собак в сад на свиней, а вся дворня пусть идет усмирять птицу, я же потом пойду усмирю коз и овец».

«Как это ты спровадил рогачей и копытников?», – спрашивал я у Омелька.

«А вот как, – объяснял Омелько. – “Чего вам нужно, – спросил я их, – скажите прямо. Может быть, мы вам все сделаем, чего вы захотите”. – “Воли! Воли!”, – закричали разом и рогатые и копытчатые. А я им сказал: “Ну что ж? Идите на волю! Ступайте в поле, потолките все хлеба, что остались еще на корню. Мы вас уже не станем употреблять ни на какие работы. Вольные будете себе!”. Они, как это от меня услышали, так тотчас с радости затопали, забрыкали, крикнули: “Мы вольные! Мы вольные! Мы себе воли добыли! Гулять на воле! Наша взяла! Воля, воля!”. И побежали».

«Молодец Омелько, – сказал я ему, – честь великая и хвала тебе! Ты нас всех от беды избавил».

Мы сошли с голубятни. Я приказал собрать всех собак, провести через дом в сад и присоединить к тем, которые туда были отряжены заранее расправляться со свиньями. До сих пор дело их не могло идти вполне успешно, так как число высланных в сад собак было невелико до прибытия к ним на помощь тех, которые оставались во дворе. Когда собаки проведены были в сад, я вошел в дом и стал у окна, уставив в открытое окно заряженную винтовку. Я нацелился на кабана, который в цветнике трудился над кустом сирени, стараясь выдернуть его с корнем из земли. Пуля пробила хищника насквозь.

Свиньи, испуганные выстрелом, повалившим дерзновенного их воителя, напуганные отовсюду собаками, покинули цветник и побежали к тем своим товарищам, которые в конце сада расправлялись с огородными овощами. Собаки не давали им ни прохода, ни отдыха: одни вцеплялись свиньям в ноги, другие забегали вперед и хватали свиней за уши, и тащили под жалобные звуки свиного стенания. Вслед за собаками побежало двое слуг с ружьями, дали два выстрела, ранили двух свиней и тем придали собакам ярости и задора.

Вскоре сад был очищен от свиней, собаки гнались за ними по дороге, по которой побежали свиньи, поднявшие такую тучу пыли, как и тогда, когда в воинственном свином задоре бежали по той же дороге на приступ к саду.

Мы отправились на птичий двор. Там царствовал беспорядок в полном разгаре. Все летало, подлетывало, скакало, подскакивало, прыгало, металось, бегало и на всякие голоса выкрикивало: и гоготало, и шипело, и свистало, и охало, и кудахтало, и кукарекало. Меньшой мой сын выстрелил из пистолета. Птичье общество сперва как будто еще сильнее заволновалось от этого выстрела, но тотчас же, оторопев, утишилось на мгновение. Омелько воспользовался таким мгновением и крикнул:

«Зачем без толку орете? Скажите нам, чего хотите? Что вам нужно? Мы для вас все сделаем».

«Воли! Воли!», – закричала птица своими различными языками.

«Воли! Воли! – произнес Омелько, видимо, передразнивая птицу. – Ну, хорошо. Мы вам дадим волю. Гуси и утки! Вон ваша дикая вольная братия, как высоко летает! Летите и вы к ним. Мы вам позволяем. Мы вас не держим! У вас есть крылья: летите!».

«Да как нам лететь, коли сил на то нет! – прогоготали гуси. – Наши предки были такие же вольные, как вон и те, что теперь там высоко летают. А вы, тираны, взяли их в неволю, и от них пошли наши деды и родители, и мы все родились уже в неволе, и через эту самую неволю мы все не умеем уже летать, как летают те, что вольными остались».

«Не наша в том вина, – сказал Омелько. – Рассудите сами вашим гусяным и утиным умом. Разве мы вас в неволю с воли забирали? Разве мы с вами что-нибудь такое сделали, что вы летать высоко не можете? Вы у нас из яиц вылупились и с первых дней ваших до сего часа летать не умели, да и ваши отцы и деды, что у нас жили, тоже не летали так, как эти вольные дикие летают. Ваша порода стала в подчинении у человека уже давно, так давно, что

не только вы с вашей гусиной памятью, да и мы с нашей человеческой не можем сказать, как давно! Тех, что ваших предков взяли когда-то в неволю, нет давно на свете. Мы же, что теперь живем на свете, чем тут виноваты, что вы летать высоко не умеете? Мы вас отпускаем на волю! Летите! А коли не умеете, так нас в том не вините».

Гуси отвечали:

«Мы не в силах лететь и остаемся у вас. Только вы нас не режьте. Нам жить хочется».

Вслед за гусями в таком же смысле прокахкали и утки.

Омелько на это сказал:

«Вам жить хочется, – говорите вы. – Но ведь вам, я думаю, и есть хочется. Как же вы хотите, чтобы мы вас кормили, а от вас за то не получали себе никакой пользы. Нет, нет. Этак нельзя. Летите себе, коли не хочется, чтобы вас резали. Летите себе на волю. Не держим вас насильно. А коли хотите у нас оставаться и корм от нас получать, так и нам что-нибудь доставляйте. Мы вас кормим, за то вас и режем. И от вас хотим кормиться, за то что вам даем корм. Что за беда, если когда-нибудь повар вашего брата-гуся на жаркое зарежет! Не всех же вас разом порежет! Хуже было бы, когда бы вы пошли на волю, да на вас напал бы лютый зверь или злая птица. Всех бы вас разом истребили. А у нас когда – не когда случится, что повар двух – трех каких-нибудь гусей или уток зарежет. Зато вы все проживете у нас в добре и холе. Сами собой вы никогда на воле не проживете, как у нас. Попробуйте, полетите, проживите на воле!».

«Куда нам лететь, когда сил нет!», – повторили гуси. То же произнесли утки своим кахканьем.

«Так живите смирно и не бунтуйте!», – сказал внушительно Омелько и обратился к курам с такой речью: «А вы, куры-дуры! Тоже захотели воли! Летите и вы, скорей летите да поднимайтесь повыше, погуляйте по поднебесью, узнаете, как там проживется без нас, на полной воле. Да вы, дуры, сажня на два от земли не в силах подлететь: вас и хорьки, и кошки, и ласточки, и орлы заедят, и коршуны цыплят ваших расхватывают, и сороки, и вороны яиц вам высидеть не дадут! Дуры, вы, дуры набитые! Уж вы-то, паче всех других птиц на свете, без нашего брата-человека жить не можете. Смиритесь же, глупые, и покоритесь; такая, видно, наша с вами судьба, что нам надобно вас стеречь и кормить, а за то вас резать и яйца ваши брать».

Куры закудахтали самыми позорными звуками. Петухи весело закукарекали, а Омелько объяснил нам, что это они признают справедливость наших наставлений и обещают вперед совершенную покорность.

Вся птица, казалось, успокоилась и осталась в довольстве, только индейки, по своему обычаю, охали, жалуясь на свою горемычную, ничем непоправимую долю.

Омелько отправился к овцам и козам. Те овцы, которые успели перебраться через овраг, стояли, все еще сбившись в кучку, и не двигались далее, поглядывая глупо на свою братию, попадавшую в овраг. Бедные барахтались в глубине оврага и не знали, как из него выкарабкаться по его крутым стенкам;

хотя и была возможность выйти оттуда, проходя по прямой длинной рыгвинне, но у овец не хватало настолько смекалки. Козлы, стоявшие наперед, как только увидели идущего против них Омелька, затопали ногами и, выставляя перед ним свое козлиное достоинство, поднимали кверху свои бородастые головы и покручивали рогами, как будто хотели тем произнести: «Не подходи! Заколем!».

Но Омелько, нашедши длинную хворостину, хватил одного – другого по бокам и отогнал прочь, потом позвал пастухов и велел им вытягивать и выгонять из глубины оврага попадавших туда овец и всех их гнать в овчарню.

«Смотрите у меня! – кричал он вслед овцам. – Вздумаете бунтовать, будет вам беда! Велим зачинщиков на сало порезать! Вишь, дуры! Туда же и они: захотели воли! Да вас, глупые, сейчас бы всех волки поели, если бы мы, люди, отпустили вас от себя на волю! Благодарите нас за то, что мы такие милостивые, прощаем вас за вашу глупость!».

Овцы заблеяли голосом благодарности, какой требовал от них Омелько.

Стадо рогатого скота и конский табун, получивши через Омелька разрешение на полную свободу, сначала, побежавши в поле, предавались там неистовому восторгу, скакали, прыгали, бегали, мычали, фыркали, ржали и, в знак взаимного удовольствия, становились задними ногами на дыбы и обнимались передними.

Оканчивался уже август. Поля были сжаты и скошены. Хлеба были увезены и сложены в скирды. Оставалось немного десятин неснятых хлебов таких пород, которые позже всех убираются. Скоты напали на одну неснятую полосу гречихи и потоптали так, что не осталось ни одного целого стебелька. Отправились они далее искать себе еще какой-нибудь не убранной нивы, наткнулись еще на одну и там произвели то же. Но тут рушилось согласие между рогачами и копытниками, – согласие, недавно установившееся по поводу их взаимного домогательства свободы. Не знаю, собственно, за что у них возникло несогласие, но только рогачи стали бодать копытников, а копытники – лягать рогачей: и те, и другие разошлись в разные стороны. После того и в стаде и тех и других произошло внутреннее раздвоение.

Поводом к тому, вероятно, был спор самцов за самок, подобно тому, как и в нашем человеческом обществе спор за обладание прекрасным полом часто бывает источником нарушения согласия и дружбы и ведет к печальным событиям.

И рогатое стадо, и конский табун разбились на отдельные группы, которые, оторвавшись от целой громады, уходили подальше от прежних товарищей. Омелько превосходно изучил скотские нравы, заранее рассчитал на это свойство, когда отпускал скотов на волю: он потом стал следить за отпущенными. Он встретил бродившие отдельно толпы волов и лошадей и силой своего красноречия убедил тех и других воротиться в село.

Омелько прельстил их обещаниями дать им много сена, а лошадям еще и овса, другие, оторвавшись от громады, забрели на чужие поля, испортили чужие хлеба, стянули сенца из стогов, стоявших на поле, и сами попались в неволю.

Омелько, узнавши о такой их судьбе, выкупал их у чужих хозяев, заплативши последним за убытки, нанесенные скотами, а выкупленных погнал в свое село.

Наконец, как предвидел Омелько, самые задорные и упрямые скоты бродили по полям до глубокой осени, когда уже на корню нигде не оставалось ничего и стал выпадать снег. В предшествовавшую осень, как вам, я думаю, известно, это произошло ранее, чем бывает. Скоты, видя, что уже им в полях не достает пропитания, отрезвились от оболещений суетною надеждой вольности и добровольно стали возвращаться в свои загоны. Тогда пришли с покорными головами и главные возмутители: бугай, взволновавший рогачей, и рыжий жеребец, поднявший к бунту копытников.

И того, и другого постигла жестокая кара: бугай, по приговору, составленному Омельком и подтвержденному²⁵ мною, был подвергнут смертной казни чрез убиение дубинами, а жеребец – потере производительных способностей и запряжке в хомут для возки тяжестей. Прочие, по справедливому и нелицеприятному дознанию, произведенному Омельком, понесли наказание, соразмерно степени их виновности.

Так окончился скотской бунт у нас, явление необыкновенное, своеобразное и, сколько нам известно, нигде и никогда неслыханное. С наступлением зимнего времени все успокоилось, но что дальше будет – покажет весна. Нельзя поручиться, чтоб в следующее лето или когда-нибудь в последующие годы не повторились виденные нами чудеса, хотя благоразумный и бдительный Омелько принимает самые деятельные меры, чтоб они более у нас не повторялись.

²⁵ Затвержденному.

In the satiric phantasmagoria by M.Kostomarov presented the ruthless criticism of nihilistic, authoritarian and anti-humanistic tendencies of Russian revolutionary movement of 1870. In the allegorical images of social "animals" author showed the inevitability extinction of those times revolutionary practices and also the governmental control that run counter to moral-ethical and humanistic principles of human life. M.Kostomarov's parable represents the moral and humanistic rethinking of the negative reception of the terroristic and authoritarian practices in the anti-nihilistic novels in 1860–1870s. Author as opposed to anti-nihilistic works formulates, advances and tries to answer the question of the most likely outcome of nearest social future after the revolution dream comes true. The story of phantasmagoria appears as a peculiar forerunner of the plot of the well-known dystopian novella "Animal Farm" by English writer George Orwell – the famous critic of the Soviet totalitarianism.

Keywords: Kostomarov, Orwell, nihilism, anti-nihilistic literature, Russian revolutionary movement in 1870, terrorist activities, humanistic tradition, totalitarianism, dystopia.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

ПЛАГІАТ НЕ МАЄ ТЕРМІНУ ДАВНОСТІ (ВАСИЛЕНКО М. «ІВАН ФРАНКО: ПОСТУП ІДЕЇ»)

Року 2010 у видавничо-поліграфічному товаристві «Вік» (м. Коломия) ви-йшла з друку монографія М.Василенка «Іван Франко: поступ ідеї» (400 с.). Монографія складається зі вступу, трьох розділів, висновків, використаної лі-тератури і додатків. Судячи з іменування розділів, автор розглядає видавничу й редакторську діяльність І.Франка в такій послідовності: принципи й мето-дологія видавництва та редагування (розділ 1), історія та хроніка створення, зміст і тематичні групи видань (розділ 2), проблеми цензурування творчості (розділ 3). Як стає зрозуміло із загального огляду змісту книги (с.8–9)¹ та зі вступу, в якому автор декларує актуальність, мету, об'єкт і предмет, хроноло-гічні межі, методи, наукову новизну дослідження, а також із назви та змісту її розділів і підрозділів, книга співпадає із авторефератом дисертації того ж автора «Редакторська та видавнича діяльність Івана Франка» (захист 14 жов-тня 2008 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка)². Відтак мож-на стверджувати, що в її основі саме текст дисертації.

Зіставлення вказаного монографічного дослідження М.Василенка та його ж автореферату дисертації є не випадковим. Автор неодноразово на сторін-ках видання стверджує, що його робота є першим дослідженням редакторської та видавничої діяльності Івана Франка (с.26). Однак навіть тема досліджен-ня у формулюванні автореферату нагадує монографію Б.Якимовича «Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти», яка опублікована з нагоди 150-ліття від дня народження поета та дисертацію того ж автора³ – отже, робота М.Василенка аж ніяк не перша. Проблема не лише у збігу назви й предмету наукового дослідження. Ґрунтовний аналіз монографії М.Василенка «Іван Франко: поступ ідеї» виявляє у ній:

¹ Тут і далі у круглих дужках – сторінки монографії М.Василенка.

² *Василенко М.Г.* Редакторська та видавнича діяльність Івана Франка: Автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій. – К., 2008. – 19 с.

³ *Якимович Б.* Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Л., 2006. – 691 с.; *Його ж.* Іван Франко як книгознавець і видавець (90-ті роки XIX ст. – 1916 р.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2008. – 38 с.

1. Дуже значний відсоток прямого плагіату, окремі розділи й сторінки тексту збігаються із монографіями Б.Якимовича «Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти» (найбільше у другому розділі) та Л.Маляренко «Іван Франко – редактор» (найбільше у першому розділі)⁴, а також В.Гориня в підрозділі «Іван Франко – видавець творів Лесі Українки»⁵.

2. Звичайне переказування змісту статей і листів І.Франка без жодних покликів або з помилковими покликами на них. Частково відсутні, або неправильні поклики, принаймні у 50% випадків, пояснюються саме плагіатом, адже, зокрема, робота Л.Маляренко спиралася на 20-томове видання творів І.Франка і вказівки на нього М.Василенко, зі зрозумілих причин, уникав.

3. Грубі фактологічні помилки та незнання автором базових фактів і явищ історії розвитку галицьких українців у ХІХ ст.

4. Факти невідповідності назви підрозділів та викладеного матеріалу, наприклад, у другому розділі обидва підрозділи (2.1 «Проблемно-тематичні напрями періодичних та книжкових видань» і 2.2 «Організація І.Франком (sic!) літературно-художніх, наукових, пізнавальних, народознавчих і сторонницьких (партійних) видань демократично-радикального спрямування») обговорюють одне й те ж – історію створення конкретних видань з численними повтореннями матеріалу.

5. Окремі сторінки тексту, які не мають ніякого стосунку до предмету дослідження і є псевдонауковими за своєю суттю.

6. Значну кількість повторів одних і тих самих тверджень автора.

7. Численні термінологічні та лексико-граматичні помилки.

Серйозні питання до автора книги виникають уже від початку, якщо розглянути лише текст вступу. Автор твердить, що «в об'єкт дослідження вперше вводяться праці, які він (Іван Франко – *Авт.*) друкував у різноманітних виданнях, але які з огляду на ідеологічні заборони тривалий час не допускалися до вивчення, а також часописи, альманахи, книги, періодичні збірники Наукового товариства ім. Тараса Шевченка» (с.12). Все перераховане, тобто статті, часописи, видання, альманахи, книги І.Франка, ніяк не можуть бути об'єктом, однак є джерелами дослідження. Таке незнання елементарної термінології варто доповнити короткою загальною характеристикою публікацій зі списку використаної літератури (с.289–310), яка подана за порядком цитування в монографії: із прижиттєвих видань і статей І.Франка в періодичній пресі автор покликається лише на окремі публікації «Літературно-наукового вістника», видання «Апокрифи й легенди з українських рукописів», одну статтю із часопису «Житє і слово» та кілька позицій із рукописного архіву І.Франка в Інституті літератури.

Це тим більше дивно, оскільки третій розділ присвячений цензуруванню творів І.Франка у 50-томовому виданні. Прижиттєві книжкові та періодичні видання за редакцією І.Франка або за його співучастю неодноразово фігурують в науковій літературі останніх двох десятиліть, яка стосується діяльності

⁴ Маляренко Л. Іван Франко – редактор. – Л., 1970. – 115 с.

⁵ Горинь В. Іван Франко і Леся Українка: відомий епізод «непорозуміння між своїми». – Л., 1998. – 86 с.

поета безпосередньо або ж дотичних сфер розвитку галицько-українського суспільства, культури, науки, видавництва того часу, наприклад, історії періодичної преси, діяльності НТШ і т. ін.⁶ Додаток №4 книги (с.334–339) аж ніяк не доповнює бібліографію джерел і першодруків Франкових творів, адже є звичайним переліком періодики, яку вказано, наприклад, у примітках 50-того видання творів І.Франка та ще й із першодруками статей письменника.

Дивні думки напрошуються при аналізі окремих термінів методологій наукових студій. «Народність» (с.13) М.Василенко подав як принцип наукового дослідження поруч із об'єктивністю, історизмом і правдивістю. «Самодержавство, православ'є та народність» були ідеологемами існування Російської імперії, але жодна з них не має стосунку до сучасної науки. Метод «наукового спостереження», який, за словами автора, «застосовано для систематичного цілеспрямованого вивчення та пізнання об'єкта» (с.13), належить до емпіричних методів науки, суть якого в безпосередньому спогляданні властивостей і якостей об'єкта в процесі його буття, досліді, експерименту тощо. Він, звичайно, може мати місце в гуманітарній науці, якщо йде мова, наприклад, про дослідження певних сучасних процесів розвитку мови, культури чи мистецтва. Однак, важко уявити собі спостереження за редакторською та видавничою діяльністю І.Франка, який помер 100 років тому (якщо, звичайно, автор не винайшов машину часу), рівно ж – не доцільно спостерігати за друкованими виданнями поета – їх слід аналізувати з позиції біблiології та джерелознавства (цей самий нонсенс подибуємо і в авторефераті⁷).

Не достатнім є розкриття наукового опрацювання проблеми (с.14–30). Передовсім, звертає увагу відсутність повного видання матеріалів Міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО 1986 р., так розкритикованого у книзі. Цікаво, що М.Василенко досить докладно перераховує статті російськомовного варіанту видання тез симпозіуму 1986 р., який безумовно зазнав цензурних скорочень (с.18–20), підкреслюючи в них вплив радянських ідеологем (марксизму, класової боротьби тощо). Однак він жодним словом не згадає про видання повних матеріалів цього симпозіуму українською мовою 1990 р.⁸,

⁶ Ось тільки деяка важлива монографічна й довідникова література (не враховуючи численних наукових статей і матеріалів конференцій): Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I–CCXL (1892–2000) / Упор. В.Майхер. – Л., 2003. – 739 с.; Іван Франко: бібліографічна спадщина: Збірник вибраних праць і матеріалів / [Упор., передм., ком. та прим. М.А.Вальо]. – Л., 2008. – 729 с.; Іван Франко: Каталог книжкових видань / Уклад.: Б.Геляс, К.Костишина, А.Соловйова. – Л., 2006. – 253 с.; Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1885–1939): анотований покажчик / [Укл. і авт. передм. Т.Ю.Кульчицька; бібліограф. ред. Л.І.Ільницька]. – Л., 1990. – 101 с.; Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. – Т.1: 1848–1900 рр. – Л., 2001. – 744 с.; Т.2: 1901–1919 рр. – Л., 2002. – 692 с.; Т.3. – Кн.1: 1920–1928 рр. – Л., 2003. – 912 с.; Т.3. – Кн.2: 1929–1939 рр. – Л., 2003. – 928 с.; Сател'як О. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Шевченка (1898–1939 рр.). – Л., 2000. – 205 с.; Якимович Б. Книга, просвіта, нація: Видавничі діяльність Івана Франка 70–80 рр. XIX ст. – Л., 1996. – 306 с.; Ясинський Б. Літературно-науковий вістник: Покажчик змісту: Том 1–109 (1898–1932). – К., 2000. – 544 с.

⁷ Василенко М.Г. Редакторська та видавничі діяльність Івана Франка: Автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій. – К., 2008 – С.3.

⁸ Іван Франко і світова культура: Мат. міжнар. симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11–15 вересня 1986 р.): У 3 кн. / Упор. Б.З.Якимович; ред. кол. І.І.Лукинов, Я.Д.Ісаєвич та ін. – К., 1990. – Кн.1. – 528 с.; Кн.2. – 506 с.

практично не цензурованих завдяки надзусиллям того ж критикованого автором Б.Якимовича, який зумів перекопати голову редколегії академіка Івана Івановича Лукінова не робити ніяких цензурних ін'єктур, та ще й видав усі доповіді мовами оригіналу з розшифруванням усіх дискусій! Далєбі, для чого це знати плагіаторові! Крім того, зовсім не враховано ювілейних міжнародних конференції та конгресів двох минулих десятиліть, серед яких були й матеріали студій над видавничою та редакторською працею І.Франка⁹.

Ще одна проблема історіографічного огляду в книзі М.Василенка – абсолютна відсутність будь-якої системи: тут не можна простежити тематичний, алфавітний чи хронологічний принципи огляду франкознавчих публікацій, тому і появляються в сусідніх абзацах статті Д.Павличка й листи В.Стефаніка, праці Я.Грицака та Л.Луціва. Хаотичний перелік франкознавчих публікацій, неглибоке їх опрацювання, відсутність провідної лінії стосовно студій видавничої та редакторської діяльності поета – все це легко кидається у вічі. Зокрема при характеристиці досліджень Б.Якимовича М.Василенко кидає таку тезу: «На противагу попередньому дослідженню (попередньо йшла мова про тези симпозиуму ЮНЕСКО 1986 р. – *Авт.*) тут (тобто у монографії «Іван Франко – видавець...» – *Авт.*) І.Франко вже учасник семи видавничих серій» (с.22), не помічаючи, що йдеться про дослідження різних етапів творчого шляху поета в різних публікаціях: раннього періоду діяльності та, відповідно, здобутків цілого життя¹⁰, а тим самим М.Василенко вводить в оману читача щодо ролі та значення цих праць.

Заперечуючи думку про етапність франкознавчих праць українських та діаспорних учених впродовж 90-х рр. ХХ ст. як «виверти», «фантасмагорії» (с.21), М.Василенко в підтвердження власної позиції покликається на статті Т.Салиги¹¹. Однак Т.Салига лише полемізує з окремими твердженнями концепції Т.Гундорової, Я.Грицака, Ю.Андруховича та іншими в контексті різних методологій та методик аналізу, наголошуючи на невичерпності (незнищеності) Франкових ідей каменяряства. З цієї ж причини – безсистемність викладу – у книзі поряд зустрічаються взаємно суперечливі постулати на зразок критики низки статей середини 80-х рр. минулого століття за виокремлення ролі ідей марксизму в діяльності І.Франка (с.18–19) і власних тверджень про повчальні для І.Франка «ідеї Карла Маркса та Фрідріха Енгельса» (с.25) – автор і тут не вникає в питання еволюції світогляду поета, чи у проблему поступового розвитку й збагачення франкознавчих студій.

Гортаючи сторінки книги далі не складно знайти списані епізоди та абзаци з монографії Б.Якимовича «Іван Франко – видавець: книгознавчі та

⁹ Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення: Літературознавство. – Л., 1993. – 335 с.; Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення: Історія. – Ч.1–2. – Л., 1994. – 560 с.; Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин: Мат. Міжнар. наук. конф. (Львів, 25–27 вересня 1996 р.) / [Ред.: М.Льницький, Б.Якимович]. – Л., 1998. – 871 с.; Іван Франко: дух, наука, думка, воля: Мат. Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка, Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р. – Т.1. – Л., 2008. – 1158 с.

¹⁰ Іде мова, передовсім, про публікацію доповіді Б.Якимовича на симпозиумі 1986 р. (с.20) й монографію «Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти» (с.22).

¹¹ Напр.: Салига Т. «Ні, я не кинув каменярський молот» // Дзвін. – 2006. – №8. – С.112–121.

джерелознавчі аспекти»¹²: (с.37–38) «Якщо будучи юнаком...»; [с. 201], (с. 38) «Якщо простежити...» [с. 104–105]; (с.39) «Концептуально займаючись народною освітою...» [с.50]; (с.47) «У листі до М.Павлика...» [с.43]; (с.48) «Практична реалізація задуманих планів...» [с.71–72]; (с.53) «Франкова стаття про влаштування...» [с.112]; (с.70) «Саме тут, у «Друзі»...» [с.53]; (с.80) «У листі до М.Драгоманова...» [с.178]; (с.116) «У «малій» серії УРВС...» [с.311]; (с.144) «Редакційний комітет...» [с.35]; (с.152) про арешти видавців «Друга» [с.32] і т. д. Зважаючи на те, що автор намагається подекуди завуалювати, видозмінити або скоротити списаний текст, утворюються справжні дивовижі. Показовий випадок такої конструкції – цитати з двох різних статей І.Франка у версії М.Василенка стали одним цілісним абзацом. Отже, спочатку текст із монографії Б.Якимовича (виокремлені чорним шрифтом фрагменти цитат співпадають, чорний курсив – підкреслення Б.Якимовича, поклики проставлено відповідно до тексту обох авторів):

«Показовою є його думка, висловлена у вступному слові “Від редакції”, надрукована в першому (і єдиному) числі задуманого часопису “Товариш” (1888): “Всі ми чуємо, особливо чує це молодь, що тільки на ґрунті науковім, з одного боку, і на ґрунті проясненої наукою практичної роботи для громадського й духовного двигнення народу, з другого боку, можливе поєднання всіх ширіших людей нашої інтелігенції...”. І далі: “не сходячи ані на хвилю з ґрунту народного русько-українського, ми бажаємо по змозі прикладати до пізнання того ґрунту сучасні методи наукові і літературні...” [27, 217]¹³. Через десять років, позитивно оцінюючи Маркса як економіста, І.Франко вважав його доволі слабеньким філософом, бо історія людства залежить не тільки від «самої продукції і репродукції безпосереднього життя»¹⁴. Пізніше він це означить так: «...в інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краї виростати тільки з виразного національного ґрунту і тільки тоді вони перестануть бути теорією і зробляться цвітучою дійсністю»¹⁵.

Тепер, для порівняння, варіант М.Василенка:

«Характерним щодо неможливості поєднання у марксистів соціального й національного питання є його вступна стаття “Від редакції” у першому і єдиному числі часопису “Товариш” (1888 р.): “Всі ми чуємо, особливо чує це молодь, що тільки на ґрунті науковім, з одного боку, і на ґрунті проясненої наукою практичної роботи для громадського й духовного двигнення народу, з другого боку, можливе поєднання всіх ширіших людей нашої інтелігенції... Не сходячи ані на хвилю з ґрунту народного русько-українського, ми бажаємо по змозі прикладати до пізнання

¹² Подано початкові слова абзаців на відповідних сторінках, у квадратних дужках указано сторінки з монографії Б.Якимовича (див.: Якимович Б. Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти. – Л., 2006. – 691 с.).

¹³ Франко І. Від редакції // Його ж. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.27: Літературно-критичні праці (1886–1889). – К., 1980. – С.217.

¹⁴ Франко І. Соціалізм і соціал-демократизм // Житє і слово. – 1897. – Т.6. – С.284–285.

¹⁵ Франко І. Огляд української літератури за 1906 р. // Рада. – 1907. – 17 січня.

того ґрунту сучасні методи наукові і літературні... В інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краї виростати тільки з виразного національного ґрунту і тільки тоді вони перестануть бути теорією і зробляться цвітучою дійсністю»¹⁶.

Далі за текстом знаходимо ще й таке перекручення у списаному з монографії Б.Якимовича тексті: у статті І.Франка «Огляд української літератури за 1906 р.» йде мова не стільки про неможливість, як стверджує М.Василенко, «поєднання у марксистів соціального й національного питання» (с.38), скільки про першість питомого національного почуття й високо розвиненої національної свідомості як обов'язкову умову «здорового», за І.Франком, розвитку суспільних відносин, в тому числі таких, наприклад, як соціалізм¹⁷. Натомість у монографії Б.Якимовича теза про «неможливість у марксистів та їхніх послідовників поєднати соціальні й національні питання» подана як один із вагомих, можливо підсвідомих, мотивів, що спонукали поета перейти у 80-х рр. ХІХ ст. на національні позиції й переглянути принципи соціалістичної теорії¹⁸. Відтак М.Василенко, списуючи, свідомо чи несвідомо перекрутив не лише сторінки монографії Б.Якимовича, але й думку І.Франка. Таке ставлення до статей поета в його книзі можна простежити неодноразово.

Додамо лише, що додаток №3 книги М.Василенка «Твори, видані за редакцією та участю І.Франка» (с.322–333) поданий також за монографією Б.Якимовича (автор хоч це нарешті вказав, але яка ж тоді його заслуга і в чому новизна роботи?!). В додатку №6 на с.378–399 з монографією Б.Якимовича співпадають не тільки типи чорно-білих ілюстрацій – переважно титульні сторінки Франкових видань, але й їх послідовність та деякі деталі посторінкового розташування [с.33, 37, 39, 47, 49, 53, 55, 57, 59, 63, 65, 69, 75, 77, 79, 81, 83, 87, 89, 93, 97, 113, 117–118, 121–122, 129, 135–136, 153–154, 158, 163–164, 166, 169–170, 177, 181, 185–186, 191, 196, 208, 211–212, 215, 223–224, 233–234, 236, 241–242, 257, 259, 271, 279, 287, 295–296, 299–300, 329, 335, 347, 367, 379–380, 393, 396, 406, 423, 425, 428, 456, 458, 466–467, 469, 476, 481, 482, 497]. Показова ще одна деталь: примірник антології «Акорди», титульний аркуш з якого М.Василенко використав як ілюстрацію на с.394 своєї книги, має характерний підпис від руки «В.Федорович, взимі 1934 р.» і зберігається лише у приватній бібліотеці Б.Якимовича [с.329]. Навряд, чи був М.Василенко в помешканні Б.Якимовича, то де ж бачив він цю книжку, звідки він взяв та опублікував у своєму опусі чудовий кольоровий портрет львівської художниці Лідії Серветник-Юрчук, який автор написала на замовлення вченого, подарувала йому і який зберігається у приватній колекції професора?

Ще простіше, зокрема в першому розділі книги М.Василенка «Засади та принципи редакторської і видавничої діяльності І.Франка», простежити списані сторінки роботи Л.Маляренко, адже сторінки підрозділу монографії

¹⁶ За покликом М.Василенка (позиція в літературі 109) це: Там само.

¹⁷ Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Редкол.: М.Г.Жулинський (гол.) та ін. – Т.54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці: 1896–1916 / Ред. тому Є.К.Нахлік. – К., 2010. – С.704.

¹⁸ Якимович Б. Іван Франко – видавець... – С.104.

М.Василенко 1.2 «Поняття, зміст і методика редагування в І.Франка» в частині «Аналіз редакційних матеріалів щодо змісту і форми, вимоги до творів та їхні публікації» (с.66–68, 72–78, 81, 84–86, 90–93, 105–106, 131–133) майже на дві третини тексту (за винятком деяких детально описаних прикладів) співпадають із розділами праці Л.Маляренко «Теоретичні принципи видавничо-редакторської діяльності І.Франка» та «За редакторським столом»¹⁹. Ось приклад для порівняння (у цитатах збережені авторські поклики чи їхня відсутність, чорним шрифтом виділено співпадіння тексту):

За Л.Маляренко: **«Він завжди підтримував тісний зв'язок з людьми знаючими і вмючими, заохочував їх писати, просив сприяти його виданням. “Я тут стараюся різними способами і від різних осіб зібрати цілу купу фактів і характеристик про дрогобицьку гімназію, з котрих би можна було зложити таку статтю, від котрої б аж у п'ятах постило нашим педагогам і раді шкільній” (XX, 154), – писав І.Франко І.Белеєві з с. Нагуевичів у травні 1882 р.»**²⁰.

М.Василенко пропускає поклик на 20-томове видання творів І.Франка та повторює помилку в датуванні листа (вказаний лист до І.Белеє у 50-томовому виданні творів подано не травнем, а кінцем червня 1882 р.)²¹:

«Він завжди підтримував тісні контакти з людьми вмючими і знаючими, заохочував їх писати і видавати, просив сприяти і йому в діяльності.

Так, І.Франко збирав матеріали для статті про мовне питання в гімназії:

«“Я тут стараюся різними способами і від різних осіб зібрати цілу купу фактів і характеристик про дрогобицьку гімназію, з котрих би можна було зложити таку статтю, від котрої б аж у п'ятах постило нашим педагогам і раді шкільній”, – писав І.Франко І.Белеєві з с. Нагуевичів у травні 1882 р.» (с.72).

А ось ще одна цікавинка: М.Василенко критикує студію Л.Маляренко за апелювання до прізвища «В.Белінського та російських соціал-демократів» ХІХ ст. (с.18). Це, однак, не завадило йому використати саме цей абзац у своїй книзі, щоправда упускаючи згадку про В.Белінського. Порівняймо речення (поклики в цитатах подано відповідно до оригіналів, чорним шрифтом виділено співпадіння):

Л.Маляренко: **«Неоціненні заслуги Франка у виробленні теоретичних принципів оцінки літературного твору. Слідом за В.Белінським він різко засуджує прихильників безпринципної, ненаукової, суб'єктивної оцінки твору. Вона, на думку письменника, має бути “тверезим, розумно умотивованим осудом”, а не догматичною, неаргументованою побудованою на відчутті “sic mini place” (“так мені подобається” – Л.М.) (XVI, 257). Кожен, хто оцінює літературний твір, повинен ясно уявляти, що значать його “критичні фрази”, щоб було зрозуміло, “яким способом критик дійшов до свого осуду і як міг би його виправдати” (XVI, 251)»**²².

¹⁹ *Маляренко Л.* Іван Франко – редактор. – С.22–39, 71–73.

²⁰ Там само. – С.30.

²¹ *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.48. – С.312.

²² *Маляренко Л.* Іван Франко – редактор. – С.36.

М.Василенко: «Беззаперечні заслуги І.Франка й у виробленні теоретичних принципів оцінки літературного твору. Він завжди різко осуджував прихильників безпринципної, ненаукової, суб'єктивної оцінки твору. На його думку, оцінка має бути “розумно умотивованим осудом”, а не догматичною, неаргументованою побудованою на відчутті – так мені подобається. Кожен, хто оцінює літературний твір, повинен ясно уявляти, що саме розповідається, як зображується, яким способом критик “дійшов до свого осуду і як міг би його виправдати”».

Те саме можна простежити й у випадку деяких інших зауважень до роботи Л.Маляренко – критикуючи у вступі автора за ті чи інші тези, він далі списує відповідні абзаци, зокрема щодо колективної та колегіальної оцінки творів (с.68)²³, перетворює при тім термін з «революційно-демократичний» на просто «демократичний» (с.66)²⁴ і пропускає згадки про російських соціал-демократів, переписуючи, однак, відповідні тези стосовно статті «Відповідь критикові “Перебендія”» (с.76)²⁵.

Загалом, ставлення до роботи із джерелами та манера цитувати у М.Василенка заслуговує окремої уваги й засвідчує абсолютну непрофесійність автора: цитати не виділені лапками й без покликів, однак своєрідна Франкова лексика у них упізнається дуже легко; неточні й неправильні поклики біля цитат; поклики подано безпосередньо в основному тексті книги; цитати з помилками у тексті (все це загалом на понад 100 сторінках основного тексту, тобто у третині книги). Зважаючи на те, наскільки часто М.Василенко критикує сучасне суспільство за незнання й неухагу до Франкової спадщини, за її спотворення радянською цензурою, подаємо далі лише окремі приклади цитат із книги, переважно І.Франка, без покликів або з неправильними покликами (а також тільки окремі зауважені помилки). У всіх перерахованих ситуаціях не зрозуміло, якими ж матеріалами користувався автор – першоджерелами, тобто автентичними Франковими текстами, цензурованими й спотвореними, за його власними словами, републікаціями радянського часу, чи даними франкознавчої історіографії (саме ці факти виявляють повне незнання і неухагу до постаті І.Франка) – таких, м'яко кажучи, дурниць – хоч греблю гати!

Значна кількість відсутніх і помилкових покликів, зокрема і на 50-томове видання творів поета, викликає логічне зауваження: а чи автор читав цитовані ним статті й листи? Адже, наприклад, в одному з випадків використана автором цитата зі статті «Поza межами можливого» в принципі не може знаходитися на вказаній в літературі с.5, тобто на одному із титульних аркушів т.45 «Зібрання творів І.Франка» (с.52)²⁶, тексти більшості томів цього видання починаються зі с.7. Одиначний випадок можна би трактувати як одруківку, однак надто великий перелік помилкових покликів цитування у книзі М.Василенка свідчить про системне явище.

²³ Маляренко Л. Іван Франко – редактор. – С.28.

²⁴ Там само. – С.25.

²⁵ Там само. – С.37.

²⁶ Цитата знаходиться у тому ж томі, але далі (див.: Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.45. – С.282).

До того ж варто вказати на ще одну новацію від М.Василенка – літературу безпосередньо в основному тексті книги в круглих дужках, яка, зазвичай, супроводжується низкою цитат без покликів на відповідні джерела і, часто, без жодного стосунку до предмету дослідження. В такий спосіб подано «Голос України», 1997, 18 січня, №8; *Денисюк І.* «Невичерпність атома: Франкознавчі студії»: Вип.2; *Кюстін А.* «Правда про Росію»; *Панас Мирний.* Твори: у 5 томах; *Полонська-Василенко Н.* «Історія України»; *Франко Іван.* Зібрання творів у 50-ти тт.; *Штепа П.* «Московство», окремі номери «Літературно-наукового вістника». У книзі можна простежити таке: вставку про стосунки О.Пушкіна й А.Міцкевича (с.96), шовіністичні вислови Ф.Достоевського про українців і татар (с.96–97), роздуми про М.Гоголя і сприйняття його творчості російськими письменниками (с.97–99) etc. М.Василенко довільно висмикує фрази і речення із контексту, спотворюючи їх первинний зміст. Наприклад, фрагмент тези про те, «як природна причиновість, внутрішня діалектика розвитку, котра лучить в собі всі суперечності, котра з найрізномірніших частей творить одноцільну єдність», у І.Франка²⁷ стосується взаємодії науки і дійсності, а зовсім не «науки духовності, що в поєднанні з філософією буде духовним зв'язком між поколіннями» (с.46). Подаючи думку про еволюцію Франкових поглядів від радикальних позицій до радикального націонал-демократизму (варто віддати належне – тут із покликом на монографію Б.Якимовича), М.Василенко не добачив, що йдеться про 80-ті рр. ХІХ ст. загалом, а не про час написання однієї статті на тему людських видавництв²⁸. Так само на початку розділу 2, цитуючи брошуру (не статтю, як її назвав М.Василенко) «Co to jest socializm» (с.139), автор пропустив вагому деталь: тезою про прагнення «усунути всяку суспільну нерівність, усякий визиск і всяке убожество, запровадити справедливий, щасливіший від теперішнього лад...» І.Франко подавав, передовсім, визначення й принципи соціалізму, не випадково ця публікація в листуванні поета названа «Katechizm socjalistyczny»²⁹. Розлога характеристика часопису з листа І.Франка до М.Драгоманова від 21 жовтня 1884 р. стосувалася безпосередньо українського щоденника «Діло» (с.198), однак у книзі М.Василенка на цій сторінці йде мова про літературно-науковий часопис «Зоря». Зрештою, зовсім не антологія «Акорди» підкреслює «те героїчне напруження, перемогу на скорботним і маловірним духом, над життєвими обставинами» (с.222). М.Зеров, якого М.Василенко процитував без лапок, писав про І.Франка – поета й письменника, передовсім, як автора «Каменярів» і поеми «Мойсей»³⁰, не згадуючи жодним словом у своїй статті антології «Акорди».

Незнання й нерозуміння М.Василенком навіть елементарних суспільно-політичних і культурних явищ галицько-української дійсності ХІХ ст., на тлі яких працював І.Франко, спричиняє разучі фактологічні помилки, неточності, врешті – дурниці. Ціла низка фрагментів книжки не мають жодного стосунку до предмету дослідження – видавнича й редакторська діяльність І.Франка,

²⁷ Там само. – С.188.

²⁸ *Якимович Б.* Іван Франко – видавець... – С.105.

²⁹ Там само. – С.91.

³⁰ *Зеров М.* Франко-поет // *Його ж.* Твори у двох томах. – Т.2: Історико-літературні та літературознавчі праці. – К., 1990. – С.491.

або ж цей стосунок автор, не знаючи загально історичного контексту, не помітив, не розкрив чи перекутив.

Ось що пише автор про боротьбу москвофілів і народовців у Галичині, яка була тлом раннього періоду діяльності І.Франка: «Редактор «Правди» і народовець Олександр Огоновський хоч і виявився людиною ліберальною порівняно до ідеалу українського радикала, все ж не згодився на те, щоб «Правда» редагувалася так, аби ксьонзи одвернулись од партії «народовців», а приєдналися до москвофільського «Слова», що існувало на московські гроші, було антиукраїнським і клерикальним як і багато іншої продукції, існуючої на гроші Москви. Ця шовіністична газета Дідицького передруковувала матеріали із антиукраїнських «Московських ведомостей», починаючи з 1862 р.» (с.40–41). Спрощуючи в такий спосіб складні націєтворчі процеси в українському галицькому суспільстві в дусі радянської двополюсної системи цінностей і виявляючи власне незнання історичних процесів, М.Василенко практично унеможливило розуміння контексту творчості І.Франка. По-перше, в другій половині XIX ст. галицько-українське суспільство характеризувалося складною взаємодією кількох різних течій, основні з них – старорусини (старше покоління інтелігенції, часто з духовною освітою), народовці, москвофіли, згодом – радикали, соціалісти тощо. По-друге, часопис «Правда» було засновано за матеріальної підтримки наддніпрянців О.Кониського та П.Куліша 1867 р., а О.Огоновський був лише одним із його редакторів упродовж чотирьох років (1872–1876 рр.), поруч із Л.Лукашевичем (перший головний редактор «Правди»), А.Вахнянином, власне І.Франком та іншими. По-третє, часопис «Слово» (1861–1887 рр.) перейшов на москвофільські позиції тільки після 1865–1866 рр., а стабільні російські субсидії почав отримувати лише після 1876 р. Що означає у М.Василенка фраза про людину ліберальну «порівняно до ідеалу українського радикала» не зрозуміло взагалі, поза тим в сучасному українознавстві добре відомо, що О.Огоновський – професор Львівського університету, співзасновник товариства «Просвіта» і Наукового товариства імені Шевченка, належав до табору народовців.

Згадуючи статтю І.Франка «Література, її завдання і найважливіші ціхи», щоправда без жодних покликів на її публікацію (прижиттєву чи у 50-томовому виданні творів)³¹, М.Василенко лише зауважує факт полеміки поета із І.Нечуєм-Левицьким (с.54). Далі він надто довільно переповідає зміст статті І.Нечуя-Левицького «Непотрібність великоруської літератури для України і слов'янщини (Сьогочасне літературне спрямування)», точніше її першої частини (с.54–60), в якій письменник зіставляв ментальність українців і росіян, навіть не намагаючись дослідити суть цієї полеміки та стосунок І.Франка до публікації цієї статті в Галичині. Поза тим всі факти й оцінки заочної полеміки І.Франка й І.Нечуя-Левицького щодо першої частини статті, причетність поета до повної публікації у львівській періодиці її другої частини з критичним оглядом російської літератури та переоцінка ставлення до викладених у ній думок відомі франкознавству. Їх подав упорядник сучасного видання культурологічних трактатів І.Нечуя-Левицького М.Чорнопиский³².

³¹ Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.26. – С.5–14.

³² Чорнопиский М. Баштовий української нації // Україна на літературних позах з Московщиною. – Л., 1998. – С.16–17.

Вислів І.Франка (с.108) «не здути того ніжного золотого пилку, котрий мов легкою мрякою, обслонює Ваше чуття, вилите на папір» стосувався не Лесі Українки, як вказує М.Василенко, а української поетеси з Галичини Уляни Кравченко, до того ж за покликом у списку літератури стоїть книга А.Крушельницького «Іван Франко: поезії»³³.

Загалом, епізод «Іван Франко – перший видавець творів Лесі Українки» повністю дублює статтю автора книги, однак структурно його вкраплено наче окремою статтею в підрозділ 1.2 без нумерації і з незрозумілими межами. Його значну частину займає доволі хаотичний і непослідовний перелік друкованих творів Лесі Українки у львівських виданнях (наприклад, друкування поезій у «Літературно-науковому вістнику» постійно переривають факти публікації в інших виданнях різних років, антології «Акорди», власні збірки поетеси тощо) – все це загальновідома в науці інформація, яка без точного місця публікації та без жодного джерельного аналізу хоча б за листуванням, документами редакцій чи архіву І.Франка, не додає нічого нового. Інша частина – переказаний зміст окремих статей І.Франка і Лесі Українки, публікація яких лягла в основу полеміки «Між своїми»: до речі, суть її докладно і на документах розкрита в публікації І.Денисюка «Національне питання в полеміці “Між своїми”» та брошури М.Гориня, поклики на які в автора відсутні, хоча багато фактів та елементів структури викладу дивним чином збігаються³⁴.

На сторінках книги М.Василенка дещо дивно читати критику українських дослідників, які «лише в кращому випадку можуть коротко згадати» (с.106) про співпрацю Лесі Українки та Івана Франка. Адже поруч простежується інформація про першопублікації поезій Лесі Українки за примітками 12-томового видання її творів, переписані речення із брошури В.Гориня³⁵ та статей І.Денисюка (с.108, 113–114, 118, 119–120). До того ж текст є суцільними цитатами, які позначені лапками або й ні, без покликів (за винятком окремих позицій, що зустрічаються безпосередньо в основному тексті), часто переривається цитуванням історіософської публіцистики (наприклад, Є.Гуцала, П.Штепи), яка не має жодного стосунку до предмету дослідження.

У висновках до розділу 1 М.Василенко подає «основні положення» (sic!) редакторської та видавничої діяльності І.Франка (с.134–135) – сім позицій, які повністю дублюють опублікований у статті «Ціна літературної праці»³⁶ «Регулямін» для видавництва Наукового товариства імені Шевченка (ті ж позиції є на с.44 книги), а отже ніяк не можуть бути власними висновками автора книги.

Зовсім заплутався М.Василенко між книгою Ю.Бачинського «Ukraina irredenta (по поводу еміграції): Суспільно-політичний скіц» (першодрук у Львові 1895 р. за почином Д.Лукияновича) та однойменною рецензією на неї

³³ Цей вислів І.Франка див. *Франко І.* Лист до Уляни Кравченко. Львів, 14 листопада 1883 р. // *Його ж.* Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.48. – С.369.

³⁴ *Денисюк І.* Національне питання в полеміці «Між своїми» // *Його ж.* Невичерпність атома. – Л., 2001. – С.186–194; *Горинь В.* Іван Франко і Леся Українка: відомий епізод «непорозуміння між своїми». – Л., 1998. – 86 с.

³⁵ *Горинь В.* Іван Франко і Леся Українка... – С.7, 13, 27–29, 67.

³⁶ *Франко І.* Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.38. – С.517–518.

І.Франка³⁷. Аналізуючи історичний процес розвитку національної свідомості українців, розглядаючи під тим кутом зору брошуру Ю.Бачинського і polemизуючи з її автором, І.Франко, серед іншого, подає, й таке уточнення: «А раз відчута буде – у кого з національних, у кого з економічних причин – потреба політичної самостійності України, то справа ся вйде на порядок дневний політичного жита Європи і не зйде з него, поки не осущить ся. Звісно, термін «політична самостійність» не треба розуміти зараз як цілковитий сепаратизм від Росії, як конечність сотвореня окремої української держави. Політична самостійність можлива і в звязку з Росією, при федеральнім еї устрою»³⁸. А це ще не настільки беззаперечна підтримка «української національної самостійності» (с.173), як про це хоче переконати читача М.Василенко, на противагу власне ідеям Ю.Бачинського³⁹.

Подібна плутанина виникла й з оповіданням «Війна за волю», автором якого був зовсім не І.Франко, як написано у М.Василенка (с.173), а російський письменник ХІХ ст., один зі співробітників журналу «Отечественные записки» Гліб Успенський. Це оповідання було опубліковане першим нумерованим числом Франкової видавничої серії «Дрібна бібліотека»: факт публікації І.Франком цього оповідання вперше ввів саме Б.Якимович, відтак кількість випусків «Дрібної бібліотеки» зростає до 15 позицій⁴⁰. Казус у тому, що переписуючи з монографії Б.Якимовича додаток зі списком видань у серії «Дрібна бібліотека» (с.322), М.Василенко звичайно ж вказав першим номером оповідання Г.Успенського (те саме й на с.158)⁴¹.

Однак М.Василенко не обмежується помилковим приписуванням І.Франкові чужих творів, а й без будь-яких підстав твердить, що «зі скромності він (тобто І.Франко – Авт.) власні замітки й кореспонденції підписував іменами тих, хто поставляв «сировину» для журналу та підказував їм, які факти з життя необхідні для публікації» (с.190).

У книзі М.Василенка стабільно простежується тенденція звузити суспільно-культурне життя галицьких українців межі ХІХ–ХХ ст. до «чи не єдиного прогресивного видавництва» (с.211, «Українсько-руська Видавнича Спілка»), «єдиного українського видання» (с.218, часопис «Зоря»). На щастя, УРВС хоча й була однією із найбільших, однак не єдиною видавничою організацією, що опікувалася українським книгодрукуванням: видавнича діяльність кожного з українських товариств Галичини, серед них також «Галицько-руської Матиці», «Просвіти», Наукового Товариства імені Шевченка, «Торбана», «Музикальної Бібліотеки» та інших, відіграла дуже позитивну роль у розвитку національної свідомості. Те ж стосується й української преси Галичини ХІХ ст.: зокрема, поряд із «Літературно-науковим Вістником», який став

³⁷ Франко І. *Ukraina irredenta* // Житє і слово. – 1895. – Т.ІV, ч.6. – С.471–483.

³⁸ Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т.53. – С.556.

³⁹ Історія цього видання у Львові й неоднозначне його сприйняття див.: *Нахлік С.* Франкова реценція «*Ukraina irredenta*» [Електронний ресурс]: <http://zbruc.eu/node/54518>

⁴⁰ Якимович Б. Іван Франко – видавець... – С.45, 583. У радянському франкознавстві фігурувало лише 14 позицій «Дрібної бібліотеки».

⁴¹ На вказаній с.158 абзац із переліком видань «Дрібної бібліотека» списано із монографії Б.Якимовича (див.: *Якимович Б.* Іван Франко – видавець... – С.58).

спадкоємцем «Зорі», найбільшими українськими виданнями, які виходили впродовж тривалого часу, були щоденники «Діло» і «Руслан». Ці тенденції – пониження ролі західноукраїнської інтелігенції в розвитку національного руху в Галичині, гіперболізація «образ» з боку її окремих представників, І.Франка, інших діячів культури, врешті – елементи плагіату спостерігаються у багатьох книгах друга і соратника М.Василенка, відомого есеїста Романа Горака (та той хоч не захищає дисертації із франкознавства, водночас також не гребує плагіатом).

У центрі уваги розділу 3 «Цензура письменницької, редакторської, видавничої діяльності Івана Франка: причини, наслідки, сучасний стан» (3.1 «Причини заборони та цензурування творів в академічному виданні І.Франка в 50-ти томах», 3.2 «Повернення вилучених і цензурованих творів Івана Франка») мала би бути цензура радянських часів, зокрема у 50-томовому виданні творів, натомість автор перераховує прижиттєві заборони публікацій без жодних покликів на документи та джерела (с.240–241). Те, що радянська цензура таки істотно «відкорегувала» творчість І.Франка, є загальновідомим фактом. Однак, у чому саме полягає цензура 50-томового видання, з книги М.Василенка залишається не зрозумілим: в ній відсутнє головне і найпростіше – зіставлення републікацій 50-томового зібрання творів із першодруками чи рукописами статей.

За якими публікаціями автор описує зміст деяких інших, справді недрукованих у 50-томовому виданні праць І.Франка, як-от: «Двоязичність і дволичність», «Соціалізм і соціал-демократизм», «Кринос – кринос!», рецензія на працю В.Шухевича «Гуцульщина» та ін., теж не зрозуміло, адже точні координати рукописів, першодруків чи сучасних видань не подано у жодному випадку, а помилки, як на випадок зі статтею «Кринос – кринос!»⁴², викликають запитання, чи взагалі бачив автор вказані публікації?!

До речі, М.Василенко захвалює себе за видання книжки «Мозаїка», яке він здійснив перший раз аж 2001 р. у Львові, за повністю підготованим рукописом славної пам'яті внучки письменника Зеновії Тарасівни Франко, який він просто поцупив з видавництва, де працював редактором⁴³ – праця на той час, правду кажучи, повністю застаріла! Заслуга добродія М.Василенка – опублікування готового рукопису і ... приписання свого прізвища до упорядниці, лайка «а ля Горак» на всіх франкознавців України за «поганий» п'ятдесятитомовик. Пане Василенко, Ви хоч мертвих полишіть у спокої, бо про франкознавство взагалі Ви маєте просто туманне уявлення!

Урешті, подамо лише деякі фразеологічні конструкції М.Василенка, які справді здатні спантелечити чи розвеселити читача: «захланна навальність» (с.10), «ідеологічний формотворець» (с.32), «Через діяння» (с.33 – це окреме речення), «соплемінники» (с.51), «приклав свій розум, серце й професійних фах» (с.73), «наука духовності» (с.135), «старше покоління молодших письменників»

⁴² Див публікацію полемічної статті І.Франка «Кринос – кринос!»: Діло. – 1911. – 15 (2) листопада. – С.1 (а не 10 листопада, як указує автор, с.252).

⁴³ Василенко М. Нам треба Франкової сили і волі // Франко І.Я. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 т. / Упор. З.Т.Франко, М.Г.Василенко. – Л., 2001. – С.427–429.

(с.139), «сословна праця» (с.141), «О.Кониський ставив прапором свого завдання» (с.199), «газетярська діяльність» (с.201).

Варто також проаналізувати, наскільки текст монографії відповідає заявленій науковій новизні (с.26–27):

1. Робота «є першим комплексним дослідженням редакторської та видавничої діяльності І.Франка в новітній час» – першими такими дослідженнями є монографії Б.Якимовича (1996, 2006 рр.) та десятки статей цього автора, починаючи від 1985 р.

2. У ній «уперше бібліографовано і введено до наукового обігу та проаналізовано певну частину праць І.Франка, твори, що були «ідеологічно редаговані», тобто урізані та недруковані за радянського часу». Спираючись на текст книги, список використаної літератури та додатки, можна стверджувати, що це не відповідає істині: основний текст спирається у більшості на статті 50-томового видання без жодного порівняння з їхніми першодруками та є плагіатом, додатки зі списками видавничих серій І.Франка взяті з монографії Б.Якимовича, перелік періодичних видань без жодних вказівок на конкретні статті легко упорядкувати за 50-томовим виданням.

3. «І.Франко був не лише організатором видань, а й (що головне!) пропагандистом ідей» – цього постулату не заперечували навіть публікації радянських часів.

4. «Вперше виділено й досліджено тематично-ідейні особливості видань за важливістю їхнього резонансу в незалежній Україні», оскільки інша конкретика щодо типу видань відсутня, подамо: над дослідженням української періодики Галичини працює Науково-дослідний інститут пресознавства ЛННБ імені Василя Стефаника (поклики на його видання в автора відсутні), над рукописними книжковими та іншими виданнями – Інститут джерелознавства, інститути рукописів тощо, а ще є Інститут франкознавства при філологічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка, Інститут Івана Франка НАН України у Львові.

Ми починали з того, що рецензована «монографія» (беремо це слово спеціально в лапки) є фактично публікацією М.Василенком його дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій. Тут виникають питання іншого роду: як міг цей чоловік захистити такий плагіат, суміш перекручень і псевдонаукових висновків? До речі, навіть текст автореферату написаний вкрай неграмотно, ніби ніхто його, крім автора, так і не читав?

Ще один дуже промовистий факт. Ми перевірили, чи працював М.Василенко в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові, на архівні справи якого той покликається. І що думає читач? Так, цей чоловік справді **ніколи** не переступав порогу ЦДІА України у м. Львові, а **всі** архівні поклики елементарно списав із праць Л.Маляренко, В.Гориня, Б.Якимовича etc. Мабуть, цей «вчений» так само ніколи не був і в інших архівосховищах, але

хай це вже перевіряють компетентні органи, яких має зацікавити науковий ступінь недолугого плагіатора.

Маємо також враження, що М.Василенко навіть не тримав в руках друкованих книжок, про які він розписує у своєму опусі.

Ми з повагою ставимося до наукових здобутків професора Миколи Степановича Тимошика, який був науковим керівником роботи М.Г.Василенка. Та хіба він не знав праць Б.З.Якимовича, який займається видавничою діяльністю Івана Франка від 1985 р., не знав, що його здобувач нахабно посписував у Л.Маляренко, В.Гориня, Б.Якимовича, та ще й не міг дати собі ради з тим плагіатом? А куди дивилися офіційні опоненти, члени спецради? Врешті, а як проходила ця псевдодисертація через експертну комісію ВАК? Без якихось позанаукових чинників таку халтуру мали б однозначно відхилити. Але... яке життя, така й наука! А корупція в науці (чи реальна, чи віртуальна) є чи не найбільшим злочином і проти самої науки, і супроти держави та й врешті – Бога.

Маємо надію, що теперішній контролер від науки – ДАК при Міністерстві освіти і науки України повернеться до перегляду наукового «здобутку» Михайла Григоровича Василенка і зробить відповідні висновки – і на тепер, і на майбутнє!

А ще: в гуцульській коломиїці співається:

*Та такому фраїречку
Пора в писок дати!*

І не одному М.Василенкові – забагато їх у нас тепер розвелось! Та й справді. Народ скаже, як зав'яже!

Н.В.Кобрин (кандидат історичних наук, викладач Львівської середньої спеціалізованої музичної школи-інтернату ім. Соломії Крушельницької),

Б.С.Тихолоз (кандидат філологічних наук, доцент Львівського національного університету ім. Івана Франка),

Б.З.Якимович (доктор історичних наук, професор, заслужений працівник культури України, професор Львівського національного університету ім. Івана Франка)

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Туранли Ф.

Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2016. – 606 с.

Дурість-бо людська найбільше
дивується і поважає
Те, що ховається в марних словах,
загадкових і темних,
Правдою ті уважаючи речі,
що звуком приємним
Слух дотикають і думку приглушують
дзвоном добірним.
Тит Лукрецій Кар

Рецензована книжка, як й інші публікації Фергада Туранли – це малограмотна маячня. Вистачить подивитися на назву¹. Аргументи та висновки тим більше не надаються для аналітичної рецензії. Утім навряд чи на таку існує запит, адже в Україні істориків-тюркологів – одиниці (подібних спеціалістів у нашій країні не готують), тоді як фахівці з української історії по-провінційному не наважуються оцінювати студії, оперті на іншомовні джерела. Тому, власне, спеціальний аналіз вад першої книжки цього ж автора² виявився марним, знайшовши відгук лише у поодиноких

¹ Окрім того, що термін «козацька доба» суперечливий (адже в Україні існували й інші стани), хронологічні межі книжки значно вужчі за «козацькі часи», якщо користуватися термінологією М.Грушевського. Автор не пояснює запроваджених обмежень. За рамки об'єкту історії України винесено й османський південь, включно з Кримським ханством, що суперечить візії О.Пріцака, якому посвячено цю книжку. Поняття «османсько-турецькі писемні джерела» – плеоназм, тому що термін «османсько-турецький» уживається саме для літературного, отже писемного варіанту турецької мови. Так що сама назва книжки попереджає навіть про нудний виклад.

² Див.: Галенко О. Hortus Orientalis // Український гуманітарний огляд. – Вип.5. – К., 2001. – С.173–192 («Бровко і Цуцик»); Його ж. Поговоримо про іхтіологію (з приводу відповіді Ферхада Туранли на мою рецензію) // Там само. – Вип.6. – К., 2001. – С.213–216.

фахівців³. Ніхто навіть не зауважує, що Ф.Туранли сам тихцем зізнається у власній некомпетентності⁴, та й плагіаті⁵.

Отож рецензована книжка має грифи аж двох установ: Інституту сходознавства НАН України, Львівського національного університету імені Івана Франка; трьох (!) редакторів: «наукового» (Я.Калакура), «літературного» (А.Лучик), «відповідального» (Ю.Кочубей); трьох рецензентів: О.Бачинська, С.Леп'явко, турецький історик Юджель Озтюрк. Випустило працю Ф.Туранли у світ наукове видавництво – видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Утім сам автор цілком тверезо оцінює власний твір, адже він... ховає його від усіх! У редакції «Українського історичного журналу» про книжку стало відомо завдяки рецензії на неї Віталія Щербака. Однак самої праці рецензент не те що не надав, а навіть не показав. Видавництво «Києво-Могилянська академія» теж не оголосило про випуск книги, а на звернення редакції часопису там пояснили, що наклад видання дуже малий, і що віддруковані на той момент примірники вже забрав автор, утім пообіцяли передати йому запит. Незабаром Ф.Туранли, справді, особисто з'явився в редакції «УІЖ», продемонстрував один примірник, але відразу його й забрав (!), позаяк, мовляв, у нього більше немає, а наявний конче потрібен «для захисту»⁶. Автор пообіцяв обдарувати редакцію, та ще й із відповідним написом, уже у сані доктора наук, адже посольства Туреччини та Саудівської Аравії фінансуватимуть друк додаткового накладу⁷, а поки що квапив із публікацією рецензії В.Щербака.

³ Н.Яковенко в огляді 5-го випуску «УГО» згадала про мою рецензію: «[...] Ф.Туранли рецензент цілком переконливо закидає невігластво та схильність до плагіату» (див.: Критика. – Вип. 7/8. – К., 2001. – С.3). Московський тюрколог І.Зайцев висловився так: «Працю Ф.Туранли [...] було підано справедливої й жорсткої критиці О.Галенка та з наукового погляду вона цінніста не представляє» (див.: *Зайцев І.В.* Крымская историографическая традиция XV–XVIII вв.: Пути развития. Рукописи, тексты, источники. – Москва, 2009. – С.127, прим.101).

⁴ Лише два приклади. У рецензованій книжці автор виступає під іменем «Ферґад», а не «Ферґад», як раніше. Це – поштупка моєму ранішому зауваженню щодо правопису цього імені (див.: *Галенко О.* Hortus Orientalis. – С.179). Другий приклад – уточнення назви «Хроніки Сілягдара». Свою назву вона бере від титулу її укладача – Сілягдар («Зброєносець») і не може означати «хроніку зброєносців», як це раніше представляв Ф.Туранли (див.: Там само. – С.176). Інша річ, що нова версія назви «Історія Зброєносця» (с.46 у рецензованому виданні) теж не годиться, адже титул є складовою власного імені й не потребує перекладу. Та й хроніка має авторську назву «Оповідь перемоги» («Nusretname»).

⁵ До своєї першої книжки Ф.Туранли вклав велику транслітерацію латиницею поеми Мегмеда Сенаї про Іслама Герєя. У рецензії я зауважив, що примітка на першій сторінці цієї транслітерації не відповідала виглядом решті тексту й наводила на підозри щодо плагіату (див.: *Галенко О.* Hortus Orientalis. – С.189–190). У відповідь на виправдання Ф.Туранли (див.: *Туранли Ф.* Лжегерояндвий куш великовченості... // Український гуманітарний огляд. – Вип.6. – К., 2001. – С.204–212) я навів також інші ознаки плагіату (див.: *Галенко О.* Поговоримо про іхтіологію // Там само. – С.213–216). Мої аргументи досягли мети, тому коли цю саму транслітерацію Ф.Туранли передрукував і у своїй наступній книжці «Тюркські джерела до історії України» (Київ, 2010 р., 368 с.), то прибрав оту зрадливу примітку (с.277), звісно, без подяк за слушне зауваження. Утім рецензована книжка теж не згадує про дискусію на шпальтах «УГО».

⁶ Ця подія фіксується 26 грудня 2016 р., що припадає на день народження автора. Це зайвий раз демонструє режим секретності, яким він оточив свою книжку. Про день народження повідомляє тристорінковий curriculum vitae, уміщений у рецензованому виданні на с.586–588.

⁷ Видавництво таки оголосило про книжку, але під виглядом об'яви на замовлення з додаткового тиражу («Готується до друку додатковий тираж!»). Коштуватиме примірник на замовлення – 300 або 330 грн (саме так, чомусь указано дві ціни). Отож натяки на закордонних спонсорів – блеф (див.: [Електронний ресурс]: <http://publish-ukma.kiev.ua/ua/katalog/istoriya/293-kozacka-doba-istoriyi-ukrayini.html>; сторінку відвідано 17 лютого 2017 р.).

Зрозуміло, що за таких умов редакція «Українського історичного журналу» була змушена затримати відгук В.Щербака, а тим часом дирекція Інституту історії України НАНУ таки роздобула та скопіювала секретну книжку (між іншим, її заявлений наклад – 500 прим.).

З огляду на переконливі ознаки авторської самооцінки, логічно постає питання: як ця книга змогла здобути гарантів її наукових (предметно – докторських) стандартів? Очевидно, що головна підозра падає на апробантів видання. Справді, нещодавні публікації Інституту сходознавства імені А.Кримського НАН України ставлять під сумнів компетентність його вченої ради⁸. Брак апробації в Києво-Могилянській академії, яка видала книжку, свідчить, що автор не здобув фахової підтримки в авторитетній кафедрі історії цього вишу, зате, як не парадоксально, тішиться покровительством вищого начальства⁹. Науковий редактор (Я.Калакура, Київський національний університет імені Тараса Шевченка) спеціалізується на українській історіографії, а це явно не відповідає тематиці рецензованої книги (історія України, тюркологія), що, утім, не є дивиною для представників історіографічного цеху в пострадянській Україні. Власне серед редакторів і рецензентів видання взагалі немає жодної (!) особи з потрібною кваліфікацією, адже п'ятеро з них не знають османсько-турецької, а Ю.Озтюрк – української мови.

Певно, не обійшлося й без людської недосконалості... Так, обидва опублікованих на цей момент відгуки на монографію Ф.Туранли – а це згадана рецензія В.Щербака, а також допис І.Патриляка (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) – мають нечіткі сліди авторства... самого Ф.Туранли¹⁰.

⁸ Див.: *Галенко О.* [Рец.] «Путешествие патриарха Антиохийского Макария»: Киевский список рукописи Павла Алеппского / Изд., пер., комм., предисл. Ю.И.Петровой, под ред. В.С.Рыбалкина. – К.: Институт востоковедения им. А.Е.Крымского НАН Украины, 2015. – 268 с. // *Український історичний журнал.* – 2016. – №1. – С.199–206.

⁹ Серед добродіїв є й колишній президент і теперішній голова вченої ради Національного університету «Києво-Могилянська академія» С.Квіт, під час ректорської каденції якого Ф.Туранли влаштувався працювати до цього вишу. С.Квіт знехтував критикою свого піклванця в «Українському гуманітарному огляді», хоч журнал видається під грифом цього ж університету (примірник зі своєю рецензією я вручив йому особисто). На відміну від ректора, кафедра історії дотримується послідовності, тому Ф.Туранли, попри амбіції історика, притулювся на кафедрі загального та слов'янського мовознавства. Завідує нею В.Лучик, а професорка цієї ж кафедри А.Лучик (sic!) значиться «літературним редактором» у рецензованій книжці (як і, до речі, у попередній). На сайті цієї кафедри Ф.Туранли представляється автором двох монографій (див.: [Електронний ресурс]: <http://www.ukma.edu.ua/index.php/osvita/fakulteti/fgn/kafedra-movoznavstva>; сторінку відвідано 17 лютого 2017 р.), хоч за жанром це – публікації джерел.

¹⁰ Рецензії виставлено на згаданому у прим.7 сайті видавництва НаУКМА. Окрім того, відгук І.Патриляка раніше вийшов у «Віснику Київського національного університету імені Тараса Шевченка», серія «Історія» (2016 р., №3 (130), с.87–88; див. також: [Електронний ресурс]: <http://bulletin.history.univ.kiev.ua/images/pdf-nomery/130/130.pdf>).

Крім кострубатого та нерідко безладного викладу, «фірмова» ознака стилю Ф.Туранли – рясне й часто недоречне використання слів «зазначений», «згаданий» чи подібних. На них можна надібати вже в першому абзаці, а то й у першому реченні тексту. Так, у рецензії В.Щербака перший абзац закінчується тирадою про «свідчення нового оптимістичного імпульсу в розвитку означеної галузі». Ту саму руку видає й майже ідентичне «зазначена галузь» у першому реченні з передмови Ю.Озтюрка в рецензованій книжці (докл. про це далі): «Монографія «Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття)» Фергада Туранли є першим комплексним джерелознавчим дослідженням у

Утім не слід недооцінювати й ролі автора, тим більше що він уже довів, що не гребує підлогою¹¹. Тому, ураховуючи сумнівну якість наукової апробації нової книжки Ф.Туранли, метою цієї рецензії є виявлення саме ознак шахраювання. Для цього обмежимося трьома елементами оформлення, від яких залежало враження про науковий рівень видання. Це – список джерел, зразки османських джерел та передмова Ю.Озтюрка. Вони були покликані засвідчити (себто справити враження) вміння автора читати османсько-турецькі джерела, його працьовитість та міжнародне визнання наукових заслуг.

Список джерел. Здатність Ф.Туранли читати незрозумілу мову демонструє картинка, що складається з шести сторінок (с.434–439), ущерть записаних – щось із 30 рядків на сторінку – арабськими літерами. Вона називається «Писемні джерела арабографічним письмом». У дійсності у цьому списку 11 джерел, із них 10 видань (не рукописів) творів авторства Ібрагіма Печеві, Кятіба Челебі, Сенаї, Галіма Ґерея, Сілягдара, Евлії Челебі, Мустафи Наїми, Мегмеда Рашида, Абдулґаффара Киримі, Ферідуна. А такий довгий цей список вийшов за рахунок того, що деякі твори поділялися на томи або видавалися в кількох томах, тож Ф.Туранли присвятив кожному тому номер і переписав один і той самий заголовок. Наприклад, для «Історії Наїми» потрібно було 6 позицій для кожного тому (у списку це №13–18). Але й одержаного списку з 21 заголовка вистачило б хіба на 1 сторінку. Решта – 5 сторінок – це заголовки використаних підрозділів. Османські нарративні твори (хроніки, життєписи, подорожні записи тощо) звичайно поділялися на невеличкі розділи, присвячені окремій події, тож ці готові заголовки допомагали у створенні потрібної картинки. На щастя для тих, хто не знає османсько-турецької мови, нумерація дозволяє побачити ієрархію у списку. Заголовки праць та окремих томів

зазначеній галузі» (с.7). У рецензії І.Патриляка хоч і відчувається стороння редакція, але по одному разу все ж проходилося «зазначений період», «згадана монографія».

Та справжнього автора в обох відгуках видають надмірні апології на свою адресу й самовпевнені заяви про те, що його книга робить внесок до «української османістики» або «української тюркології». Жоден із рецензентів, які підписалися під цими заявами, не має жодної компетенції в тюркології. А В.Щербак на додачу взяв на себе дві нечемності у заяві про нібито нікчемність османістики в Україні без Ф.Туранли: «Проте їх (треба: їхніх – О.Г.) зусиль виявилось недостатньо для повноцінного розвитку української османістики, що зумовило низький загальний рівень її результативності». Було поіменно перераховано шістьох тюркологів. П'ятьох із них уже немає серед нас. Але слова В.Щербака напевно дійдуть до В.Остапчука, професора османістики з Торонтського університету. Так само ця критика стосується й Інституту історії України НАНУ, в якому працює автор цих рядків, і де видається «Український історичний журнал», куди В.Щербак подав свою рецензію.

¹¹ Маю особистий досвід. Виступаючи упорядником (власне, редактором) збірки матеріалів конференції на вшанування О.Пріцака, я вважав за потрібне зробити примітку до статей Ф.Туранли та Г.Халимоненка про те, що названі особи не брали участі в конференції, і їхні тексти я не редагував. Це був компроміс із директором бібліотеки НАУКМА Т.Ярошенко, яка, не рахуючись із моїми протестами проти друкування дурниць під моїм іменем та ще й поданих із запізненням, включила ці статті до збірки, а Ф.Туранли – ще до складу редколегії. Звісно, з отаких потуранням з боку начальства останній якось примудрився виправити мою примітку у процесі друку так, що нібито він виголошував доповідь, а отже приписав мені свою брехню (див.: Спадщина Омеляна Пріцака та сучасні гуманітарні науки: Мат. міжнар. наук. конф. 28–30 травня 2008 р. – К., 2009. – С.269). Тільки ж він не подбав зробити таку саму послугу згаданому Г.Халимоненкові, отже оригінальний знак і смисл мого протесту у виданні зберігся (див.: Там само. – С.282).

пронумеровано наскрізно (до 21). А назви підрозділів мають перервну нумерацію, і їх номери вирізняються дужкою.

Інша річ, що під першим томом «Історії Наїми» (№13) не значиться жодного розділу. Дійсно, у першому томі цієї хроніки немає повідомлень про українських козаків, які займають увагу автора, а Кримське ханство він до об'єкту історії України не відносить. Не подано назв розділів і під двома томами подорожніх записок Евлії Челебі (№9–10), які теж мають підрозділи. Отже ці гасла хіба тільки наповнюють список, і то лише вибірково.

Мало того, Ф.Туранли ще погрожує, що список міг бути й довший. Це демонструють його приписки «та інші повідомлення», якими закінчується перелік розділів хроніки Сілягдара («Зброєносця») Финдиклили Мегмеда Агі (два томи під №7 і 8). Щоправда, цим же він фактично розписується в тому, що список друкував не він, бо ж зізнаватися в неповноті – небезпечно. Схоже на натяк, ніби якесь посольство, турецьке чи саудівське, ще допоможе додрукувати в довиданні?

На диво, у списку немає архівних матеріалів. У переліку арабографічних джерел лише один документ із варшавського Головного архіву давніх актів. Загадковим є брак тут гасла про султанський наказ (в оригіналі!) з Центрального державного історичного архіву України в м. Львів, на який автор посилається та ще й наводить його факсиміле (с.572).

Але головною сенсацією стала відсутність списку опрацьованих архівних фондів або бодай окремих документів з османських архівосховищ. Мало того, що сам Ф.Туранли без увагу про них поминає, так ще й турецький експерт хвалить книжку за введення в науковий обіг «архівних документів» (с.7 – український текст, с.11 – турецькою: «arşiv belgeleri»). Гасла про документи з архівними шифрами у списку є, але вони потрапили до розділу під заголовком «Писемні джерела латинською графікою» (sic!), ніби османці послуговувалися латиницею! Кожен із цих документів подано під окремим гаслом. Більше того, у гаслі цитується початок цих документів, займаючи декілька рядків – і це істотно збільшує обсяг не такого вже й великого списку зі 107 гасел. Архівні шифри починаються з абrevіатур латиницею BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) та TSMA (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi), і їх легко упізнати у цьому списку навіть не знаючи мови. Проте автор знайшов їх не в архіві, а запозичив із різних публікацій, де їх наведено в турецькій транскрипції латиницею, що й пояснює, чому ці посилання опинилися саме у цій частині бібліографії. Слід, однак, нагадати, що латиниця використовується в Турецькій Республіці з 1 листопада 1928 р., а османсько-турецька мова послуговувалася винятково арабським письмом. Отже Ф.Туранли не користувався оригіналами, а розподіл списку османських джерел на арабо- та «латинографічні» – нісенітниця.

Залишається тільки згадати, що у списку джерел латинською графікою повторно згадуються видання тих самих наративів, присутніх у списку арабографічних джерел (та ж таки «Історія Наїми» – №106–107, історія Сілягдара – №91–92, «Гюльбюн-і ханан» – №77 та ін.). Причому серед них трапляються і спрощені перекази (турецькою «sadeleştirme»), як щойно згадана хроніка

Сілягдара. Є тут і неосманські, але написані латинською графікою видання однієї з праць Кантеміра (англійською №74 та сучасною турецькою №80–81). Водночас парі османських рукописів, що зберігаються в бібліотеці Сулейманіє (№74, 89) – явно місце серед арабографічних джерел. Словом – цілковитий безлад.

Та для всіх, хто вміє бодай трохи розбирати латинські літери, головною родзинкою буде впізнати у списку «джерел» (!) також дисертації з Туреччини (№75, 90, 99), монографії з доданими джерелами (№86–87), та навіть статті з турецької «Ісламської енциклопедії» (№82). Цікаво, професори історії, чи то пак історіографії, які поручилися за Ф.Туранли, подарували б таке своїм студентам?..

Зразки османських джерел. Хоча з наведених спостережень здатність Ф.Туранли читати оригінальні архівні документи потрапляє під сумнів, треба ще з'ясувати походження факсимільних репродукцій османських документів, наведених у книзі. До того ж вони відзначені архівними шифрами. Для всіх випадків не можна напевно встановити, звідки їх роздобуто. Усе-таки в Туреччині копії архівних документів замовляються легко. Однак поза сумнівом автор не відкрив їх сам, а робив свій відбір за публікаціями латиницею. За архівним шифром факсимільний зразок №1 відповідає гаслу №94 зі списку джерел латинським письмом, зразок №4 – гаслу №93 з того самого списку, і відповідно: зразок №5 – гаслу №96 списку, зразок №6 – гаслу №72 списку, зразок №7 – гаслу №13 списку.

Для зразка №5 можна навіть точно вказати джерело даних про зміст та й самого зображення. У книжці воно відверто вказане в посиланні 678 (с.230), де цей документ передруковано арабськими та латинськими літерами з посиланням на посібник з османської палеографії й дипломатики: Ali Aktan, Osmanlı Paleografyası ve Siyasi Yazışmalar. İstanbul, 1995, Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı Yayınları, s.219; док. №31, факсиміле документа в додатку посібника (s.261). Словом, жодної інтриги насправді немає. Ідеться про документ, що випадково трапився авторові в підручнику, а не нібито під час його архівних розшуків.

Загадкові лише зразки №2–3. Обидва ці документа з історичного архіву у Львові є османськими оригіналами, писаними арабськими літерами. Але Ф.Туранли відніс їх до «писемних джерел кирилицею» (гасла №1–2). Принаймні не потрібно вміти читати по-турецьки, щоби переконатися.

Геть несподівана річ затесалася до зразків джерел на с.582–583 під заголовком «Трансформований зміст тексту «Становище козаків» з літопису Наїми». Це не що інше, як спрощений переказ сучасною турецькою мовою підрозділу хроніки. А транслітерований текст цього ж розділу вміщено перед ним. Слід зазначити, що таку саму штуку автор утнув і в ранішій своїй книжці¹².

¹² Туранли Ф.Г. Тюркські джерела до історії України. – К., 2010. – С.51–54. При цьому переклад українською Ф.Туранли робить саме з переказу (посилання не надане), а не з оригінального тексту. Пор. прямиий переклад цього самого розділу з джерела в: *Наїма Мустафа*. Гюсейнові гори у витягу історій із заходу та сходу (Повідомлення про Україну) / Пер. з османсько-турецької

Утім щойно згаданий зразок №2 – брат султана Сулеймана теж наведено й у транслітерації оригінального тексту, і в переказі сучасною турецькою мовою (с.184–185, прим.536, походження джерела не зазначене), причому переклад зроблено саме з переказу (с.184–186) та ще з непозначеними «поправками» від самого Ф.Туранли¹³.

Передмова. За передмову до книги насправді взято рецензію турецького історика Ю.Озтюрка. Наведено її оригінальний текст, а також у перекладах українською й англійською. В українському перекладі ця передмова вирізняється особливо пересмаленою маячнею, а ще – неприхованими компліментами на адресу Ф.Туранли. Навіть незнайомі з турецькою мовою мусять легко впізнати в ній стиль самого Ф.Туранли. Аби все-таки дізнатися, що ж насправді написав Ю.Озтюрк, пропоную декілька фрагментів у власному перекладі. Це робиться не лише, щоб викрити махінації Ф.Туранли, але й вступитися за репутацію його турецького добродія:

«Монографії Фергада Туранли [...] належить першість у своїй (не зазначеній – *О.Г.*) галузі з доволі багатьох кутів зору. Про них буде трохи нижче. Але перш за все пояснимо, чим вона особлива в найширшому розумінні. Ця монографія великою мірою важлива з того погляду, що пропонує султанські накази, листи, міждержавні угоди та інші подібні архівні матеріали, [а також] повідомлення хроністів про цю епоху, що були оповідані прозорим стилем.

Автор не вважає за достатнє запропонувати у своєму дослідженні джерела, а водночас відводить місце широкому аналізу, тлумаченню разом із методологією використання писемних джерел. Таким чином, пропонуючи доволі широке коло джерел для майбутніх досліджень у цій царині, він також надає важливі доповнення стосовно того, як ці джерела та в яких царинах можуть бути використані»¹⁴.

О.Галенка та О.Кульчинського. – К., 2016. – С.148–150. Зауважимо, що цитування та посилання на хроніку Сілягдара покликаються на видання переказу, а не оригіналу, що його підготував Ісмет Пармаксизоглу (с.101, 376, 409 та ін.).

¹³ У транслітерації з оригіналу місце видання берату було пропущене й позначене трикрапкою, у переказі пропуск супроводжено словами: «Місце написання документа не прочитуються» («Belgenin yazıldığı yer okunamamakta»). А от у перекладі Ф.Туранли впевнено востромив: «Місце написання [Стамбул]» (с.186). Крім підлогу та нехтування оригіналом, оця неузгодженість між оригіналом і переказом – з одного боку, та автором – з іншого, із головою видає ще й плагіат.

¹⁴

«Ferhad Turanlı'nın [...] monografisi bir çok açıdan sahasında ilk olma özelliği taşımaktadır. Bunlara aşağıda kısa kısa yer verilecektir. Ancak, öncelikle monografinin en genel anlamda nasıl bir özellik taşıdığını belirteceğiz. Bu monografi, Osmanlı sultanlarına ait buyruklar, mektuplar, iki ülke arasında yapılmış antlaşmalar gibi her türden arşiv belgelerine, döneminin (16. yüzyılın ortasından 18. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar) olaylarını belli yorumlarla nakleden vakanüvislere büyük ölçüde müracaat etmesi bakımından önem taşımaktadır.

Yazar, araştırmasında, kaynaklara müracaat etmeyi yeterli görmüyor aynı zamanda geniş tahlil ve aktarımlarla yazılı kaynak kullanma metodolojisine de yer veriyor. Bu suretle, bu alanda yapılacak araştırmalara geniş bir kaynak portföyü sunmak yanında, bu kaynaklardan nasıl ve hangi alanlarda istifade edilebileceği hususunda da önemli katkılar sağlıyor» (с.11).

Далі:

«Автор наочно розкриває, що турецький чинник відчутно впливав на політичну історію та соціально-економічний розвиток України впродовж досліджуваного часу. Під цим оглядом, із багатьох мов та діалектів, уживаних упродовж тюркської історії, а також і у Кримському ханстві, найважливішою була османсько-турецька, і виглядає потрібним, щоби писані нею джерела публікувалися за результатами літературно-мовознавчого аналізу в рамках загальнотеоретичного встановлення їх багатого змісту. Писемні джерела, що стосуються Кримського ханства, яке посідає найважливіше місце у стосунках України з Туреччиною, також значною мірою були писані цією мовою»¹⁵.

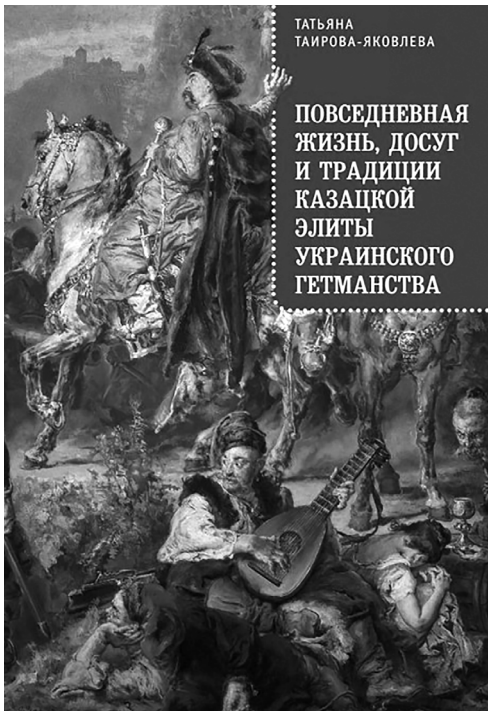
Із цитованих пасажів видно, що передмова – нейтральна аж до тривіальності рекомендація книжки. Предметніше рекламується турецький чинник в історії України, що й не дивно почути від турка. Це – слово людини, поверхово ознайомленої з рецензованим текстом, яка відбувається побажаннями, що не переобтяжують її відповідальністю. І турецький текст оригінальний. Але будучи переконаним, що ніхто з його гарантів не насмілиться взяти під сумнів його ж переклад, Ф.Туранли понаписував від імені свого сумлінного добродія бозна-що. Приміром: «у монографії залучено до наукового обігу велику кількість знайдених автором у фондах сховищ архівних документів», «автор [...] застосовує особливу методологію ретельного аналізу та інтерпретації матеріалів писемних джерел», якась «інтерпретаційно-когнітивна методологія з урахуванням принципів сучасного міждисциплінарного підходу», якісь «джерелознавчі пам'ятки, що зберігаються в архівних фондах Туреччини османського періоду» та ін.

Отже рецензована книжка подає приклад зухвалої шахрайства. На жаль, це не те шахрайство, яким один філософ жартома допікав іншому (Гераклітові) словами, цитованими в епіграфі. Тоді навіть не йшлося про махлювання. Просто один філософ таки розумів іншого, тоді як теперішні редактори, рецензенти й цілі вчені ради не дають собі з цим зайвого клопоту. Тим більше, коли книги друкуються легко, а техніка пішла далеко вперед від тростини та гусячого пера, дозволяючи елементарно красти чужий доробок. Рецензоване видання нагадує, що без особистої відповідальності науковців місце науки заступає маячня. Ця рецензія мала за скромну мету викликати в гарантів Ф.Туранли бажання почитати його книжку, адже її написано в основному зрозумілою їм мовою (хоч літредактор їй таки потрібен).

О.І.Галенко (Київ)

15

«Yazar, incelediği dönem boyunca Ukrayna siyasi tarihi, sosyal ve iktisadi gelişiminde Türk faktörünün etkili olduğu temasını göz önünde bulundurmaktadır. Bu bakımdan, Türk tarihi boyunca, ayrıca Kırım Hanlığındada kullanılan bir çok lehçe ve diyalektlerden en önemlisi olan Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metinlerin edebî ve filolojik açıdan tahlil edilerek genel teorik çerçevelerinin zengin içerikli tanımlarla aktarılması lüzumlu görülmüştür. Ukrayna-Türkiye ilişkilerinde en önemli yeri işgal eden Kırım Hanlığı'na ait yazılı metinler de büyük ölçüde bu dilde yazılmışlardır» (с.11).

ТАИРОВА-ЯКОВЛЕВА Т.
ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ, ДОСУГ И ТРАДИЦИИ
КАЗАЦКОЙ ЭЛИТЫ УКРАИНСКОГО ГЕТМАНСТВА. –
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ: АЛЕТЕЯ, 2016. – 198 с.

ТАЇРОВА-ЯКОВЛЕВА Т.
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ, ДОЗВИЛЛЯ Й ТРАДИЦІЇ КОЗАЦЬКОЇ
ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКОГО ГЕТЬМАНСТВА. – САНКТ-ПЕТЕРБУРГ:
АЛЕТЕЯ, 2016. – 198 с.

Ім'я російської дослідниці з Санкт-Петербурга Тетяни Таїрової-Яковлевої добре відоме українським фахівцям насамперед як автора глибоких монографій, присвячених Гетьманщині¹, фундаментальних археографічних публікацій², упорядника описів цінних архівних фондів³ (не торкаємося тут її письменницької діяльності). Цього разу вона звернулася до малодослідженої проблематики – повсякденності Гетьманщини.

Цей напрям завжди залишався в тіні досліджень істориків не тільки України, але й майже всього слов'янського світу. Так, у Росії подібні твори знано-го історика, можна сказати класика у цій галузі, І. Забеліна викликали глузливі насмішки з боку самого Л. Толстого. Хіба що в польській історіографії не було такого зневажливого ставлення (достатньо згадати енциклопедію З. Глогера). Представники української дореволюційної історіографії порушували окремі аспекти вказаної проблематики (особливо слід відзначити матеріали, уміщені на шпальтах «Киевской старины», праці етнографа М. Сумцова й ін.). Але в підколоніальних умовах вітчизняні історики, долаючи жорстку цензуру, намагалися дослідити в першу чергу національно-визвольну боротьбу народу, історію державотворення тощо. Після революції 1917 р. вивчати повсякденне життя колишньої верхівки суспільства стало небезпечним, йому відводилося місце хіба що в музеях, де речі з конфіскованих маєтків (якщо не були знищені та пограбовані) займали місце в експозиції «Побут поміщиків». Ясна річ, що козацька старшина підпадала під рубрику «експлуататорів», а оскільки вона була українською, то ні про яке дослідження її побуту й повсякденного життя не могло бути мови. Тільки в еміграції стало можливим цим займатися (студії О. Воропая

¹ Див.: *Яковлева Т.Г.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни. – К., 1998; *Ї ж.* Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003; *Таїрова-Яковлева Т.Г.* Мазепа. – Москва, 2007; *Ей же.* Гетманы Украины: История о славе, традициях и мужестве. – Москва; Санкт-Петербург, 2011; *Таїрова-Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа і Російська імперія: Історія «зради». – К., 2013.

² Батури́нский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. – Санкт-Петербург, 2014.

³ Малороссийский приказ. Описи фонда №229 Российского государственного архива древних актов. – Москва, 2012.

та Є.Онацького торкалися цього аспекту). У незалежній Україні з'явилася важлива праця О.Дзюби⁴, яка по суті стала першою. Утім уже з назви видно, що вона не охоплює всього джерельного матеріалу та стосується тільки XVIII ст. І тут дуже своєчасно вийшла у світ монографія Т.Таїрової-Яковлевої, яка стала новим кроком у дослідженні зазначеної проблематики.

Праця починається зі вступу, який розрахований насамперед на російсько-го читача. Авторка доречно та вдало пояснює звичайні для українського читача поняття, як-от «Гетьманщина» (ідучи за російською традицією, Т.Таїрова-Яковлева воліє послуговуватися не дуже точним терміном «Гетьманство»), козацтво (можна додати те, що навіть асоціативно ряд близьких термінів в українській і російській мовах має відмінності: порівняймо, наприклад, «отаман» та «атаман» – у першому випадку відразу спадає на думку «кошовий», а у другому – «атаман воровской шайки»), реєстровці, українська еліта, її зв'язки із західноєвропейською традицією. Справедливо критикується популярна в російському середовищі думка про «полонізованість» української еліти (цей стереотип глибоко в'ївся у свідомість більшості росіян – згадаймо, наприклад, що навіть історики називали «поляками» гетьманів Івана Виговського та Івана Мазепу), її особливості в господарському житті й менталітеті. Тут, як і в подальшому викладі, авторка із симпатією ставиться до української еліти, у цілому до українців, підкреслює, що вони – особливий народ, і це дає їй ключ для успішного розв'язання поставлених завдань.

Перший розділ («Домашній побут української старшини») органічно продовжує вступ. Адже, розглядаючи старшинський побут, авторка підкреслює, що характерною рисою еліти Гетьманщини «була традиція скромності». Тут так і проситься порівняння тодішньої еліти з сучасними «новими українцями» (не на користь останніх!). Т.Таїрова-Яковлева зупиняється на будинках козацької старшини (зовнішній і внутрішній вигляд), інтер'єрі (меблі, кахлі, дзеркала, хрести, ікони, портрети, килими, посуд тощо), садках, парках і ставках. Розглядається й українська кухня: алкогольні напої (горілка, вина, наливки, пиво), кава (у книзі доречно згадується, що в Європі вона з'явилася з рук українця Юрія Кульчицького, котрий відкрив у Відні першу кав'ярню після 1683 р.), звісно ж сало, дичина, м'ясо худоби та птиці, риба, десерти, у тому числі імпорتنі фрукти, спеції. Описуються прийняття, що їх улаштували гетьмани іноземним послам, обіди старшини. Дуже цінний висновок авторки про те, що «неймовірна підприємливість і господарність були характерною рисою української еліти, котра відрізняла її від польської шляхти» (с.32). Важливо, що всі ці дані й висновки ґрунтуються на першоджерелах, як опублікованих (мемуари Ґ.Л. де Боплана, А.Віміні, Павла Алеппського та ін.), так і архівних. Доречно використовуються твори знаменитого письменника М.Гоголя – нащадка гетьманів і блискучого знавця української старовини. Тут слід було б згадати і про музей бойових зв'язок (трофейні прапори, зброя тощо) у Чигирині, у резиденції гетьмана Петра Дорошенка.

⁴ Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). – К., 2012.

Наступний розділ («Жінки в Українському гетьманстві») присвячено цікавому й актуальному гендерному питанню. Наголос зроблено не на традиційних сюжетах (одяг, кухня тощо), а на вольності, яку мала козачка та взагалі українська жінка з часів Русі й під впливом Заходу: «Примітними ознаками їхнього становища були свобода, економічна незалежність і серйозні юридичні права, що робило українських жінок активними членами суспільства» (с.52). На підтвердження наводиться чимало фактів. Узяти хоча б дружину гетьмана Івана Скоропадського – Анастасію Маркович, про яку в народі говорили: «Іван носить плахту, а Настя – булаву». Однак тут авторка не уникла деяких помилок. Так, некритично сприйнято інформацію польського історика Л.Кубалі про нібито п'яного через зраду дружини Олени Богдана Хмельницького під Берестечком у 1651 р., що, мовляв, і зумовило програш цієї битви (с.71). Утім це – звичайна вигадка, на що звертав увагу ще М.Грушевський. А чого вартий список полковників, котрі перебували при цьому (його наводить Л.Кубаля) – поряд із реальними особами бачимо якихось явно вигаданих Держаловського, Маркевича, Грунька, Губяла, Дзика, Хватька... У сюжеті про відьом не було використано класичні літературні твори («Конотопська відьма» Г.Квітки-Основ'яненка), статті І.Франка, студію 1920-х рр. про спалення відьом гетьманом Іваном Брюховецьким, монографію сучасної української дослідниці К.Диси. Слід було б згадати і про коханку Б.Хмельницького – чарівницю Солоху, котра супроводжувала гетьмана в його поході 1648 р. Вона, як і сестра полковника Донця, брала участь у боях на Волині навесні 1649 р. Сестра Донця тоді загинула, а Солоха потрапила в полон, де її закатували (правда, під час тортур вона... спала). Є й інші помилки. Так, другу дружину гетьмана П.Дорошенка авторка називає «Людою», хоча її звали Єфросинією (дочка Яненка-Хмельницького).

Третій розділ («Як вони виглядали?») присвячено зовнішньому вигляду старшини. Доволі повно охарактеризовано одяг, улюблене вбрання (тканини), взуття, зачіски, жіночу косметику, фамільні дорогоцінності тощо та навіть кінську зброю. Наводиться без сумніву важливий і цікавий матеріал. Хочеться висловити лише деякі побажання. Насамперед чіткіше підкреслити різницю між «оселедцем», котрий, як правильно відзначається, носив ще київський князь Святослав, і «чубом» (польська «чуприна»), про що детально писалося на шпальтах «Записок НТШ». Варто вказати, що бороду носив гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Стосовно підборів, слід указати, що вони з'явилися у другій половині XVII, якщо не у XVIII ст. При розкопках І.Свешніковим поля Берестецької битви 1651 р. було виявлено десятки пар козацьких чобіт, але каблуки на всіх відсутні. Там же виявлено каламар похідної канцелярії.

Назва четвертого розділу чітко відбиває його зміст («Освіта й дозвілля»). Підкреслюється високий рівень освіченості населення Гетьманщини, велика роль у цьому Києво-Могилянської академії, навчання українців у західноєвропейських університетах, знання іноземних мов, особливо латини. Натомість у Московській державі, за свідченням французького мемуариста Невіля, латинську знали всього 4 особи (с.121). Приділяється увага й розвитку театру в Україні. Додамо, що 80% тодішніх акторів у Московії становили українці та

білоруси. Стільки ж було їх у XVII–XVIII ст. серед письменників. Приділяється увага й бібліотекам (зокрема гетьмана І.Мазепи), гри у шахи, карти, курінню, пасікам. Шкода, що авторка не цитує тут Павла Алеппського, який побував в Україні в 1654–1656 рр. Він із подивом відзначав, що в Гетьманщині навіть дівчатка вміють читати. Доцільно було б використати й монографію дніпровського історика Г.Іващенко, присвячену картярській грі козацьких часів. Тут слід відзначити, що російській дослідниці важко докоряти за невикористання літератури останніх 30 років, адже у ці тяжкі часи вона виходить карликовими тиражами і її складно роздобути навіть у Києві. Відзначається, що народну пісню «Ой, горе тій чайці...» написав Б.Хмельницький (с.135), між тим її автор – І.Мазепа.

Урешті в останньому, п'ятому, розділі монографії, що присвячений звичаям, авторка зупиняється на особливо недослідженому аспекті даної проблематики, і цей структурний підрозділ викликає особливу цікавість. Тут систематизовано розкидані по різних джерелах факти, що дозволяє Т.Таїровій-Яковлеві зробити важливі спостереження й висновки. Наприклад: «Українське суспільство доби гетьманства вражає поєднанням південного темпераменту, витонченістю бароко та сентиментальності. Загартовані в битвах чоловіки дозволяли собі плакати... Сльози вважалися не проявом слабкості, а доказом щирості почуттів» (с.153); «[...] виразною відмінністю від західної або навіть польської традиції було нерозповсюдження в Українському гетьманстві двообоїв» (с.154).

Насамкінець відзначимо, що авторка не залучила класичні твори української літератури «Пан Халявський» Г.Квітки-Основ'яненка та «Енеїда» І.Котляревського, де знаходимо цілі пласти інформації щодо побуту старшини, а також 16-томну «Українську малу енциклопедію» Є.Онацького (Буенос-Айрес, 1956–1967 рр.), в якій дуже багато місця відводиться повсякденному життю старшини, пояснюються забуті терміни (наприклад, «ралець»). На жаль, у книзі трапляються друкарські помилки (с.47, 54, 58, 83, 121, у підписах під деякими ілюстраціями) й технічні недовладності (подана в додатку фотокопія листа Ганни Обідовської насправді є листом миргородського полковника Д.Апостола до генерального судді В.Кочубея).

Критичні зауваження ми робимо аж ніяк не з метою принизити значення напрочуд цінного дослідження Т.Таїрової-Яковлевої. В основному це побажання, урахування котрих зробить монографію досконалішою. Книгу неодмінно треба перекласти українською. Її з цікавістю сприймуть не тільки фахівці, але й широке коло читачів, особливо творці історичних кінофільмів. Тим більше, що читається вона легко, містить багато оригінальних ілюстрацій.

Ю.А.Мицик (Київ)

Ігор Гирич

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ:
конструктор української модерної нації

Гирич І.

Михайло Грушевський:

**КОНСТРУКТОР УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕРНОЇ НАЦІЇ. –
К.: Смолоскип, 2016. – 840 с.**

150-річний ювілей великого українського історика позначився появою численних наукових праць¹, що й не дивно, зважаючи на масштаби постаті ювіляра. Однак і на тлі загальної зацікавленості особистістю та науковою спадщиною «конструктора» модерної української нації узагальнююча праця знаного в Україні й за її межами київського історика вирізняється своєю самобутністю й концептуальністю. Ідеться не лише про обсяг і тематичне розмаїття рецензованого видання.

У першу чергу відзначимо структурну особливість книги – вона складається з

34 розвідок, котрі вже друкувалися в різних збірниках, часописах, писалися як передмови до багатотомника М.Грушевського з 1989 по 2016 рр. включно². Це – далеко не весь доробок Ігоря Гирича на цій ниві. Усього він створив близько 100 праць, присвячених грушевськознавчій тематиці. У бібліографії, що завершує книгу, представлено назви 77 студій. Готуючи до друку рецензоване видання, автор не став «переробляти або доопрацьовувати свої першодруки. Будь-яке дописування порушувало б усталену структуру статті, що вимагало б написання нової праці, а цього авторові не хотілося» (с. 8). Такий підхід, на нашу думку, цілком виправданий, адже дає змогу простежити не лише еволюцію думок і оцінок самого дослідника, але й процес становлення грушевськознавства в Україні у цілому. Ми бачимо, як від однієї студії до іншої зростала майстерність тоді ще молодого історика, розширювалася сфера його наукових інтересів на теренах нової для вітчизняної історіографії дисципліни, збільшувалося число використаних джерел, виявлявся – у зв'язку з постаттю М.Грушевського як своєрідного центру тяжіння модерного «українського світу» на межі ХІХ–ХХ ст. – інтерес до тих чи інших персоналій.

Одним словом, маємо справу з книгою, архітектоніка якої виважена й гармонійна, а сюжет розгортається динамічно та інтелектуально-напружено, характеризується постійним залученням нових архівних джерел, уважним прочитанням уже друківаних документальних свідчень (мемуарів, щоденників, листування), дає уявлення про етапи й труднощі становлення цілковито

¹ Так, лише на шпальтах перших чотирьох чисел «Українського історичного журналу» в 2016 р. побачили світ 10 розвідок та публікацій, серед яких і стаття І.Гирича «П'ятдесятитомник творів Михайла Грушевського» (№2, с.51–68).

² І.Гирич – відповідальний секретар багатотомного видання творів М.Грушевського, співупорядник та редактор декількох томів його публіцистики, листування й окремих збірок («Духовна Україна», 1994 р. та ін.).

нового напрямку вітчизняної історичної науки. Як і будь-яка інша гуманітарна наукова дисципліна, грушевськознавство формувалося в умовах ідейного та політичного протистояння, палких наукових і квазінаукових суперечок. Природно, що і у цій книзі, котру можна трактувати як певний, можливо, проміжний підсумок грушевськознавчих студій І.Гирича, віддано данину й полеміці з різними фахівцями.

Однак, як видається, автор усе ж значно більше уваги приділив не критиці поглядів опонентів, а створенню позитивного образу героя свого дослідження, що аж ніяк не означає бездумну глорифікацію. У програмній статті з промовистою назвою «Спадщина М.Грушевського і сьогодення» (зауважимо, що хоча вона й була написана 15 років тому, але не втратила своєї актуальності й понині), автор відверто іронізує над тими, хто сподівався, що в незалежній Україні «класичні історичні твори М.Грушевського зберігатимуть на віки вічні свою наукову актуальність і займуть своє вічне незамінне місце на полицях, де перед цим стояли томики класиків марксизму-ленінізму» (с.48). Уся праця І.Гирича підпорядкована доведенню справедливості іншої тези щодо місця великого історика в інтелектуальному світі сучасного українства: «Цікавий він для нас думками, розсипаними в його, здавалося б, суто наукових писаннях. У творах про події минувшини уважний читач може надібати на речі, які стосувалися не років давно минулих, а відбивали гадки, сподівання, напрямні думання інтелігенції часів великого духовного перелому в умах наддніпрянської та наддністрянської еліт. Говорячи стисло, М.Грушевський цікавий для нас з історіософської точки зору» (с.48–49). Аналізуючи еволюцію в масовій свідомості образу української минувшини з 1920-рр. і до сьогодення, І.Гирич обґрунтовано стверджує: «Це може видатись логічно суперечливим, але, хоч проминула ціла доба “між двома незалежностями”, актуальність наукової спадщини М.Грушевського лише зростає. І зростає якраз в історіософському аспекті. Нам дуже цікаво, чим були продиктовані ті чи інші оцінки нашим найбільшим істориком подій давноминулих, історичних діячів, його висновки про окремі історичні періоди. Навіщо це? – знизає здивовано плечима звиклий до усталених схем сучасний історик. Та все ж, мовляв, і так зрозуміло – М.Грушевський був народником. Для нього народ був альфою і омегою історичного дослідження, він і недооцінював еліту, не розумів ваги власної аристократії, не був обізнаний з тогочасними методами дослідження у галузі історії, був банальним позитивістом, описовим істориком-фактографом. І так далі, і тому подібне. Проте навіть при першому наближенні до цих “аксіом” ми побачимо, наскільки загально визнане розбігається з дійсністю, коли порівняти висловлювання М.Грушевського протягом різних періодів його життя. Ми зауважимо багато таких нюансів, які глибше розкривають думки історика і заперечують таку звичну однозначність і одновимірність історіографічних оцінок творчості М.Грушевського» (с.50).

Так, наприклад, метаморфози у трактуванні М.Грушевським такої болючою для української історії проблеми, як «народ і еліта», дослідник пояснює не стільки панівними в тогочасному світі історіософськими концепціями, скільки тогочасною політичною ситуацією, «хвилеві зміни якої впливали

часто поза волею самого історика на його суто наукову працю в історичній діяльності», та звертає увагу передусім на зміну акцентів в інтерпретації поста-ті Б.Хмельницького (с.51). І.Гирич підкреслює, що «вплив реальної політи-ки на чисту науку» спостерігався на той час надзвичайно виразно, адже на відміну від європейських країн тут політикою мусили займатися історики (с.52), та ілюструє цю тезу прикладами актуалізації історичних фабул у пра-цях М.Грушевського (с.53–55). Щодо низки статей М.Грушевського 1920-х рр., присвячених В.Антоновичу, М.Драгоманову, М.Костомарову, П.Кулішеві, О.Лазаревському, М.Максимовичу, що були вміщені на шпальтах журналу «Україна» та інших видань Історичної секції ВУАН, дослідник називає їх «про-віденційними», такими, що являли собою квінтесенцію думок великого істори-ка про націю й суспільство (с.54–55). «Чим це не політичний виклик системі, чим не боротьба з більшовизмом мирними засобами?.. А ще перед нами пер-спективи науково-історичного поступу. Нова Україна для М.Грушевського – це передусім громадсько-культурні події. В цьому сенсі його розуміння на-шої історії ХІХ – поч. ХХ ст. не змінилося від часів написання “Очерка...” та “Ілюстрованої історії...” [...] І у 1920-ті рр. для академіка стрижень історично-го процесу зосереджений був у суспільній думці серед діячів національного рiсорджименто. Усе інше сприймалося ним, і, думається, небезпідставно, як похідне, другорядне, залежне від, як визначили б традиційні марксистки, – духовного ідеалістичного чинника» (с.55–56). Фактично, ці напрацювання М.Грушевського були передчуттям популярної нині «інтелектуальної історії», або «історії ідей». І.Гирич звертає увагу на значущість для сучасної мислячої української людини рецензійного доробку М.Грушевського, його літературо-знавчих праць, белетристики, суспільно-політичної публіцистики та, зви-чайно, мемуарів і листування. Щодо останнього, автор підкреслює: «Епістолярна спадщина М.Грушевського – одна з найбільших з-поміж епістолярних збірок інших визначних діячів національно-визвольного руху. Розміри цього епісто-лярію, на щастя, збереженого протягом більшої частини його життя, колосаль-ні». І далі (маючи на увазі неспішні темпи академічного опрацювання та книго-друкування повних зібрань творів духовних «батьків-засновників» модерної України) додає: «Однак навіть те, що збереглося, можна видавати протягом 30-ти років, якщо видавати по одному тому листів щороку» (с.69). Епістолярій М.Грушевського (20 тис. листів) (с.293) – це «енциклопедія політичного, гро-мадського, наукового й культурного життя України протягом півстолітнього періоду від кінця 80-х років ХІХ ст. до 30-х років ХХ ст.» (с.72). Автор слуш-но акцентує, що «з точки зору державних інтересів дуже небезпечно не при-діляти уваги виданню творчої спадщини вчених-мислителів, які, власне, ви-значили історичні завдання української нації. Творці сучасної політики часто просто не усвідомлюють, що стоять на фундаменті, збудованому діячами ХІХ – першої половини ХХ ст. А тим часом ми не маємо жодного повного зібрання творів ключових постатей національного громадського й політичного життя. Конечну потребу цього добре розуміли перші академіки ВУАН. Майже одра-зу зі створенням національної Академії наук було поставлено завдання вида-ти повні зібрання творів П.Куліша, М.Драгоманова, В.Антоновича, І.Франка.

Проте ця справа майже не просунулася з мертвої точки й до сьогодні. Твори М.Грушевського в цьому ряду мають займати провідне місце. Може, колись і дочекаємося свята на нашій вулиці» (с.73)³. Власне, книга І.Гирича і являє собою добре продуману й документовану систему аргументів на користь такого твердження.

З іншого боку, дискурс дослідника націлює читачів на розуміння ролі М.Грушевського як «конструктора української модерної нації». Оскільки визначення винесене у заголовок, то, імовірно, саме в ньому сформульоване авторське бачення місця історика у тривалому та вкрай складному процесі формування сучасної української нації. Ці два підходи – пріоритет історіософії й «конструювання» нації – аж ніяк не суперечать одне одному, адже відбивають два різних моменти націєтворчого процесу: закладання ідейно-теоретичних основ та осмислену, цілеспрямовану практичну діяльність еліти, скеровану на перетворення етносу в націю.

Структура книги загалом відповідає цілям, які, імовірно, ставив перед собою автор. Розвідки, що ввійшли до рецензованого видання, він поділив на декілька частин. Перша з них, як і належить археографові, обіймає сукупність джерел («Документи академіка М.С.Грушевського у фонді 1235 ЦДІА України у м. Києві», «Щоденник М.Грушевського як історичне джерело», «Неопубліковане в київській архівній спадщині М.Грушевського й справа видання повного зібрання творів історика»). Упадає в око, що автор віддає якщо не перевагу, то принаймні виявляє значно більший інтерес до аналізу джерел особового походження, серед яких особливо виокремлює щоденники М.Грушевського 1904–1910 рр.: «Серед 1500 одиниць зберігання фонду родини Грушевських справа під номером 25 може вважатися чи не найціннішою. Це щоденник великого історика. З 466-ти аркушів власне до нього належать лише 3/4 цього обсягу, решта – різночасові записи, що змальовують внутрішній стан М.Грушевського юнацького й молодого віку. Щоденник являє собою чотири зброшуровані записнички з коленкоровими темного кольору палітурками кишенькового формату – розміру приблизно 10x20 см. Записи в них велися з січня» (с.29). І.Гирич визначає типологію щоденника М.Грушевського, зауважуючи, що «характер записів досить одноманітний, розмір денного запису дуже стислий, обмежується кількома, а іноді й одним реченням. М.Грушевський не вводить читача в колізії поточного моменту, не пояснює причин конфліктів тощо. Отже, наряд чи його щоденник можна вважати певною саморекламою, розрахованою на майбутнього читача. Й у цьому плані він дуже відрізняється від аналогічних творів Є.Чикаленка, Д.Дорошенка, О.Лотоцького, В.Винниченка. Історик чітко фіксує роботу, яку виконував щодня, імена людей, з якими мав зустріч вдома або під час ділових подорожей, власні реакції на ту чи іншу громадсько-політичну подію... Його переваги – це високий ступінь об'єктивності, фактажність, щоденність, стислість. На підставі щоденників 1904–1910 рр. можна скласти безпомилковий літопис життя та діяльності вченого... Лише під кінець

³ Зазначимо, що 2015 і 2016 рр. порадували професійний загаль появою нових томів повного зібрання творів М.Грушевського – у видавництві «Світ» вийшли друком тт.22, 10 (кн.1–2), 46 (кн.1–2), 47 (кн.1–2).

його ведення він застосовує своєрідний узагальнюючий метод, коли записує в один день події за прожиті два – три дні» (с.29–30). Дослідник окреслює також перелік проблемних питань грушевськознавства, які можуть бути з великим успіхом вирішені за допомогою щоденника: М.Грушевський та І.Франко; М.Грушевський і С.Томашівський; галицькі націонал-демократичні політики та історики; опозиція М.Грушевському всередині НТШ; київська українська громада і львівський професор. Це – «глобальні теми, що висвітлюються всім часовим періодом щоденника». Вони доповнюються й «локальними темами», а саме: ставлення історика до громадсько-політичного руху на Наддніпрянщині й зокрема до Української радикально-демократичної партії; Петербурзька українська громада й історик; проблеми навколо перенесення до Києва видання «ЛНВ» та багато інших моментів (с.37). У цій частині рецензованої книги привертає увагу й стаття про знищені більшовиками в Києві (1918 р.) архів та мистецьку колекцію голови Центральної Ради (с.74–82).

Другу частину складають праці, присвячені суспільно-політичним поглядам і науково-організаційній діяльності М.Грушевського. Статті, що включені до неї, мають виразно історіографічний характер. Дослідника цікавить «проблема змістовного наповнення понять» – «державницький напрям» і «народницька школа» (с.112–144). Важливо підкреслити, що ця, досить важлива у вітчизняній науці, тема розглядається крізь призму стосунків М.Грушевського й В.Липинського (с.85–111). Знову ж таки, усупереч укоріненій традиції, І.Гирич акцентує увагу не на протистоянні істориків, а підкреслює те, що їх зближувало. На думку автора, до революції 1917–1921 рр. між ученими не «існувало виразного політичного антагонізму, а навпаки, був тісний контакт двох науковців й суспільних діячів», і далі він доходить висновку: «Як історики вони обидва стояли на позиціях української національної школи історіографії і плідно співпрацювали. М.Грушевський був проміжною ланкою між народницькою й державницькою школами, а В.Липинський – першим істориком останньої. В.Липинський своєю творчістю історика не заперечував надбань М.Грушевського, а додавав нове висвітлення вузлових питань української історії, дивлячись на події під кутом зору інтересів державності України» (с.104–105). Утім автор не заперечує й факту розриву між ученими, що стався в умовах революції та її поразки.

Тут же вміщено три статті, де високо оцінюється та глибоко аналізується публіцистика М.Грушевського 1894–1919 рр. (дві перших – це впровадження до 50-томного видання творів академіка – серії «Суспільно-політичні твори», третя – новаторська за змістом вступна стаття до збірки творів М.Грушевського «Повороту не буде! Суспільно-політичні праці 1917–1918 рр.», виданої О.Савчуком у Харкові в 2015 р.).

Вельми цінна розвідка, де висвітлюється ставлення М.Грушевського до наукової рецензії (с.218–238). Знаний учений, державний діяч, організатор науки не цурався цього трудомісткого, але не надто вдячного жанру, у певному сенсі розглядаючи ці інколи накидані нашвидкуруч тексти як власну історіографічну лабораторію й засіб наукової комунікації. Згідно з підрахунками І.Гирича, рецензії становлять третину творчого доробку М.Грушевського

(більше 700 позицій із понад 2000 публікацій) (с.218). Цифра вражаюча. Дослідник подає власну періодизацію діяльності Грушевського-рецензента (1888–1894, 1894–1914, 1915–1923, 1924–1930, 1931–1934 рр.) (с.219–220), осмислює завдання, які ставив Михайло Сергійович перед рецензійним жанром, виділяє шість типів рецензій, запроваджених ним у «ЗНТШ», висвітлює його роль як організатора й координатора рецензійного процесу, зауважує, що той «мав чуття на талановитих рецензентів» (с.237) – саме завдяки налагодженій М.Грушевським невтомній колективній праці рецензійні рубрики редагованих ним видань виглядають «енциклопедією наукового життя в царині національної гуманітаристики» (с.238). Рівень, який так і залишився недосяжним через століття.

Наступна, третя, частина обіймає статті, що розкривають напрям і характер громадсько-політичної діяльності М.Грушевського. Її відкриває нарис про організацію археографічної роботи вченого за львівського періоду (1894–1914 рр.) (с.241–273). До цього сюжету тяжіє і зміст великої за обсягом статті «Наукове товариство ім. Т.Шевченка як культурно-політичний проект М.Грушевського» (с.382–404). Крім того, дослідник, виходячи зі щоденних записів 1904–1905 та 1910 рр., аналізує зусилля історика на ниві громадянського служіння рідному народові (с.274–356). До сфери інтересів І.Гирича входять також і проблеми, пов'язані зі ставленням М.Грушевського до церкви взагалі та УАПЦ зокрема (с.357–382).

Дві наступних частини – «Історія написання окремих творів» (с.407–449) та «У колі сучасників» (с.453–696) – доволі органічно поєднуються змістом та фактурою статей. В обох ідеться про конкретні факти спілкування історика з колегами, створення ним своєї школи, особисті взаємини, що не завжди склалися легко та просто. Якщо в першому випадку проблеми виникали довкола написання, рецензування чи реагування на окремі праці, то значно більший за обсягом масив другої з названих частин розкриває контакти М.Грушевського з особами, котрі складали коло його спілкування впродовж тривалого часу. Передусім це персоналії першого ряду української еліти (В.Антонович, М.Василенко, С.Єфремов, А.Кримський, І.Франко, Є.Чикаленко). Приділено також увагу складним взаєминам Михайла Сергійовича з молодшим братом Олександром (с.507–513). Доречно наголосити, що, визнаючи наявність конфліктів, суперечок, взаємних образ у середовищі української еліти, І.Гирич не акцентує уваги на них, тим більше не поспішає з політичними висновками. Він аж ніяк не прагне показати свого героя таким собі непомильним генієм, що володіє єдино правильним поглядом на всі проблеми свого часу й не має сумнівів і вагань. Нам імпонує ставлення автора до М.Грушевського як до особистості, котра, як і всі, мала право на свій «мільйон терзань» і людські вади. З іншого боку, І.Гирич визнає такі ж права за опонентами історика. І, що найважливіше, аргументовано доводить, що дискусії, яким би запалом вони не супроводжувалися, відбувалися на ґрунті безумовного визнання пріоритету «української ідеї» та стратегічної мети – творення засобами політики національної культури конкурентоздатної й цивілізованої української нації.

У розвідках І.Гирича, розміщених у книзі «Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації», рельєфно вимальовується неповторний образ живої, мінливої, щедро й різнобічно обдарованої особистості, великого вченого-патріота, гуманітарія-енциклопедиста, політика. «Його» М.Грушевський – це людина, яка «наполегливо, цілеспрямовано й самозречено протягом усього життя виконувала накреслений ще в молодості план»: стати громадським діячем, істориком і працювати на користь суспільства (с.279, 728–729); «усе, що заважало Грушевському виконувати життєвий план, сприймалося не лише як замах на власну особу, але як шкода громадській справі загалом» (с.280), натура амбітна, невгамовна, динамічна, полум'яна, вражаюче працездатна й енергійна, попри не вельми міцне здоров'я та постійне (особливо до 1905 р.) психічне перенапруження; людина, що мала видатний організаторський хист, авторитарну вдачу й залізну волю (які сучасники часто сприймали як менторство й «важку руку»), нещадно-вибаглива в суспільних і наукових справах до себе та інших, така, що відверто прагнула слави та визнання за життя й водночас сміливо дивилась у вічність. Фінансова незалежність і матеріальна забезпеченість Грушевського, підстави яких заклав ще його батько, поєднувались у Михайла Сергійовича з ощадливістю й власною скромністю у витратах, із бажанням бути ближче до звичайної людини (с. 281). Прихильність до рідних, розвинене відчуття сімейних цінностей і обов'язків не заважало йому фактично контролювати (всупереч бажанням київської рідні) спадковий батьківський капітал та особисто планувати майбутнє розгалуженої родини Грушевських, що мешкала на теренах Російської імперії (с.298–301). Опікування долями учнів й однодумців, членів своєї «старої» й «нової» фамілій, намагання керувати діячами львівського та київського «кланів» поєднувались у ньому з системністю й масштабністю мислення, умінням бачити перспективу на майбутнє. «Ментально М.Грушевський завжди лишався наддніпрянцем, або в тодішній термінології українцем, а ніяк не галичанином. Хоча і прожив у Львові майже 20 років, [...] та інтереси Великої України йому були ближчі. Він від самого початку своєї громадської праці був упевнений, що майбутнє України вирішуватиметься у Києві», – стверджує І.Гирич (с.344). Але це «ментальне наддніпрянство» завжди співіснувало зі змаганнями до соборності двох частин України (с.345), здатністю створювати в різних історичних і в різних геополітичних контекстах мобільні колективи однодумців для реалізації широких національно-культурних планів. Специфіка політичного світогляду М.Грушевського як «конструктора української модерної нації» – еволюція від федералістичних проєктів перебудови Російської імперії й ідеї української культурної окремішності до постулатів державної самостійності.

Вірогідно, у кожного з нас, хто так чи інакше торкався у своїх студіях цієї неосяжної й багатогранної постаті, є «свій» М.Грушевський. Комусь він допоміг морально вистояти в нелегкі, але сповнені оптимізму 1990-ті рр., когось надихнув на концептуальні дискусії й переоцінку звичних схем у сповнених суперечностями 2000-х рр., комусь послугував взірцем громадянина й організатора науки у кризові 2010-ті рр. Це добре, що в нашій звивистій історії ХХ ст. є такі люди-дороговкази, котрі, чим більш до них «наближуєшся»,

тим більше вони вражають своїм подвижницьким життям та розумовим горінням...

Останній розділ книжки – «Рецензії і полеміка» (с.697–800) – це тексти різних часів, що вирізняються інтелектуальним блиском, логікою, ерудицією, вичерпною аргументацією, гострим сарказмом. Особливу увагу привертають відгуки І.Гирича на праці О.Пріцака, В.Ващенко, Л.Адамського, О.Однороженка. Полемізуючи з останнім із приводу занадто вільного тлумачення історіографічної спадщини М.Грушевського, І.Гирич розглядає проблему у значно ширшому контексті переформатування історичної свідомості сучасного українця, що «опинився на роздоріжжі теперішніх викликів доби, який хоче органічно вписатися, як рівний серед рівних, до сім'ї успішних народів світу, а йому в цьому заважають старі постколоніальні комплекси» (с.774). Автор протестує проти спроб деяких теперішніх істориків в Україні та поза межами нашої держави принижувати й перекручувати «найсвітліші постаті української суспільної думки», на матеріалах життєвої долі М.Грушевського доводячи, що «вищим символом має бути людина за письмовим столом, що витворює символ українця, котрий потім опановує масами і стає часткою нового життя модерної України. Історія спочатку виграється кабінетною працею в головах мільйонів, і лише тоді настає можливість перемогти у мілітарному протистоянні» (с.784–785). Думка, як на наші конфронтаційні часи, надзвичайно важлива.

Звичайно, в одній, навіть великій за обсягом книзі охопити всі напрями грушевськознавства неможливо. Так, І.Гирич тільки побіжно, залучаючи переважно скупі щоденникові записи М.Грушевського, торкнувся обставин його особистого життя, значно менше уваги приділив аналізу історичних праць. Однак та ніша, яку він обрав для себе, виявилася заповненою ідеально. Упровадження до наукового обігу важливих документів особового походження сприяло піднесенню грушевськознавства. Ще значнішою виглядає успішна спроба простежити багатогранну діяльність велета українства крізь призму його контактів, зближень і розходжень з іншими корифеями національного культурного й політичного життя. У книзі немає цих слів, але, здається, І.Гирич трактує М.Грушевського як «першого серед рівних» у середовищі національної еліти. Саме тому це видання, оформлене до того ж бездоганно в літературному й поліграфічному аспектах, має посісти гідне місце у скарбниці наукової історичної літератури з доби українського націєтворення.

**Т.П.Демченко (Чернігів),
С.Г.Іваницька (Запоріжжя)**

Тельвак В., Педич В.
Львівська історична школа Михайла
Грушевського. – Л.: Світ, 2016. – 440 с.
(серія «Грушевськіяна», т.9)

Історія неформальної інституціоналізації науки, метафорично названа «простором довіри», продукує чимало рефлексій на ниві інтелектуальної, культурної та соціальної історії. У широкому сенсі йдеться про розмаїття форм і способів засвоєння й адаптації науковою корпорацією інтелектуальних настанов, культурних віх, світоглядних орієнтирів, етичних цінностей, естетичних критеріїв, соціальних норм, громадських і суспільно-політичних вимог, які трансформуються й транслуються неформальними об'єднаннями дослідників. Ці групові колективи доповнюють наявну організаційну структуру, зокрема переводять/транслують вимоги соціокультурного середовища у дослідницькі інтенції, програми, проекти, концепти, теорії, прийоми й методики фахового вишколу, способи комунікації та циркуляції інформації в діахронному, синхронному вимірах.

У вузькому розумінні цей простір представляє собою групове світосприйняття, точніше розмаїття форм самосвідомості академічної спільноти, котрі тією чи іншою мірою пов'язують зі схолярною ідентичністю. Її репрезентують різноманітні неформальні утворення – напрями, школи, течії, гуртки, малі групи, творчі тандеми чи союзи співавторів тощо. Саме вони й творять те поле інтелектуальної взаємодії та комунікації, котре безпосередньо пов'язане з авторством соціогуманітарних, зокрема історичних, текстів.

Наукові школи у традиційному або класичному розумінні постали лише впродовж ХІХ ст., позаяк спиралися на низку потужних соціокультурних передумов та інтелектуальних викликів. Адже тодішній промисловий і технологічний бум пришвидшив фахову спеціалізацію, надав потужного імпульсу дисциплінарному оформленню науки й, заразом, активізував руйнацію станових меж в європейських країнах.

Отож запустилися нові механізми соціалізації та мобільності вихідців із різних прошарків і верств, себто відкрилися можливості для реалізації інших, порівняно зі звичайними становими ролями, життєвих сценаріїв у сфері науки, освіти, культури. Водночас кардинальних трансформацій зазнала матеріально-фінансова основа й формальна інституціональна структура науки та освіти, інтенсивність і швидкість циркуляції друкованого слова, якщо їх зіставити з попередніми століттями.

Урешті-решт істотної ваги набув суспільний статус ученого у «часи невинного поступу», «століття націй і національних відроджень», які доповнювалися відомим афористичним означенням ХІХ ст. як «віку історії». Сукупність таких культурних передумов та інтелектуальних впливів спричинилася

до виникнення неформальних наукових спільнот, котрі поставали навколо успішного вченого-новатора, персональні риси, фахова компетенція й інтелектуальні риси якого забезпечували ефективну трансляцію знання молодшим колегам – учням.

Спершу школа локалізувалася за кількома родовими ознаками – ім'я фундатора та просторово-регіональне побутування (приміром, київська школа В.Антоновича), національна належність і фахова спеціалізація (наприклад, російська школа західноєвропейської аграрної історії чи петербурзька школа античної епіграфіки). Проте вже на межі XIX–XX ст. обстоювалася думка про наявність спільного наукового проекту (скажімо, земельно-обласний план В.Антоновича зі студіювання історії Русі), пізніше дослідницької програми як неодмінної складової школи.

У річищі такої програми, але вже загальнонаціонального масштабу, побудованої навколо творення великого тексту, відомого як багатотомна «Історія України-Руси», і «народилася» львівська або галицька історична школа М.Грушевського, котрій присвячено нову книгу істориків В.Тельвака й В.Педича.

Ця монографія зорієнтована на студіювання різноманітних практик, традицій і зрізів, пов'язаних зі львівським академічним середовищем українських учених. Автори навіть уживають ряд похідних термінів, як-от «схоларні явища» (с.5), «схоларні традиції» (с.6), «схоларна грушевськіяна» (с.6, 53), «схоларні плани» (с.55), «схоларні проблеми» (с.84) та ін. Більше того, у книзі задекларовано розробку зазначеної проблематики у світлі модерністських інтелектуальних запитів і вимог, у тому числі з акцентуванням: а) на способах і методах отримання знання, його циркуляції й передачі (інтерналізм); б) на каналах соціокультурної взаємодії науки з суспільством (екстерналізм) (с.6–8).

Архітектоніка студії вибудована за традиційним наукознавчим алгоритмом розгортання матеріалу, зокрема спирається на декілька базових сегментів: 1) історіографічні образи та джерельна база; 2) львівська історична школа як соціокультурний феномен; 3) українська минувшина у світлі наукових праць і практик учнів М.Грушевського; 4) додатки (рецензії на докторські праці представників школи; біограми учнів).

Однією з установчих або вихідних тез монографічного дослідження стала думка про відсутність праць з обсягу осягнення історичної школи М.Грушевського як наукового феномена, себто в розрізі наукознавства (с.44). Водночас автори обстоюють думку про тяжіння історіографічної традиції в конструюванні та представленні історії львівської наукової школи (с.54).

Зауважимо, що таке пояснення нав'язує апеляцію до інерційних компонентів наукового мислення, котрі зазвичай виявляються у самому механізмі формування, функціонування традиції, особливо у тривалій ретроспективі. Проте на цьому місці постають й інші проблеми, насамперед пов'язані з метаморфозами конструювання та аналізу схоларної ідентичності впродовж першої половини XX ст.

Саме тоді намічалася/окреслювалася ціла низка різноманітних означень школи в дусі некласичної науки: а) своєрідний груповий стиль мислення;

б) універсальна самоорганізаційна форма наукової діяльності та кооперації дослідників; в) відкрита інтелектуальна спільнота з добре окресленими ціннісними орієнтирами й етичними настановами, котра об'єднує вчених різних поколінь із відмінними статусами на засадах певної дослідницької культури; г) соціальний колектив лідерського типу з вибудованою ієрархією, згуртований під дослідницьку програму навколо авторитетного чи харизматичного вченого-провідника, котрий має високу або навіть виняткову репутацію, часто-густо з претензією на геніальність, а також відповідний обряд залучення/посвячення до традиції – жорстке обстоювання авторитету істини, сакралізація імені засновника та впровадження манери його наслідування й т. п.; ґ) науково-освітній та виховний осередок, який саморегулює відтворення й дослідницькі мотивації, наступність учасників і тривалість свого буття у часі та просторі; д) соціально-психологічна спільнота з відмінними рольовими моделями «акторів» – «батьків-фундаторів», «господарів-адміністраторів» (технічних організаторів), «генераторів ідей», «охоронців знання» (ерудитів), «виконавців» (ретрансляторів), «критиків», «внутрішніх опонентів»; «старійшини», «майстрів» і «підмайстрів» та ін.

За великим рахунком, ці неklasичні чи модерністські мутації помітно розмили базову наукознавчу вісь – інтерналізм/екстерналізм, але разом істотно нюансували й специфікували горизонт дослідницьких пропозицій щодо студіювання історії науки. Певна річ, низка подібних трансформацій торкнулася й школи М.Грушевського, хоч ця групова спільнота значною мірою зберігала риси наукової школи доби класичної науки.

Значну увагу автори монографії зосереджують на наукових і дидактичних практиках М.Грушевського, котрі намагаються специфікувати. Приміром, вони вказують на суттєву різницю, ба навіть очевидний контраст між лекційними та семінарськими практиками фундатора львівської історичної школи, котрі не тільки відображали своєрідність його дослідницької програми, а й особливості трансляції наукового знання (с.58–60).

Відзначимо, що у студії порушуються як проблеми психологічної атмосфери та дослідницької культури, котрі формувалися в межах львівської історичної школи М.Грушевського, так і питання про певний «ступінь довіри» вчителя до своїх учнів. На думку авторів книги, цей рівень довіри виявлявся у залученні молодих дослідників до роботи у секціях, комісіях і виданнях Наукового товариства імені Шевченка (с.68–69).

Такі спостереження корелюються з авторською думкою про демократичний стиль спілкування М.Грушевського з молодшими колегами (с.109), котрий наслідував «батьківську» манеру поведінки В.Антоновича (с.114). Однак на сторінках монографії йдеться і про репутацію М.Грушевського як непоступливої та складної людини, котра утвердилася за фундатором львівської історичної школи (с.129–130).

Ще один «індикатор» того «простору довіри», який формувався між учителем та учнями, споглядаємо в комунікаційних практиках. У цьому зрізі даної групової спільноти циркулювало чимало приватних відомостей, а також проступали не тільки варіації можливих життєвих сценаріїв, а й кар'єрних мотивів та устремлінь молодих істориків (с.115–119).

У монографії обстоюється думка, що формат семінару став тією основою, на якому постала львівська історична школа (с.82). Відзначимо, що саме з семінаром як формою співпраці та комунікації пов'язана зміна ролевих моделей М.Грушевського, котрий із наставника-викладача поступово перетворювався на наукового лідера-керівника.

Загалом ідеться про ті чи інші способи входження/залучення початківців до практик групової спільноти, котрою була школа М.Грушевського. Скажімо, важливу роль у формуванні дослідницької культури її представників відіграли рецензійні практики, зокрема співпраця молодих учених із відповідним відділом «Записок НТШ» (с.76–77).

Чільне місце в монографічному дослідженні В.Тельвака та В.Педича посідає проблема персонального складу наукової школи М.Грушевського. Причому автори вважають, що реконструкція неформального зв'язку вчитель/учні потребує вживання цілої низки критеріїв. До таких відносять участь молодих учених у роботі Історично-філософської секції та комісії Наукового товариства імені Шевченка, саморефлексії науковців, котрі ототожнювали себе як учні та послідовники засновника львівської історичної школи, автобіографічні ремінісценції М.Грушевського тощо (с.85–87).

Послідовне застосування таких критеріїв дозволило виявити доволі цікаві комунікативні й особисті стосунки в межах зазначеної неформальної академічної спільноти. Наприклад, належність окремих представників львівської історичної школи (О.Сушко) до відмінних наукових традицій і спільнот, що на сторінках монографії маркується як «явище схоларної інтерференції» (с.88).

Важливе значення для групової ідентичності школи М.Грушевського мали наукові практики його галицьких учнів, які тією чи іншою мірою перетиналися або тяжіли до багатотомної «Історії України-Руси». Звісно, науковий доробок представників львівської історичної школи вражає своїм розмаїттям, але незаперечно виявляє лідерські риси М.Грушевського як інтелектуала-енциклопедиста, котрий зміг ініціювати розробку багатьох проблем практично з усіх періодів історії України (с.374–375).

Крім того, у студії висвітлюються конфлікти на обширах Наукового товариства імені Шевченка, що простежуються як в особистих життєвих сценаріях низки галицьких інтелектуалів (С.Томашівського, І.Кревецького), так і у трансформації львівської історичної школи (с.105–106, 132–134).

Автори книги зараховують до репрезентантів цієї неформальної академічної спільноти М.Грушевського 22 науковців, хоч згадують і про численний прошарок прихильників, кількість яких обраховують сотнями (с.108). Заразом у книзі акцентується увага й на «горизонтальній площині» комунікації львівської наукової школи, себто взаєминах учнів між собою (с.135–142). Значні зацікавлення продукують і відомості про відновлення контактів М.Грушевського зі своїми галицькими учнями під час побутування в радянській Україні, зокрема його намагання встановити регулярну співпрацю між НТШ та осередками ВУАН (с.151–160).

Таким чином, монографія В.Тельвака й В.Педича запропонувала чимало влучних тлумачень, інтерпретацій та узагальнень з історії львівської

наукової школи на основі великого, добротного опрацьованого фактографічного матеріалу. Більше того, у праці порушено низку важливих проблем (тип лідерства, спосіб конструювання, розподіл ролей, етико-психологічні та комунікаційні практики, конфліктні ситуації в межах неформальної спільноти та ін.), пов'язаних із виявленням особливих рис школи М.Грушевського, котра функціонувала в добу переходу від класичної до некласичної науки. Сподіваємося, що авторські думки та пропозиції будуть цікавими багатьом історикам і вченим-гуманітаріям, котрі студіюють історію української науки кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

О.В.Ясь (Київ)

КРИМ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (1940–2015):

ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ. 2-ГЕ ВИД. /

**УПОР.: О.Г.БАЖАН, О.В.БАЖАН, С.М.БЛАЩУК,
Г.В.БОРЯК, С.І.ВЛАСЕНКО, Н.В.МАЯКОВСЬКА. –
К.: Кліо, 2016. – 1092 с.**

До видання включено переважно документи офіційного походження, що характеризують важливі аспекти суспільно-політичних трансформацій на теренах Кримського півострова в 1940–2015 рр. Значення цього збірника для формування джерельної бази досліджень указанного регіону обумовлюється передовсім, звичайно ж, гострополітичною актуальністю (анексія краю Росією), а також тим, що Крим упродовж

усіх років незалежності України був специфічним і по-особливому проблемним для урядів нашої держави.

Збірник сформовано в основному з документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву в Автономній Республіці Крим. Для забезпечення повноти документальної картини упорядники включили до збірника певну частину опублікованих раніше матеріалів, присвячених історії кримських татар, кримськотатарському національному руху. Із 309 документів, розміщених у виданні, 230 публікуються вперше (с.6). На думку упорядників, виданий збірник слід розглядати як почин на шляху реалізації археографічного проекту з історії «кримського питання» в політиці керівництва СРСР, УРСР та України другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

За тематикою опублікованих документів ключову частину збірника – розділи I, III і IV – присвячено питанням депортації народів Криму в роки Другої світової війни, кримськотатарському національному руху за повернення на історичну Батьківщину та проблемам адаптації репатріантів у роки незалежної України. Однак за обсягом – близько 680 с. – виділено для документів II частини, присвяченої економічним і культурним аспектам входження Криму до складу УРСР.

Добірка документів першої частини – «Депортації народів Криму у період Другої світової війни: етнічний та статистичний зріз» – розкриває свавілля сталінської репресивної системи у ході масових депортацій населення за етнічною ознакою, яка вочевидь розбігалася з декларованими режимом ідеологемами «інтернаціоналізму» та «дружби народів». Етнічна інженерія комуністичної системи стосувалася як цілеспрямованого волюнтаристського монтування нової національної карти регіону, так і програмування глибинних процесів російщення. Серед матеріалів збірника знаходимо й ключовий документ пов'язаної депортації кримських татар, запрограмованої постановою очолюваного

Й.Сталіним Державного комітету оборони СРСР від 11 травня 1944 р. (с.31–33). Вона розгорнулася в мультиетнічну депортацію, яка обернулася трагедією для кількох національних груп населення півострова. Документи розкривають зміст спеціальних розробок щодо організації та здійснення цієї нелюдської акції, її наслідки для зміни етнічної карти Криму й інших регіонів СРСР (с.18–78).

Упорядникам удалося виконати поставлене завдання: заповнити лакуни, які існують у вітчизняній історіографії щодо кількості депортованого населення в період Другої світової війни. Адже якщо про виселення кримських татар у травні 1944 р. відомо, то про переселення осіб німецької національності на початку німецько-радянської війни фактів менше. Уперше друкуються документи, які стосуються депортації 1942 р. італійських родин, виселення турків під час операції «Хвиля» в 1949 р., повторного виселення кримських татар, котрі потай повернулися на півострів після депортації.

Документи, що стосуються налагодження господарства Кримської області після її включення до складу Української РСР, висвітлюють організацію переселення з материкової України, протидію поверненню переселенців, заходи з будівництва Каховської ГЕС та Північно-Кримського каналу, створення МТС, організацію зрошення, садівництва, виноградарства, тваринництва, будівництво шляхів, водопровідних і каналізаційних мереж (особливо актуально для південного узбережжя півострова), благоустрій міст, забезпечення переселенців житлом, інші аспекти господарського життя. Навіть побіжний перелік і перше знайомство з документами засвідчує величезний внесок УРСР в облаштування, благоустрій, економічний розвиток Криму, аби ця територія на початку 1970-х рр. дійсно стала «всесоюзною оздоровницею». Відтепер дослідники матимуть у своєму розпорядженні величезний документальний матеріал для поглибленого висвітлення соціально-економічних процесів на теренах краю, його тісного зв'язку з материковою частиною України.

Третій розділ, присвячений боротьбі кримських татар за повернення на історичну Батьківщину, містить рідкісні документи та свідчення, які розкривають діяльність КДБ УРСР. У ньому також представлено доповідні записки, як боролися проти кримських татар співробітники КДБ радянського Узбекистану. Четвертий блок присвячено інтеграції кримських татар в українське суспільство, уміщено інформацію про причини того, чому українізацію Криму здійснити так і не вдалося.

Значний корпус документів і матеріалів, представлений у виданні, розкриває основні етапи кримськотатарського національного руху за повернення на історичну Батьківщину в 1950–1980-х рр., демонструє ставлення політичного керівництва УРСР, місцевих органів влади до розв'язання однієї з найгостріших національних проблем.

Збірник також містить розділ, в якому йдеться про адаптацію та інтеграцію репатріантів в українське суспільство. Постанови, розпорядження, звіти, листування державного керівництва дають уявлення про заходи, здійснені в 1991–2015 рр. для повернення, облаштування й відновлення прав депортованих кримських татар, болгар, вірмен, греків, німців.

Сьогодні можемо констатувати, що низка проблем кримськотатарського народу потребує вирішення. Це – не лише повернення боргів знедоленому народу, але й, у першу чергу, боротьба за деокупацію півострова, правове врегулювання статусу кримськотатарського народу та подальша інтеграція кримських татар в український соціокультурний простір. Тому особливо актуальними видаються документи 2014–2015 рр., пов'язані із захистом прав кримськотатарського етносу. Зокрема 17 квітня 2014 р. було ухвалено закон України №1223-VII «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», котрий визначає статус осіб, депортованих за національною ознакою, установлює гарантії держави щодо відновлення їхніх прав, принципи державної політики та повноваження органів державної влади, місцевого самоврядування щодо відновлення прав цих людей. У законодавчому акті зазначається, що держава сприяє добровільному поверненню в Україну, адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих, створює умови для їх облаштування, забезпечення землею, житлом, для працевлаштування, освіти, збереження й розвитку етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності (с.1010–1011).

Позитивним у цьому напрямі слід також визнати президентський указ №841/2014 від 3 листопада 2014 р. «Про Положення про Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу», де, окрім іншого, наголошується на тому, що кримськотатарський народ є корінним народом України («Уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу забезпечує здійснення Президентом України повноважень щодо забезпечення додержання конституційних прав кримськотатарського народу як корінного народу України») (с.1018).

12 листопада 2015 р., через 71 рік після трагедії кримськотатарського народу, Верховна Рада України ухвалила постанову №792-VIII «Про визнання геноциду кримськотатарського народу». У ній ідеться не лише про вшанування пам'яті жертв депортації 1944 р., а й про здійснюваний Російською Федерацією етноцид, який розпочався після окупації Криму: системний тиск на кримськотатарський народ, репресії проти громадян України за національною ознакою, організація етнічно й політично вмотивованих переслідувань кримських татар, Меджлісу та Курултаю кримськотатарського народу на тимчасово окупованій території України (с.1020).

Відзначимо фахову роботу упорядників видання щодо відбору документів, їх систематизації. Особливо заслуговують на увагу вступні статті О.Г.Бажана до кожного розділу, де подається історичне підґрунтя та загальна характеристика документів окреслюваного періоду. Структура збірника неминує передбачає продовження документальних видань із цієї актуальної теми, в яких розкривалися б інші ключові її проблеми. Власне, ні для кого не секрет, що основним збурювачем ситуації та інструментом реалізації політичних планів Кремля на півострові було російське населення, яке формувалося цілеспрямовано з певних соціальних груп: по-перше, із шовіністично налаштованих переселенців, які прийшли на землі депортованих кримських татар, а по-друге – із відставників радянської армії та органів держбезпеки СРСР, котрі й

створювали вибухонебезпечне середовище, сприйнятливим для новочасної путінської експансії. Сподіваємося, що такого характеру джерела будуть основним у формуванні наступного тому документів про суспільно-політичні процеси на Кримському півострові. Потреба у цьому впливає з того, що суспільні процеси у стратегічному регіоні визначаються не тільки, або не стільки, явищами соціально-економічного й господарського характеру (наприклад, освоєння засушливих степів, упровадження систем зрошення, розширення садівництва). Їх неможливо зрозуміти без урахування імперського спрямування політики Москви, а з іншого боку – імперсько-шовіністичним характером менталітету радянсько-російської воєначини та значного (якщо не переважного!) числа російських заселенців Криму.

До цього часу у суспільній аналітиці залишається не висвітленим інше важливе питання: а яким було становище українського населення Криму, як забезпечувалися його мовно-культурні та статусні потреби, якими завданнями визначалися напрямні політики щодо нього? Яка мета ставилася перед Кримським обкомом КПУ стосовно українців: підтримання їхньої національно-культурної самобутності чи російщення? А від цього залежало й те, наскільки українське населення мало інтелектуальний та організаційний потенціал для того, щоб опиратися російським шовіністам. Тим часом суспільно-політичні настрої у цьому середовищі й досі не з'ясовано.

У цьому ми вбачаємо наступне, і так само складне, завдання для формування наступної підбірки документів. На характері поданих матеріалів позначилися особливості фондоутворювачів – це передовсім структури Ради Міністрів УРСР, які займалися здебільшого проблемами господарського характеру. Тим часом загальнополітичні, до яких відносилися питання національної, освітньої, культурної політики, були компетенцією в першу чергу партійних органів. Тому наступний етап роботи неминуче потребує повнішого залучення документів обласного, міських і районних комітетів КПУ. В ідеалі ж дуже бажаними мали б бути матеріали політбюро й секретаріату ЦК КПРС і спеціальних комісій (інспекцій) ЦК КПРС, які відкривали б особливості ухвалення рішень, загальнополітичну оцінку ситуації у краї. Зі зрозумілих причин, а надто через закритість архівів Російської Федерації (особливо з таких дражливих питань) про подібні документи доводиться тільки мріяти... Також у подальших виданнях варто вмістити матеріали, які допомогли б дослідити «анатомію зради» в подіях 2014 р., під час окупації й анексії півострова.

Завдяки коштам видавництва «Кліо» та допомозі ДП «Кримський дім» збірник вийшов накладом 1000 прим. Беручи до уваги актуальність кримської проблематики у сучасному науковому й політичному дискурсі, вважаємо за необхідне видати за державної підтримки додатковий тираж.

А.Л.Зінченко (Київ),

О.О.Газізова (Київ)

ХРОНІКА

С.М.Блащук (Київ)

НАУКОВИЙ СЕМІНАР З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

На 2017 р. припадає 100-річчя початку подій Української революції 1917–1921 рр. Історична наука в Україні має значні напрацювання в ділянці досліджень революційної доби. Однак проблемою залишається відсутність постійного наукового майданчика для презентації досліджень та їх критичного обговорення.

Українська революція 1917–1921 рр., державотворчі процеси того часу – одна з найпривабливіших тем для вивчення. За останні 25 років фахівці підготували велику кількість дисертаційних досліджень, монографій, брошур, статей. Відчувається нагальна потреба критично обговорити історіографічний стан студіювання історії Української революції 1917–1921 рр., виробити та верифікувати нові методологічні засади подальших розробок, поглибити комунікацію між дослідниками революційних процесів.

Майданчиком для такого обговорення став щомісячний науковий семінар з історії Української революції 1917–1921 рр., започаткований Інститутом історії України НАНУ за підтримки Української вільної академії наук (США). 24 січня 2017 р. у приміщенні Музею Української революції 1917–1921 рр. відбувся перший такий захід. Із доповіддю «Крутянці: біографії та фотографії» виступив науковий співробітник Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *Віталій Скальський*.

Для української національної пам'яті та історії бій під Крутами 29 січня 1918 р. є одним із вузловим моментів. Ця подія стала символом боротьби за державність. Крутянський бій відіграє роль прикладу жертвовності, відданості державі (ідеї державності), а також трагедії, яка покликана мобілізувати націю перед загрозою зовнішнього втручання. У публіцистиці усталився набір певних пафосних кліше, якими щороку у січні пістряють шпальти періодичних видань (наприклад, «триста гімназистів-спартанців»), звинувачення С.Петлюри у загибелі Студентського куреня, твердження про слабку вивченість бою та відсутність джерел. Але джерела насправді є.

Історикам удалося доволі детально описати обставини та контекст бою під Крутами, упритул підійти до питання біографій розстріляних більшовиками крутянців. Стосовно більшості з кількох десятків їх, похованих у Києві на Аскольдовій могилі, відомі лише прізвища. Певні біографічні дані маємо хіба що про шістьох: Володимира Шульгина, Григорія Піпського, Миколу Божинського-Божка, Миколу Ганкевича,

Павла Кольченка, Олександра Борозенка-Конончука. Із них п'ять мають фотографії. Виняток – П.Кольченко. Є ще одна світлина крутянця – Івана Сорокевича. Однак певних та перевірених біографічних даних про нього бракує. І.Сорокевичу приписують аж три місця народження – села Уйковичі (Перемишльський повіт, Підкарпатське воеводство), Боднарка (Горлицький повіт, Малопольське воеводство) та Олешичі (Любачівський повіт, Підкарпатське воеводство), батька-священика, убитого в 1945 р. під час польсько-українського етнічного конфлікту, та рік народження – 1898 р. Утім документальних підтверджень немає.

Подібна ситуація і з Володимиром Наумовичем. У списках полеглих, що друкувалися в березні 1918 р. в газетах, його немає. Уперше ім'я В.Наумовича як загиблого під Крутами в обіймах із В.Шульгиним прозвучало 1996 р., коли племінниця В.Наумовича Лада Іванова спільно з Оленою Леонтович та Людмилою Проценко провели прес-конференцію з цього приводу.

В.Скальський представив нещодавно встановлені біографічні дані ще про трьох крутянців – Сидора Пурика-Пуриченка, Олександра Поповича й Миколу Лизогуба.

Доповідач також представив свій аналіз фотографій, що їх часто підписують як «Похорон героїв Крут». Насправді на частині тих світлин зображено похорони «жертв горожанської війни» – тобто загиблих під час наступу більшовиків у січні – лютому 1918 р.

Після доповіді відбулось активне її обговорення, в якому взяли участь співробітники Інституту історії України НАНУ – завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. д-р іст. наук, проф. *Владислав Верстюк* та провід. наук. співроб., канд. іст. наук *Оксана Юркова*, а також заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень канд. іст. наук, доц. *Василь Яблонський*, директор Музею Української революції 1917–1921 рр. *Олександр Кучерук*.

А.В.БЛАНУЦА (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНА – ПОЛЬЩА: СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО У СИСТЕМІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КООРДИНАТ»

16–17 березня 2017 р. зусиллями Національного університету біоресурсів і природокористування України й Поморської академії (Слупськ, Польща), за підтримки посольства Республіки Польща в Україні та за участі Федерації польських організацій в Україні було проведено масштабний як за кількістю, так і географією учасників науковий форум, присвячений питанням стратегічного партнерства України та Польщі. Організаційним ядром конференції стала кафедра історії та політології НУБіП України, очолювана д-ром іст. наук, проф. Сергієм Біланом.

Організатори конференції поєднали класичний принцип проведення наукових заходів із креативним способом ознайомлення зарубіжних учасників з історією, традиціями та культурою конкретного вишу й України загалом. Для цього було залучено творчі колективи гуманітарно-педагогічного факультету НУБіП України, які представили свої номери під час та після пленарного засідання.

Учасники форуму заслухали доповіді знаних фахівців. Зокрема д-р філолог. наук, проф. *Василь Шинкарук* розповів про сучасний стан і перспективи українсько-польської співпраці в галузі освіти й науки; міністр закордонних справ України в 2007–2009 рр., керівник Центру досліджень Росії *Володимир Огризко* представив панораму дипломатичних відносин між Україною та Польщею за чверть століття й застеріг про можливість втратити шанс на їх подальший розвиток у світлі деяких сучасних двосторонніх дипломатичних непорозумінь; директор Польського дому в Києві *Марія Сівко* висвітлила роль громадських організацій у розбудові партнерських відносин між Польщею та Україною; д-р політ. наук, проф. *Олег Калакура* (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України) розкрив тему внеску національно-культурних польських товариств України у двосторонні відносини добросусідства; д-р політ. наук, проф. Київського національного університету ім. Тараса Шевченка *Сергій Галака* проаналізував місце українсько-польських взаємин у регіональній і глобальній безпеці; д-р габіліт., проф. Поморської академії *Ірина Суріна* звернула увагу на питання академічної мобільності як вагомий фактор реалізації стратегічного партнерства у сфері навчання молоді Польщі й України; д-р іст. наук, проф. Київського славистичного університету *Ігор Ільюшин* порушив тему історичного діалогу та означив умови для історичного примирення між сусідніми країнами.

По завершенню пленарного засідання конференція перейшла у фазу секційних дебатів. Велика кількість учасників (близько 200) передбачала й відповідну кількість тематичних секцій, яких налічувалося дев'ять. У першій організатори зібрали фахівців з українсько-польської історії різних епох. Тут свої теми представили 38 дослідників із польських та українських наукових центрів. Друга секція («Стратегічні пріоритети розвитку партнерства в умовах євроінтеграції») об'єднала 28 учасників із 9 установ нашої країни. Тут свої доповіді виголосили професори *Тетяна Андрущенко*, *Анатолій Бойко*, *Ніна Журавська*, *Алла Киридон*, *Микола Рижков*, *Сергій Троян*, а також кандидати наук й аспіранти низки вітчизняних університетів. 15 учасників третьої секції представили свої напрацювання на тему «Державотворчі процеси ХХ ст.: специфіка

демократії в контексті політичних змін». Виступили представники Поморської академії (д-р *Марек Беднарз*), Вроцлавського економічного університету (д-р габіліт. *Адам Плахчак*), Національної академії наук України (проф. *Галина Зеленько*), Національної академії аграрних наук України (проф. *Володимир Кучер*), професори вітчизняних університетів *Валентин Якушик*, *Леонід Чекаль*, а також кандидати наук, аспіранти. У четвертій секції («Досвід і перспективи взаємодії громадських організацій, національно-культурних товариств, церков у збереженні традиційних європейських духовно-культурних цінностей») свої доповіді виголосили 28 учасників, серед яких, зокрема, надзвич. проф. Поморської академії кс. *Юзеф Шиманський*, професори НУБіП України *Василь Ковальчук*, *Ірина Майданюк*, *Сидір Кіраль*, *Іван Зайченко*.

Найбільш представницькою виявилася п'ята секція («Освіта та міжкультурний діалог як шлях до формування політики примирення й “подолання минулого”»), у роботі якої взяли участь 72 учасника. Наступна секція («Польща в ЄС: досвід для України»), окрім польських та українських дослідників, була представлена гостем із Данії (*Юрій Лотоненко*, Університет архітектури та міських досліджень). Загалом у цій секції заслухали 34 доповіді. Сьома й восьма секції («Українсько-польське економічне співробітництво», «Зовнішньоторговельні відносини Польщі та України») порівняно з попередніми виявилися не такими чисельними (20 і 13 учасників), утім не менш представницькими. Так, свої напрацювання у відповідних наукових напрямках озвучили фахівці з польських (Поморська академія, Вроцлавський і Щецинський університети) та українських вишів. Що важливо, в останню секцію («Обираємо партнерство: перспективи українсько-польської співпраці очима молодого покоління») організатори конференції включили доповіді молодих дослідників. Магістри, бакалаври та студенти старших курсів апробували тут свої перші наукові результати.

Важливою ознакою наукового заходу такого масштабу став вихід друком ще до його початку збірника тез. Це надало поважності самій конференції, а також дозволило всім її учасникам заздалегідь ознайомитися з цікавими авторськими напрацюваннями.

ЮВІЛЕЇ

О.В.ЮРКОВА (Київ)

ДО 80-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА С.В.КУЛЬЧИЦЬКОГО

26 січня 2017 р. в Інституті історії України НАН України на засіданні вченої ради колеги урочисто вітали доктора історичних наук, професора Станіслава Владиславовича Кульчицького з поважним ювілеєм – 80-річчям від дня народження та 60-річчям наукової діяльності. Після традиційних вітальних адрес слово було надане ювілярові. С.Кульчицький не обмежився подяками. Відповідно до заздалегідь визначеного порядку денного вчений виголосив свою ювілейну промову. Нею стала наукова доповідь на актуальну в контексті

іншої круглої дати – сторіччя революції 1917 р. – тему «Чому Російська революція 1917 р. завершилася появою радянського комунізму?».

Вибір теми доповіді не був випадковим. С.Кульчицький досліджує питання Російської та Української революцій уже декілька десятиліть. Тритомна монографія «Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі», видана 2013 р. київським видавництвом «Темпора», певним чином підсумувала багаторічні пошуки фахівця. Водночас робота над тритомником, пов'язана з узагальненням великої кількості історичного матеріалу, підштовхнула С.Кульчицького до подальшого осмислення проблем так званого «соціалістичного будівництва» у СРСР під кутом зору взаємовідносин держави й суспільства. Своїми висновками, сформульованими у вигляді 10 тез, історик і поділився з колегами*.

На вченій раді було також презентовано видання «Історик на зламі епох: Станіслав Кульчицький: Матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади» (Київ, 2016 р.). Ця книга містить як звичні для подібних публікацій (основні події життя та діяльності, хронологічний бібліографічний покажчик друкованих праць, перелік виступів на різноманітних наукових конгресах і конференціях, список кандидатських та докторських дисертацій, захищених під керівництвом фахівця), так і унікальні розділи. До останніх, зокрема, можна віднести надзвичайно відвертий та чесний нарис С.Кульчицького «Історик і влада». Розпочату в ньому розмову про три світоглядних злами, яких учений зазнав як під впливом суспільно-політичних процесів, що відбувалися у країні, так і в результаті роботи над історичними джерелами, продовжують чотири інтерв'ю. Два з них було опубліковано в 2007 р., коли С.Кульчицький відзначав своє 70-річчя, а решту – напередодні ювілею в 2016 р.

* *Сподіваючись на подальше обговорення, у цьому числі «Українського історичного журналу» С.Кульчицький опублікував свою доопрацьовану доповідь під назвою «Народження радянського комунізму в Російській революції 1917 р. (десять коротких тез)» (див. с.73–83).*

Повагою до вчителів та колеґ сповнені спогади дослідника, що складають спеціальний розділ ювілейного видання.

Утім і названі вище «звичні» розділи є не зовсім звичними. Зроблене за 60 років вражає. У бібліографії С.Кульчицького зафіксовано 2882 позиції за 1955–2015 рр. плюс 44 – за 2016 р., отже загалом 2926 (зауважу, що вчений не оминув жодної своєї публікації, якою б «радянською» вона не здавалась). Якщо не рахувати редакційної діяльності науковця, то вийде 2115 позицій. Це – монографії, підручники та посібники з історії України для середньої школи, розділи в колективних дослідженнях, статті у журналах і наукових збірниках, газетні публікації, рецензії, інтерв'ю. Загальна кількість виступів С.Кульчицького на конгресах, конференціях та симпозіумах – як в Україні, так і за кордоном – також непересічна, складає 439 позицій за період від його першого виступу 1956 р. на студентській конференції до кінця листопада 2016 р. Активність історика в деякі роки просто приголомшлива. Приміром, у 2001 р. С.Кульчицький виступав 19 разів на українських та міжнародних конференціях, у 2002 та 2003 рр. – 22 рази, у 2008 р. – 28 разів, у 2009 р. – 19. За січень – листопад 2016 р. на різноманітних публічних наукових заходах дослідник виступив 20 разів.

За кілька місяців, що минули від дня підписання згаданого видання до друку, доробок професора зріс ще на десяток статей і майже стільки ж виступів. С.Кульчицький і далі активно публікується та спілкується з пресою, відразу відгукуючись на прохання прокоментувати, пояснити, дати інтерв'ю.

За бібліографією історика легко простежується сфера його зацікавлень (особливо це помітно, якщо рік за роком продивлятися газетні публікації, що розташовані у хронологічній послідовності та відбивають реакцію науковця на певні дати, ювілеї). Найважливіші в доробку вченого декілька проблем з історії України ХХ – початку ХХІ ст. – того періоду, в якому С.Кульчицький – визнаний авторитет. Це, передусім, історія голодів в Україні, зокрема Голодомору 1932–1933 рр., обґрунтування його як геноциду та відмінностей від загальносоюзного голоду. Від 1986-го – року появи його перших досліджень із даної тематики – до цього часу вчений постійно вивчає джерела та літературу, далі осмислює проблему, щоразу поглиблюючи наші уявлення про страшну трагедію. Доказом цього стала значна кількість студій – близько 300 позицій, у тому числі 20 книжок і брошур, на цю тему. У своїх спогадах фахівець згадує слова Дж.Мейса, присвячені йому: «Він (С.Кульчицький – О.Ю.) прийшов до теми як радянський історик, праці якого були настільки ж політичними, як і науковими. Коли його доступ до архівів розширився, він припинив бути радянським істориком, ставши просто істориком»¹. Зважені й документовані висновки С.Кульчицького при аналізі «терору голодомом» та формулювання аргументів для визнання Голодомору геноцидом в ООН, – тому підтвердження.

Не можу не згадати, що заслуги С.Кульчицького «за внесок у світове знання про український Голодомор» було відзначено в листопаді 2011 р. почесною премією Фондації Омеляна й Тетяни Антоновичів із грошовим еквівалентом у 10 тис. доларів. У вересні 2014 р. вчений передав цю суму на екіпірування підрозділу Національної ґвардії України у зоні проведення АТО, між Маріуполем і Новоазовськом.

Другою темою, що зробила історика відомим широкій громадськості, але не принесла лаврів, стала конкретна робота з вивчення проблеми ОУН та УПА. У 1997 р. С.Кульчицький не відмовився очолити відповідну робочу групу істориків, хоча історичних міфів про ОУН і УПА нагромадилося чимало, тому багато хто з фахівців не хотіли й не хочуть брати участь у цій невдячній сфері діяльності. Результатом стала публікація понад 30 книжок та збірників документів і матеріалів, нагромаджених під час роботи групи. На підставі напрацьованого

¹ *Mace J.E. Stanislav Kulchytsky and the Role of Ukraine's Historical Establishment // Idem. How Ukraine Was Permitted to Remember // The Ukrainian Quarterly. – Vol.XLIX, №2. – Summer 1993. – P.134.*

в 2005 р. було опубліковано брошуру «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА» та колективне дослідження «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси».

У центрі уваги С.Кульчицького знаходиться й тема про комунізм в Україні. Він багато розмірковує над проблемами Російської та Української революцій 1917 р., української радянської державності. Монографія «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)», що була опублікована в 1996 р., майже повністю лягла в текст «Червоного виклику». Чимало теоретичних узагальнень містять і статті вченого, підготовлені ним для «Енциклопедії історії України». Заступником голови редакційної колегії цього видання він був багато років.

Плідна й педагогічна та науково-організаційна діяльність С.Кульчицького. Він багато викладав у різних навчальних закладах, зараз продовжує читати лекції в Києво-Могилянській академії. Та найважливіше, що історикові вдалося сформувати власну наукову школу. Під його керівництвом захищено 30 кандидатських дисертацій, у 24 фахівців, котрі успішно захистили докторські, він був науковим консультантом.

У 2007 р. в одному з інтерв'ю Станіслав Владиславович, спираючись на власний чималий адміністративний досвід заступника директора Інституту історії України НАНУ та завідувача відділу, досвід спілкування зі своїми вчителями, яких пам'ятає та яким незмінно віддає шану, а також на досвід спілкування з учнями, сформулював шість правил керівника наукової школи. Він вважає, що учнів треба підключати до тем, які розробляєш сам, адже самому всього не встигнути. Найбільш здібних учнів слід заохочувати до переходу на нові напрями, хоч вони часто бувають трудомісткою й невдячною справою, і треба пишатися учнями, котрі обирають неходжені шляхи самостійно. Від учнів необхідно вимагати, аби вони допомагали один одному навіть тоді, коли незнайомі, адже зв'язок між учителем і учнем буде міцним, якщо доповниться зв'язками між учнями. Треба допомагати школі учня, тобто своїм «онукам» у науці. Слід включати учнів у світове наукове співтовариство, починаючи цей процес з елементарного – виштовхування в іншомовне середовище. Нарешті, не треба вимагати від учнів більшого, аніж вони можуть дати, а впливати на них власним прикладом, а не адміністративними засобами. Не можна критикувати дії учнів за їх спиною, і не варто вступати з учнями в полеміку з наукових питань, якщо розумієш, що твоїх аргументів вони не почувуть².

Попри більш ніж півстоліття життя в Києві, професор С.Кульчицький ніколи не забуває, що він – одесит. Незмінно доброзичливий до колеґ і підлеглих, із чудовим почуттям гумору, активний та енергійний, Станіслав Владиславович і далі генерує нові ідеї й утілює свої задуми у життя. Щиро бажаємо йому міцного здоров'я, наснаги, подальших творчих здобутків!

² Див.: Історик на зламі епох: Станіслав Кульчицький: Матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади / Упор. бібліограф.: І.Кузьміна, О.Юркова; авт. історіограф. нарису О.Юркова. – К., 2016. – С.373–374.

Г.В.Боряк (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА С.Г.ВОДОТИКИ

У січні 2017 р. виповнилося 60 років докторові історичних наук, професорові кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету Сергієві Григоровичу Водотиці.

Життєвий шлях ювіляра звичний для українського історика на рубежі тисячоліть, на зламі епох розпаду СРСР і першого 25-ліття незалежної України. Природно, що всі події та процеси цієї доволі неспокійної доби відбилися на долі професора, хоча їх вплив на життя і працю історика не слід перебільшувати. У вирішальній мірі він сам творив своє життя.

Народився Сергій Григорович 4 січня 1957 р. в Маріуполі Донецької області в родині, далекій від історичної науки. Дитинство та юність провів у Харкові. Навчаючись у середній школі, у нього виявилися зацікавленість, а згодом і любов до історії, що обумовило вступ у 1974 р. на історичний факультет Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (тоді – ім. О.М.Горького). Тут майбутній історик спеціалізувався по кафедрі історії України, де працювали відомі дослідники професори В.М.Довгопол, Б.К.Мигаль, І.К.Рибалка. Саме під керівництвом Івана Климентійовича Рибалки почали формуватися його наукові вподобання.

У 1980–1983 рр. С.Г.Водотика навчався у стаціонарній аспірантурі академічного Інституту історії України під керівництвом професора С.В.Кульчицького. Ці роки відіграли визначальну роль у становленні молодого науковця. Звичайно, за радянської влади свобода наукової творчості, як і свобода взагалі, були поняттями умовними, що створювало об'єктивні й суб'єктивні труднощі. Проте життя тривало, і в 1984 р. Сергій Григорович захистив кандидатську дисертацію на тему «Класова структура доколгоспного селянства радянської України 1920-х рр.: Соціально-економічна характеристика». У дисертації та низці публікацій із проблем динаміки соціальної структури селянства часів непу, у тому числі опублікованих на шпальтах «Українського історичного журналу», С.Г.Водотика використав відповідні масові джерела. Серед них найбільшу увагу дослідника привернули гніздові динамічні переписи та відомості про оподаткування селянства. Це дозволило обґрунтувати тези про неефективність радянської політики щодо регулювання соціального складу селянства та підважити пануюче в радянській історіографії твердження про наявність наприкінці 1920-х рр. соціальних передумов масової колективізації.

У 1980–2000-х рр. Сергій Григорович працював у вишах Харкова й Херсона, викладав загальні та спеціальні курси, керував аспірантами. У 1990-х рр. дослідник зацікавився долею і творчою спадщиною академіка Михайла Слабченка та поступом вітчизняної історіографії 1920-х рр., результатом чого стало декілька монографій. Найбільший інтерес наукової громадськості викликали праці «Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя і творчості» та «Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х рр.».

У 2001 р. в Інституті історії України НАНУ С.Г.Водотика захистив докторську дисертацію «Історична наука УСРР 1920-х рр.: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування». Науковим консультантом здобувача був професор С.В.Кульчицький. Висунуті в дисертації та численних публікаціях положення щодо соціально-політичних і науково-організаційних чинників поступу українського історичного знання 1920-х рр., специфіки історичних шкіл, змісту й характеру національно-

державницької течії в історіографії, ролі науково-дослідних кафедр у поєднанні зусиль академічного й вишівського потенціалу у вирішенні дослідницьких та організаційних проблем історичного знання отримали позитивну оцінку фахівців.

Із 2010 р. професор С.Г.Водотика, працюючи на кафедрі історії України та методики викладання Херсонського державного університету, читає студентам авторські курси «Актуальні проблеми вітчизняної історичної науки», «Історія Херсонщини» та низку інших, готує до видання багатотомну історію Херсонщини. У 2016 р. вийшов друком перший том – «Нарис історії Херсонщини: Давній час».

Побажаймо ж шановному ювілярові здоров'я, реалізації всіх творчих планів, добробуту!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Абашина Н.С., Відейко М.Ю.

Повість про велике розселення слов'ян. – К.: Кріон, 2011. – 256 с.

Актуальні проблеми вітчизняної

та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. Рівненського держ. гуманіт. ун-ту / Гол. ред. Р.Постоловський. – Вип. 27. – Рівне: РДГУ, 2016. – 283 с.

Анатолій Олексійович Копилов:

Особистість у вимірі епохи: Спогади. Дослідження: Зб. мат. наук.-практ. конф. / Уклад.: В.А.Дубінський, В.С.Степанков; відп. ред. В.С.Степанков. – Вип.2. – Кам'янець-Подільський: КІПНУ ім. Івана Огієнка, 2016. – 212 с.

Архів. Історія. Сучасність:

Мат. II Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю Держ. архіву Одеської обл. (1920–2015), м. Одеса, 3–4 верес. 2015 р. / Гол. редкол. В.В.Левчук. – Вип.2. – Одеса: Бондаренко М.О., 2016. – 444 с. (серія «Праці Держ. архіву Одеської обл.», т.XLV)

Барська земля Поділля:

європейська спадщина та перспективи сталого розвитку: Мат. IV Міжнар. наук.-практ. конф. до 615-ї річниці першої док. згадки про м. Ров, 475-річницю з часу надання м. Бару магдебурзького права та 150-річчя з дня народження М.С.Грушевського, 9–10 верес. 2016 р. – Бар: БРТ, 2016. – 248 с.

Бачинська О.А., Чухліб Т.В.

Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі (1775–1905). – К.: Арій, 2016. – 464 с.

Блаженний Іоанн

Династія деспозинов на руском престолі: Очерки духовної історії. – Ужгород: Світ Софії, 2014. – 456 с.

Бобков А.А.

Разворот солнца над Аквиллоном вручну: Феодосия и феодосийцы в Русской смуте: Год 1918. – Феодосия; Симферополь: Оригинал-М, 2008. – 384 с.

Вирський Д.

Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 299 с.

Гальчак С.

Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. – 876 с.

Генеалогическая информация

в государственных архивах России: Справочное пособие / Сост.: И.И.Глуховская, М.П.Дьячкова, В.И.Звавич и др. – Москва: У Никитских ворот, 2004. – 280 с.

Головко В.

Оккупация Крыма / Отв. ред. А.Шорина. – К.: COOP Media, 2016. – 128 с. (серія «Русский мир» против Украины»)

Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П.

Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 155 с.

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви / Авт.-сост.:

Л.Г.Белоусова, С.Е.Березин, Т.Е.Волкова и др. – Изд. 2-е, доп. – Ч.1: 1799–1831, 1836. – Одесса: Удача, 2014. – 552 с. (серія «Труды Государственного архива Одесской области», т.XXXVIII)

Греки Харьковщины / Ред. О.А.Узбек. – Х.: Майдан, 2003. – 228 с.

Енциклопедія сучасної України / Співгол.

редкол.: І.М.Дзюба, А.І.Жуковский. – Т.16: Куз – Лев. – К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. – 712 с.

Енциклопедія сучасної України / Співгол.

редкол.: І.М.Дзюба, А.І.Жуковский. – Т.17: Лег – Лощ. – К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. – 712 с.

Скельчик С.

Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ. М.Климчук, Х.Чушак. – К.: Критика, 2008. – 304 с.

Західна Україна: історико-культурний

та етнолінгвістичний аспекти (друга половина XIX–XXI ст.) / За ред. Ю.В.Плекана, О.С.Кондур, О.В.Слипанюк. – 2-ге вид., доп. – Івано-Франківськ: НАІР, 2016. – 376 с.

Известия Русского генеалогического

общества / Глав. ред. А.В.Радионон. – Вип.28. – Санкт-Петербург: Росс. нац. б-ка, 2015. – 168 с.

Известия Русского генеалогического

общества / Глав. ред. А.В.Радионон. – Вип.29: И.В.Сахаров: Хроника деятельности Русского генеалогического общества и Института генеалогических исследований Российской

національної бібліотеки за період с июня 2012 г. по июнь 2015 г. – Санкт-Петербург: Российская нац. б-ка, 2015. – 184 с.

Іоанн Богомил
Соловки – Друга Голгофа. – Ужгород: Світ Софії, 2016. – 552 с.

Історик на зламі епох: Станіслав Кульчицький: Матеріали до бібліографії. Інтерв'ю. Спогади / Упор.: І.Кузьміна, О.Юркова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 531 с.

Каталог членів Русского
генеалогического общества 1991–2011 / Сост.: И.А.Анисимова, М.А.Доммес, И.В.Караулова и др. – Санкт-Петербург: Росс. нац. б-ка, 2014. – 151 с.

Колесник І.
Інститут історії України:
Нове українське відродження / Відп. ред. В.Смолий. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 273 с. (серія «Студії з інституціональної історії»)

Криворучко І.
Ходорків: Історія села. – Житомир: О.О.Євенок, 2016. – 132 с.

Криміналістичні реєстраційно-довідкові й судово-експертні установи Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції Російської імперії (1889–1917 рр.): У 2 кн. / Авт. кол.: М.Г.Вербенський, С.І.Гирько, Т.О.Проценко та ін. – Кн.1. – К.; Х.: ДНДІ МВС України, 2013. – 637 с.

Криміналістичні реєстраційно-довідкові й судово-експертні установи Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції Російської імперії (1889–1917 рр.): У 2 кн. / Авт. кол.: М.Г.Вербенський, С.І.Гирько, Т.О.Проценко та ін. – Кн.2. – К.; Х.: ДНДІ МВС України, 2013. – 602 с.

А.Ю.Кримський: Бібліографічний
показчик / Упор.: О.Д.Василіук, Ю.М.Кочубей; гол. редкол. Ю.М.Кочубей. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2016. – 276 с.

Кульчицький С.В., Лебедева Ю.Г.
Історія України: 10 клас. – К.: Генеза, 2010. – 304 с.

Лоссовський І.
Міжнародно-правовий статус
Будапештського меморандуму: договір, обов'язковий для виконання всіма його сторонами / Ред.-упор. І.Хоменська. – К.: ДП ГДП, 2015. – 124 с.

Маньковська Р.
Музеї України у суспільно-історичних
викликах ХХ – початку ХХІ ст. / Відп. ред. В.М.Савчак; передм. О.П.Реєнт. – Л.: Простір-М, 2016. – 408 с.

Мариновський Ю.
Черкаська минувшина. – Кн.1: Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р. – Черкаси: Відлуння, 1997. – 208 с.

Мариновський Ю.
Черкаська минувшина. – Кн.2: Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області після 1917 р. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 480 с.

Міжнародні відносини та політика держав
в умовах глобальних трансформацій: аналіз сучасної політичної думки / Кол. авт., за заг. ред. І.М.Ковалюка, О.І.Брусилівської. – Одеса: Одеський нац. ун-т ім. І.І.Мечникова, 2016. – 412 с.

Міхалюк Д.
Беларуская Народная Рэспубліка
ў 1918–1920 гг.: Ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці / Пер. с пол. мовы А.Пілецкі. – Смаленск: Інбелкульт, 2015. – 496 с.

Наукові записки НАУКМА:
Історичні науки / Гол. редкол. М.В.Кірсенко. – Т.182. – К.: ГЛІФ МЕДІА, 2016. – 100 с.

Національне питання в Україні: Виклики
сучасності, уроки історії: Допов. та мат. Всеукр. наук. конф., 20 листоп. 2014 р. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 262 с.

Наш Крим: неросійські історії українського
півострова / Упор. та вступ С.В.Громенко. – К.: К.І.С., 2016. – 315 с.

Нетудихаткін І.
Андріївська церква у часи настоятеля Федора Тітова (1896–1918). – К.: Самміт-Книга, 2016. – 183 с.

Ніжинська старовина:
Зб. регіональної іст. та пам'яткознавства / Гол. ред. С.Ю.Зозуля. – Вип.22 (25). – Ніжин; К.: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПШ, 2016. – 208 с. (серія «Пам'яткознавство Північно-Східного регіону України», №8)

Ніжинська старовина:
Зб. регіональної іст. та пам'яткознавства / Гол. ред. С.Ю.Зозуля. – Вип.23 (26). – Ніжин; К.: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПШ, 2017. – 230 с. (серія «Ніжинознавчі студії», №14)

Образ Білорусі в історіографії та
історичній пам'яті українців / Кер. авт. кол. та ред. В.В.Масненко. – Черкаси: ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2015. – 200 с. (серія «Історіографічні студії», вип.3)

Омелянович-Павленко М.
Українсько-польська війна 1918–1919 /
Упор.: М.Р.Литвин, К.Є.Науменко. – К.: Фоліант, 2016. – 164 с.

Петро Тронько – історик, краєзнавець:
Каталог видань з фонду Нац. іст. б-ки України: До 100-річчя від дня народження / Упор.: Г.Єфіменко, Л.Вовк, М.Цінська та ін. – К.: Нац. іст. б-ка України, 2016. – 104 с.

Подвижник українського духу: До 150-річчя від дня народження митрополита Василя Липківського (1864–1937) / Гол. ред. Г.В.Папакін. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2016. – 232 с.

Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: Мат. круглого столу (Харків, 29 листопада 2016 р.) / Гол. ред. О.М.Богдашина. – Х.: Апостроф, 2016. – 280 с.

Полехов С.
Наследники Витовта: Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века / Отв. ред. Б.Н.Флоря. – Москва: Индик, 2015. – 712 с.

Політична наука в Україні: 1991–2016: У 2 т. / Редкол.: О.Рафальський, М.Кармазіна, О.Майборода. – Т.1. – К.: Парламентське вид-во, 2016. – 656 с.

Політична наука в Україні: 1991–2016: У 2 т. / Гол. редкол. О.Рафальський. – Т.2. – К.: Парламентське вид-во, 2016. – 704 с.

Реабілітовані історією: Рівненська область / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Кн.6. – Рівне: ДМ, 2016. – 628 с.

Реабілітовані історією: Черкаська область / Гол. ред. В.А.Смолій та ін. – Кн.9. – Черкаси: ІнтерлігаТОР, 2016. – 640 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. Я.Верменич. – Вип.10: До 80-річчя Інституту історії України НАНУ. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 310 с.

Родословная книга дворянства Московской губернии / Подгот. текста, предисл., комм., указ. О.Н.Наумова. – Т.2: Дворянство жалованное и выслуженное: Кабановы – Коровины. – Москва: Старая Басманная, 2010. – 300 с.

Розенталь Р.
Северо-Западная армия: Хроника побед и поражений. – Таллин: Арго, 2012. – 692 с.

Русь «після Русі»: Між короною і булавою: Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького / Авт. кол.: В.М.Горобець, М.М.Волощук, Б.В.Черкас та ін. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 352 с. (серія «Історія без цензури»)

Свідзинський А.
Самоорганізація і культура. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1999. – 288 с.

Сергієнко Т.
Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.). – Ужгород: Інформ.-видав. центр ЗІППО, 2012. – 266 с.

Сестра моя, Софія...: Б-ка газети «День»: Україна Incognita / Упор.: І.Сюндюков, Р.Гривінський; відп. ред. А.Гаврилюк. – К.: Українська прес-група, 2016. – 488 с.

Соціум. Документ. Комунікація: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.П.Коцур. – Вип.1. – Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г.Сковороди, 2016. – 296 с.

Соціум. Документ. Комунікація: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.П.Коцур. – Вип.2. – Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г.Сковороди, 2016. – 252 с.

Старообрядческая культура и современный мир: К 90-летию со дня рождения пред. комисс. по исслед. старообрядчества при Международном комм. славистов, гл. науч. сотрудника Ин-та рус. яз. РАН Л.Л.Касаткина: Сб. науч. тр. и мат. / Отв. ред. и сост. С.В.Таранец. – Вип.7. – К.: Віпол, 2016. – 464 с.

Стецик Ю.
Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина ХVІІІ ст.): Словник біограм. – Жовква: Місіонер, 2015. – 312 с.

Сфрагістичний щорічник / Гол. ред. Г.В.Папакін. – Вип.VI. – К.: Антиквар, 2016. – 640 с.

Ткаченко В.
Россия: беспутье агрессора. – К.: Логос Украина, 2016. – 432 с.

Трепавлов В.В.
Степные империи Евразии: Монголы и татары. – Москва: Квадрига, 2015. – 368 с. (серія «Исторические исследования»)

Трубчанінов С.В.
Історико-географічні дослідження. – Т.1. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2008. – 104 с.

Україна радянська: Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» 1917–1938 / Авт. кол.: Г.Єфіменко, Я.Примаченко, О.Юркова; під заг. ред. Г.Єфіменка. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 352 с.

Усенко П.
З «новоросійського» плацдарму (приукраїнська акваторія Великої війни: Чорне море, 1914–1917). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 194 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Фадеев О.

Долітописна історія України. – К.: Український пріоритет, 2016. – 424 с.

Хомский Н.

Избранное / Под ред. Э.Арноува. – Х.: Энциклопедия-ру; Фолио, 2016. – 720 с.

Худояр Л.В.

Принцип рівності в українському праві козацько-гетьманської доби / Відп. ред. І.Б.Усенко. – Херсон: Гринь Д.С., 2015. – 270 с.

Чернухін Є.

Архів протоієрея Трифілія Карацоглу: першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я XVIII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського / Відп. ред. О.Хамрай. – К.: НБУВ, 2016. – 320 с.

Чисніков В.М.

Сисекна поліція на Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.): Історико-правове дослідження: У 2 кн. – Кн. II. – К.; Х.: Держ. наук.-досл. ін-т МВС України, 2014. – 624 с.

Шандра В.

Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII –

початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 344 с.

Щибря Л., Ісаїв Л.

Отаман Савонов. – Х.: С.А.М., 2014. – 276 с.

Bibliografia historii polskiej za rok 2013 /

Oprac.: S.Gašiorowski, P.Goldyn, A.Gruca. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 2015. – 897 s.

Facie ad faciem: Ілюстрований життєпис

Михайла Грушевського / Авт.-упор.: С.Панькова, Г.Кондаурова. – К.: Либідь, 2017. – 144 с.

Hausner W., Wierzbicki M.

Sto lat harcerstwa. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2015. – 343 s.

Z dziejów walk o niepodległość. – Т.3. –

Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2015. – 680 s.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- HULEVYCH V.P.** Djanibek Sultan – the Mysterious Sovereign of Crimean Khanate (1476–1477) 4
- STARCHENKO N.P.** “In Defense of the Honour of the Gentry Family”: the Case of Prince Samuel Karol Korecki Executing His Servants (Volyn’, 1645) 12
- SLISARENKO O.M. (Dnipro).** Wallachian Regiments of Charles XII of Sweden and Peter I Armies in the Campaigns of 1708–1709s 32
- KULIKOV V.O. (Washington / Kharkiv).** Company Towns: Definition, Characteristic Features, and Decline 41
- ORLYK S.V.** The Problems of Financial Policy of the Russian Empire During the World War I in the Scientific Heritage of M.I.Tuhan-Baranovs’kyi 60
- KUL’CHYTS’KYI S.V.** Origin of Soviet Communism in Russian Revolution of 1917 (Ten Short Theses) 73
- SAVCHENKO V.A. (Odesa).** Defeat Anarchist Movement in the Soviet Ukraine (1927–1929) ...84

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- PAPAKIN H.V.** The Laboratory of M.Hrushevs’kyi as Sources Researcher 97
- YAREMENKO V.I. (Khmel’nyts’kyi).** Princely Era of Ukrainian History and Taras Shevchenko: an Attempt of Historiographical Reading 114

IN SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

- TKACHENKO V.M.** Ukraine: “Time for War and Time for Peace” 135

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

- KOSTOMAROV N.I.** Animal Riot. A Letter of Little Russian Landowner to His Friend From St. Petersburg (Commemorating the 200th Anniversary of M.I.Kostomarov Birth and the 100th Anniversary of First Publication of “Animal Riot”) (*introductory article by O.V.Yas’*) ... 157

LETTER TO EDITORIAL OFFICE

- Plagiarism Doesn’t Have a Time Limitation (Vasylenko M. “Ivan Franko: the Idea’s Advancement”) (*N.V.Kobryn, L’viv; B.S.Tykholoz, L’viv; B.Z.Yakymovych, L’viv*) 183

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Turanly F. Cossack Era in the History of Ukraine in Ottoman-Turkish Written Sources (Second Half of 16 – First Half of 18 Century) (*O.I.Halenko*) 198
- Tairova-Yakovleva T. Everyday Life, Leisure and Traditions of the Cossack Elite of Ukrainian Hetmanate (*Yu.A.Mytsyk*) 206
- Hyrych I. Mykhailo Hrushevs’kyi Constructor of Ukrainian Modern Nation (*T.P.Demchenko, Chernihiv; S.H.Ivanyts’ka, Zaporizhzhia*) 210
- Tel’vak V., Pedych V. L’viv Historical School of Mykhailo Hrushevs’kyi (*O.V.Yas’*) 218
- Crimea in the Conditions of Social and Political Transformations (1940–2015): Collection of Documents and Materials (*A.L.Zinchenko, O.O.Hazizova*) 223

CHRONICLES

- BLASHCHUK S.M.** Scientific Seminar to the History of the Ukrainian Revolution, 1917–1921 ... 227
- BLANUTSA A.V.** International Scientific and Practical Conference “Ukraine – Poland: Strategic Partnership in the System of Geopolitical Coordinates” 229

ANNIVERSARIES

- YURKOVA O.V.** Commemorating the 80-th Anniversary of Doctor of History, Professor S.V.Kul’chyts’kyi 231
- BORIAK H.V.** Commemorating the 60-th Anniversary of Doctor of History, Professor S.H.Vodotyka 234

- New Publications** Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 236